مهراڻ

جلد ۲۳ ـ نمبر ۲
۱۹۷۴ع

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ.

ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اچي بوءِ بهار جي!

مرحوم ميان علي بخش احمدزئي

مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس حيدرآباد سنڌ

(تاريخ وفات: سومر، ۲۹- اپريل ۱۹۷۴)

LIBRARY,
Institute of Sindology
University of Sind Jamshoro Sind

تاريخ ٢٥- مئي ١٩٧٤ع تي، حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن، عاليجناب مخدوم محمدزمان 'طالب المولي' صاحب جن جي صدارت هيٺ هڪ ميٽنگ منعقد ٿي، جنهن ۾ بورڊ جا ميمبر، سينيٽر جناب قمرالزمان شاهه، مسٽر عبدالقادر قاضي پوليٽيڪل سيڪريٽري چيف منسٽر سنڌ، جناب حبيب الله ميمڻ ڊائريڪٽر ايڊيوڪيشن حيدرآباد، جناب آغا عبدالنبي سابق ڪمشنر، جناب شيخ علي محمد ايڊيٽر روزانہ آفتاب ۽ بورڊ جو سيڪريٽري مسٽر غلام رباني شريڪ ٿيا.

مذڪوره ميٽنگ ۾ مرحوم ميان علي بخش احمدزئي مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس جي وفات تي غم ۽ ارمان جو اظهار ڪيو ويو. بورڊ مرحوم جي مثالي جفاڪشيءَ ۽ وفاداريءَ سان سرانجام ڏنل خدمتن کي ياد ڪيو ۽ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقيءَ ۽ ترويج لاءِ مرحوم جي ڪوششن کي ساراهيندي، ڏڻيءَ جي در سنڌس مغفرت لاءِ دعا گهري.

بورڊ پنهنجي هڪڙي ٺهراءَ ذريعي مرحوم جي وفات جي ڏک ۾ پنهنجون سموريون آفيسون هڪ ڏينهن لاءِ بند رکڻ جو فيصلو ڪيو.

تاريخ ٢٩-٢ اپريل ١٩٧٤ع تي، حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي ملازمن جي هڪ گڏجاڻي ٿي جنهن ۾ ميان علي بخش احمدزئي مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس جي وفات تي دلي ڏک ۽ ارمان جو اظهار ڪيو ويو ۽ ڏاڍيءَ جي درد دعا گهري ويئي تہ هو پنهنجي رحم سان مرحوم جي روح کي مغفرت سان نوازي ۽ جنت ۾ جايون ڏي.

مذڪور گڏجاڻيءَ ۾ بورڊ جي ملازمن هڪ ٺهراءُ ذريعي پنهنجي پياري وڇڙيل رفيق کي ياد ڪيو ۽ چيو تہ هن سنڌي ادبي بورڊ جي پرنٽنگ پريس قائم ڪئي هئي ۽ لاڳيتو ويهہ ورهيہ ان جو مئنيجر ٿي رهيو هو. مرحوم ميان صاحب سنڌي زبان ۾ ڇپائيءَ جي ڪم جو هڪ وڏو ماهر هو. هن بورڊ جي ڪتابن ۽ رسالن ۾ سنڌي ڇپائيءَ جو جيڪو اعليٰ معيار قائم ڪيو، اهو سنڌ جي علمي ۽ ادبي دنيا ۾ هميشه سندس نيڪناميءَ جو يادگار رهندو.

ملازمن آخر ۾ مرحوم جي پسماندن سان پنهنجي دلي همدرديءَ جو اظهار ڪيو.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۲۳ — نمبر ۲

(اپريل، مئي ۽ جون ۱۹۷۴ع)

ايڊيٽر

غلام محمد "گرامي"

اسسٽنٽ ايڊيٽر

انور هالائي

سنڌي ادبي بورڊ

"امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

مهراڻ

(پوسٽ باڪس نمبر ۱۲)
حيدرآباد، سنڌ.

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال،
حيدرآباد سنڌ.

قيمت ۴-۰۰ رپيا

في ڪاپي ۴-۰۰ رپيا

ساليانو چندو ۱۵-۰۰ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro,
Secretary The Sindhi Adabi Board, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press,
and Book stall "Amin Manzil", Gadi Khato, Hyderabad Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

— فهرست —

گذارش (ص ٥)
— غ: م. گ.

شعر
— آغا عبدالنبي خان عليگ (غزل) (ص ١-٨)
— تاجل 'بيوس' (نظم، گيت، وائي، ڪافيون، غزل، دوها) (ص ٩-١٦)

بيت (ص ١٧)
اثار ازمي.

وايون (ص ١٨)
سرو پچندر 'شاد'؛ علي محمد خالدي؛ 'نقاش'؛ 'منير' سولنگي؛ سائل آزاد، محمد هاشم تالپر 'خادم'.

ڪافيون (ص ٢١)
عبدالڪريم 'گدائي'، رحيم بخش 'قمر'، 'معمور' يوسفاڻي، احمد خان 'آصف'، سائل آزاد.

گيت (ص ٢٤)
قيوم 'طراز'، مهر 'خادم' رفيقي؛ اصير شاد مرزا.

نظم (ص ٢٦)
عبدالڪريم 'گدائي'؛ 'سرويچ' سجاولي؛ علي محمد 'خالدي'؛ 'ظفر' تنڪوائي، سرو پچندر 'شاد'؛ 'نقاش'؛ 'هدايت' بلوچ؛ ملڪ له يم؛ ساجد لعلپوري؛ 'پون' سنڌي.

غزل (ص ٣٧)
'اياز' هماوني؛ 'سليم' سرهندي؛ 'سليم' ڳاڙهوي، عبدالقيوم 'صائب'؛ 'محبوب' سروري؛ 'عنايت' بلوچ؛ 'تاج' جويو، الهداد 'عاصم' بوهيو، 'ولي' دائود پوٽو؛ 'نقاش'، 'وفا' بلي، 'خاڪي' جويو؛ 'بشير' سيتائي، 'عزيز' ڳاڙهوي، 'جوش' سولنگي، 'عاجز' اجڻ، 'الطاف' عباسي، 'نديم' تقوي، 'وفا' ناٿنشاهي.

قطعا (ص ٤٧)
'نديم' انصاري؛ 'بشير' سيتائي.

افسانا

١- وري ٿـل ٻيڙي ٻڏي	- محمد دائود بلوچ	٥١
٢- درد جو سفر	- نثار بزمي	٦١
٣- جادوگر	- چيربڪوف سنڌيڪار: انجم عباسي	٦٩
٤- هڪ ماءُ جو اولاد	- ايلڪ گولار سنڌيڪار: محبوب علي چوڪيو	٨١
٥- زيورن جو ڏبو	سنڌيڪار: لعل شاهه	٩٣
٦- گلاب جا گل (قسط ١)	- استيفن زوائنگ سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ	١٠٤

مقالا

١- امير خسرو دهلويءَ جي فارسي شاعريءَ تي هڪ نظر (قسط -٢)	- آغا عبدالنبي خان 'عليگ'	١٣٣
٢- ابومعشر انجيح بن عبدالرحمان سنڌي	- ڊاڪٽر مدد علي قادري	١٤٢
٣- تترن جو شڪار	- محمد اسماعيل عرساڻي	١٥٩
٤- اروڙ جو عروج ۽ زوال	- رشيد ڀٽي	١٨١

= اديبي آئي ويا.

١- مرحوم علي بخش احمد زئي	- غ . م . گ	١٩٣
٢- مرحوم سيد 'حافظ' شاهه حسيني	- غ . م . گ	١٩٤

= ثقافتي سرگرميون.

١- سنڌي ادبي ڪانفرنس ڪراچي	- انور هالائي	١٩٧
٢- جناب ڪيوان شڪوهيءَ جي اعزاز ۾ دعوت استقباليه -		

گذارش

ادب جي اگر ڪا مختصر ۽ جامع تعريف ڪري سگهجي ٿي ته پوءِ رڳو ايترو چوڻ به ڪافي ٿيندو ته، ادب زندگيءَ جو ترجمان آهي. ان تعريف جي روشنيءَ ۾ جاچبو ته زندگي، زمان ۽ مڪان سان وابسته آهي، ۽ زندگيءَ جو "حال" زماني جي خيال کان، "ماضيءَ" سان جنم وٺي ٿو. 'حال' جو روشن ۽ تابناڪ دور، اصل ۾، ماضيءَ جي آنڊ تان اڀري ٿو؛ ٻين لفظن ۾ ڪٿي چئجي ته ماضيءَ جي ڪنهن نه ڪنهن صحتمند ۽ ساوي شاخ ۾ ئي، حال جو شگفته ۽ ديده زيب گل پيدا ٿئي ٿو، تنهنڪري رڳو "حال ـ حال" پڪاري، ماضيءَ کي يڪسر نظرانداز ڪري ڇڏڻ، ڪا دانشمندي آهي ۽ ڪا معقوليت. ايترو سو آهي ته ماضيءَ جي مثل ۽ افسرده، زندگيءَ کان پري، ميوي جي ڪل وانگر اڇلايل روايتن کي چنبڙي اڻ ٻڌڻ گهرجي. زندگي، هميشه حرڪت ۽ تبديل ۾ سفر ڪري رهي آهي ۽ ارتقاپذير آهي. هڪ داڻو ڦٽڻ ۽ ڦاٽڻ کان پوءِ سنگ تائين پهچندي، ڪيئي رنگ ٿو ڏيکاري، ڪيئي روپ ٿو ڌاري؛ ان طرح ڪيئي چيزون اهڙيون ٿيون ٿين، جن جي جاءِ تي پيون ٿيون اڀرن؛ ائين هلندي هلندي، ڪا حقيقت ٿي نمودار ٿئي. بلڪل ان طرح سان ادب ۾ به جدت، جزالت، ندرت ۽ ترقيءَ کي وڏي اهميت حاصل آهي، اها جدت پسندي ئي، ڪنهن تعميري اصلاح ۽ انقلاب لاءِ پسند ڪئي وڃي ٿي.

ان سلسلي ۾ اها حقيقت به خيال ۾ رکڻ جهڙي آهي ته سماجي اصلاح ۽ تعميري انقلاب جا اسباب ۽ وسيلا، گهڻي ڀاڱي، انساني شعور جي انهن مبهم ۽ اڻ وسارڻ نقش ۽ تاثرات مان ئي ملن ٿا، جن کي تازو ڪن اردو رسالن بحث جي موضوع بنائيندي، طنزيه طور 'ماضي' سڏيو آهي. انهن لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته اسان جي قومي زبان جا دانشور، پنهنجي جلدباز ۽ جذباتي فيصلن جي ڪري حال پسنديءَ جي مظاهري ڪندي، ائين سچ لوان روپ ڌارين ٿا ـ اسان جي قومي ۽ سرڪاري زبان جي اٽ لين انجمنن ۽ لين محفلن جا قاعدا ۽ قانون ان تي شاهد آهن. مزو آهي ته اڄڪلهه جي هر ائين انجمن، محفل، ڪلب ۽ بزم، "حال پسند ۽ حال پرست" هجڻ جي دعوي ڪندي، پاڻ کان اڳ واري ادب کي فرسوده،

بي روح ۽ بي مقصد سڏي ٿي. نتيجو اهو ٿو نڪري، جو اڪو ڪين 'ادب' جا صحيح ماخذات ٿا ملن ۽ اڪو تنقيد لاءِ مواد: سندن تخليق ۾ نه ڪو عمل نه پيغام، نه مسرّت نه ولولہ حيات، نه سوز نه ساز، نه همہ گيري نه اونهائي. لهاذا انهن جي "جدت" جي عمر فقط ٻہ ـ چار ڏينهن ٿي رهي، جاءِ تہ دائمي قدرن جي انتخاب ۽ ان جي صحتمند استعمال کان هو هر حال ۾ بي بهره رهجي ٿا وڃن. ان جو مک سبب اهو آهي تہ انهن اون ادبي محاذن جي فن جو واسطو ۽ رابطو، ان آب ـ حيات سان وابستہ ناهي، جنهن کي ماضيءَ جو بي ڪنار سمنڊ پنهنجي ڪنهن نہ ڪنهن ڪنڌ ۾ لڪايون ٿو اچي. آهي اها حقيقت بہ اٿا سمجهي سگهن تہ آخر لڙائيل پاڻيءَ مان ٿي صاف ۽ شفاف پاڻي حاصل ڪجي ٿو!

اسان جي سنڌي ادب ۽ ان جي ماضيءَ ۾، فن ۽ مواد، جا اهڙا تہ دائميت رکندڙ ۽ روح پرور، تاريخ ساز ۽ ادب نواز معيار ۽ قدر موجود آهن، جن جي وجود مان، ڪافي، وائي، دوهي، بيت ۽ گيت جهڙن صنفون نمودار ٿيون آهن، جن کي اسان ماضيءَ جي شاندار روايت ۽ ورثو سمجهون ٿا.

سنڌي ادب جي شاندار ۽ زنده جاودان روايت ۾، طول طويل ديني ۽ اخلاقي بيت بہ آهن، تہ قاضي قاذن، شاه ڪريم، لطيف، سچل ۽ خليفہ صاحب، جو فن ۽ حسن بہ موجود آهي. انهن جي بيتن جي صنف تي اڄ بہ اسان جا سوين شاعر پنهنجي فن جو بنياد رکي چڪا آهن. اگر اها 'بيت' جي روايت نہ هجي ها تہ پوءِ، حضرت طالب المولى ۽ شيخ اياز، پارا شهرت يافتہ شاعر پيدا ٿي نہ ٿين ها! اگر ڪافي نہ هجي ها تہ پوءِ هيترا سارا ڪافي ـ گو شاعر ڪٿي پيدا ٿين ها اگر وائي، نہ هجي ها تہ پوءِ شيخ اياز جي جذبات جي ترجماني، ڪهڙيءَ ٻيءَ صنف ۾ ٿئي ها! اگر دوهو نہ هجي ها تہ تنوير ۽ امداد، جا لکي سگهن ها! بيشڪ اسان کي سنڌي ادب جي روايت تي فخر حاصل آهي، جا صدين کان مسلسل انداز سان زنده رهندي آئي آهي. سندس تعلق هڪ طرف ماضيءَ سان آهي تہ ٻئي طرف 'حال' سان آهي. ان جي مقابلي ۾، اسان جي قومي زبان جي ماضيءَ ۾ اسان جهڙي زنده ۽ شاهڪار 'روايت' آهي ئي ڪانہ! اردو زبان جي شاعري، ان جو مواد، ان جي پيشڪش جو اسلوب، سڀ ڌاريا ۽ اُڌارا آهن، وٽن نہ بيت آهي نہ دوهو، نہ وائي نہ ڪافي، نہ گيت ۽ نہ لوڪ ادب! ان زبان ۾ اگر ڪجھ آهي تہ پوءِ اهو آهي غزل ۽ قصيدو، جي بہ فارسي شاعريءَ تان مستعار ورتا ويا آهن. ٻيو ٿيو خير.

ان جي مقابلي ۾، اسان وٽ غزل، ۽ نظم تي بہ بهترين تجربا موجود آهن. اسان جي گذارش جو مطلب اهو آهي تہ ادب ۾ اعتدال ۽ توازن جي ضرورت آهي ۽ نہ انتهاپسنديءَ جي.

اهو ٻه خيال رکڻ گهرجي ته اسان کي بيشڪ عالمي شعور سان گڏجي هلندڙ ادب ٻه پيدا ڪرڻو آهي، پر ان کان اول، پنهنجي ماضيءَ، پنهنجي زبان، پنهنجي علائقي ۽ پنهنجي تهذيبي قدرن جي تنظيم ڪرڻي آهي، ان کان پوءِ عالمي شعور تائين رسائي حاصل ڪرڻي آهي.

ان سلسلي ۾ اگر عرض ڪجي ته هن ملڪ ۾، اسان جي آئينده جو ادب لطيف ۽ سچل، بلا شاهه ۽ ميان محمد، خواجه غلام فريد ۽ وارث شاهه، خوشحال خان خٽڪ ۽ رحمان بابا، وغيره جي فن مان ئي، هن دور جي فن ۽ روايت جو مجموعي احساس ۽ مواد حاصل ڪري، زنده رهي سگهي ٿو، ترقي ڪري سگهي ٿو ۽ وڌي ۽ ويجهي سگهي ٿو، تہ پوءِ ان راءِ کي هروڀرو مبالغه‌آرائي نہ سمجهڻ گهرجي ۽ نکو اها راءِ ڪنهن خاص زبان جي ادب متعلق تنقيد يا تنقيص ئي سمجهڻ گهرجي.

اسان کي پنهنجي حال ۾ جيئندي، غم ۽ الم، هجر ۽ فراق، اميد ۽ آرزو، حسن ۽ جمال، طلب ۽ خيال، مقصد ۽ منزل جا جيڪي اوان ڪردار ۽ معيار تخليق ڪرڻا آهن، سي ٻه ان فن ۽ روايت مان ئي پيدا ٿي سگهندا، جي اسان جي ماضيءَ ۾ موجود آهن. ان ڪري هروڀرو نہ ماضيءَ جي خلاف بغاوت ڪئي وڃي ۽ نکو خاص طرح سان، اسان جي سنڌي ادب جي شاندار ماضيءَ متعلق طنزيہ ۽ ڏکوئيندڙ انداز پيدا ڪيو وڃي.

اسان جي قومي زبان جي دانشورن، هر محاذ تي، بنا ڪنهن دليل ۽ معقوليت جي، ’قومي زبان‘ لفظ جي آڙ ۾، ملڪ جي سڀني علائقائي زبانن جي حقن کي ٻه نظرانداز ڪرڻ شروع ڪيو آهي. فقط زباني طور تي چوڻ شروع ڪيو آهي تہ ”قومي يڪانگت ۽ تهذيبي اشتراڪ ضروري آهي.“ سنڌن ان مبهم ۽ وائڙي دعويٰ جو ڪو منطقي سرچشمو آهي ئي ڪونہ! جيترقدر اسان جي سمجهہ ۾، تهذيبي اشتراڪ جو مفهوم اچي ٿو، سو فقط اهو آهي تہ، جوئر، باجهر، ڪڻڪ ۽ جَوَ، سڀ هڪ چڪيءَ ۾ پيهڻ، سڀني جنسن جي انفراديت مٽائي، ان ۾ مڪائي ملائي ڪو روٽ پچائي، ان تي جدت ۽ ترقيءَ، يڪانگت ۽ يڪجهتيءَ جي مهر هڻي آهي ۽ بس. حالانڪ اسان وٽ پنجابي ۽ ملتاني، پشتو ۽ بلوچي، براهي ۽ سرائڪي، گجراتي ۽ ڪڇي ٻوليون موجود آهن، جي سنڌيءَ جي فن کان تہ گهٽ گهٽ آهن، پر سنڌن ادب ۾ شاندار ۽ زنده، انفرادي روايت تہ موجود آهي، جن لاءِ اسان جي قومي زبان جا دانشمند مشورا ڪري رهيا آهن تہ انهن سڀني زبان کي ملائي-سلائي مٿن قومي زبان اردوءَ جو ٺپو هنيو وڃي! سنڌن اهو ارادو غلط ۽ لغو، تخريبي ۽ غيرسائنسي آهي.

اسان جي تقاضا ۽ منشا اها آهي تہ، هت هر علائقائي زبان جي اشو و نما ٿيڻ گهرجي، هر هڪ زبان کي زنده رهڻ جا وسيلا مهيا ڪري ڏنا وڃن، جيئن هر قوم جي ذهني تشڪيل، پنهنجي ماضيءَ کان وٺندي، حال جي رشتن ۽ واسطن تائين، مجموعي تاثر ۽ رانگ حاصل ڪري سگهي.

اُميد تہ اسان جا اردو دان دانشور ۽ اديب، ھر علائقائي ادب ۽ ان جي ماضيءَ متعلق احترام سان گفتگو ڪندا. ۽ قومي زبان، جي لالي ۾ ڪنھن بہ استحصال ۽ استبداد لاءِ راھ نہ بنائيندا. ان ۾ ئي موجوده ملڪ لاءِ خير آھي.

”سنڌي ادبي بورڊ“ جي نئين تشڪيل.

سنڌي ادب جي مشھور ۽ مقبول عام، علمي اداري ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي، سنڌ گورنمينٽ طرفان، نئين سر تشڪيل ڪئي وئي آھي.

اُھن ميمبرن ۾، جن سنڌ جي مشھور عالمن، اديبن، مورخن ۽ محققن، لسانيات ۽ لغت جي ڄاڻن ۽ تعليمي ماھرن کي منتخب ڪيو ويو آھي، اھي ڪنھن بہ تعارف جا محتاج نہ آھن. اُھن جي علمي ۽ تعليمي، ادبي ۽ تھذيبي خدمتن کان، سنڌ جو ھر پڙھيل ماڻھو واقف آھي. اميد آھي تہ بورڊ پنھنجي علمي ۽ تاليفي مقصدن ۾ ڪاميابي حاصل ڪري، سنڌي ادب ۾ اڃا بہ وڌيڪ مقام حاصل ڪندو ۽ پنھنجي انفرادي حيثيت کي قائم رکي سگھندو.

اسمائي گرامي.

١- جناب مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولي	چيئرمن
٢- وائيس چانسيلر، سنڌ يونيورسٽي	ميمبر
٣- ڊائريڪٽر آف ايجوڪيشن، حيدرآباد سنڌ	ميمبر
٤- پير حسام الدين صاحب راشدي	ميمبر
٥- ڊاڪٽر اسدالله شاھ حسيني	ميمبر
٦- جناب ايچ. ايم. کوڙو صاحب	ميمبر
٧- جناب محمد ابراھيم جويو صاحب	ميمبر
٨- جناب محمد علي جوھر صاحب	ميمبر
٩- مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب	ميمبر
١٠- ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب	ميمبر
١١- سيد پڇل شاھ صاحب	ميمبر

’مھراڻ‘ جي اشاعت ۽ ڇپائيءَ جي سلسلي ۾، محترم غلام رباني صاحب، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جو ادارو مشڪور آھي، جنھن خاص توجھہ ڏئي ’مھراڻ‘ جو ڪم وقت تي پورو ڪرايو. ان طرح سنڌي ادبي بورڊ پريس جي اڳوڻي مئنيجر مرحوم ميان علي بخش احمدزئي جي وفات ڪري سببان، سندس عھدي تي مقرر ٿيل، نئين مئنيجر پريس، مسٽر الله بچايو يوسف زئي جو بہ ادارو مشڪور آھي، جنھن جي دلي تعاون ۽ فني مشورن سان، رسالي جي ڇپائيءَ ۽ گيٽ-اپ، زيبائش ۽ سھڻائيءَ ۾ اضافو ٿيو آھي. محترم محمد امين بلوچ. مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال جو بہ ادارو ٿورائتو آھي، جنھن جي باھمي تعاون ۽ قابل تعريف ڪارڪردگيءَ سان، رسالو وقت اندر، خريدارن تائين پھچايو ويو آھي. -غ. م. گ.

ا

ش

”سمنڊ جي اجهاڳ ۽ بي انت تري ۾ سهسين بي بها موتي سپجن ٿا، جي هوند جهان کي وڏيڪ جرڪائين ۽ اجالو ڪن؛ هزارين گلابي گل، پنهنجو محبوبي منهن لڪائي، ٻرپٽ کي واس ڏين ٿا، جن مان هوند سنسار کي سڳنڌ ملي؛ اسان جي پياري سنڌڙي ٻه ڪنهن سمي اهڙن املهه ماڻڪن جي کاڻ هئي، ۽ اهڙن سهڻن گلن جو چمن هئي. ڪٿي آهن اهي غواص جي پاتال ۾ پيهي، سپون سوجهي ڪڍن، ۽ جوتيون جواهرن جون عالم کي آڇين. ڪٿي آهن اهي واس وٺندڙ ڪوڏيا، جي ٻيراني بيابان جهاڳي نازڪ گلن جي سرهاڻ سنگهن، ۽ ان جي عطر مان دنيا جي دٻيل دماغ کي دئي ڏين، ڪٿي آهن اهي ڪانيءَ ڪرامت جا صاحب، جن جي فيض مان پرت جا پهيڙا پڙجام پيئندا هئا. اڄ انهن جي جاين تي ڏپ-سڙيا الغارون ڪري رهيا آهن.“

— مرحوم شمس العلماء علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو

آغا عبدالنبي خان "عليگ"

●

"الا" الا" هيءُ خيالِ مهوشان ڇو ڪين وڃي،
چا ڪريان سيني مان هي آهُ و فغان ڇو ڪين وڃي.

نقش دلبر چشم تر ۾ سون آڪاري آ ڇڏيو،
جو ويو اکين ۾ آڪري سو آتان ڇو ڪين وڃي.

ٿي ٿٿي قربان ڪبڪ اچ تو سندي رفتار تي،
سا ٻري توکان ڀلا سروِ روان ڇو ڪين وڃي.

تنهنجي هولدي اي ٻت ٻر فن ڀلا تون ٿي ٻدام،
ٻي ڪنهين تي خون منهنجي جو گمان ڇو ڪين وڃي.

خلق تي چٽي ڪر تون دعويٰ خون جي قاتل مٽان،
تو تي دالهين حاش لله هيء زبان ڇو ڪين وڃي.
گرچه 'آغا' کان وڃي جان و جهان يا جو ٻہ آهہ،
آرزو دل مان اوهان جي جانِ جان ڇو ڪين وڃي.

●

هميشه آهہ فرقت ۾ دلِ افگار کي گيريو،
دهن خاموش آهي ديدهٔ بيدار کي گيريو.

ڪيم زاريون مگر هيٺا رسائي ڪانَ تو وٽ ٿي،
رهيو شب ڀر اسِ ديوار حالِ زار کي گيريو.

ڪٿي خنده خرد آهي ڪٿي آ روح مستيء کي،
مگر تنهنجي اکيان آ مست ۽ هوشيار کي گيريو.

ڪيو هو قصد منهنجي خون جو قاتل ڏسي هاڻي،
خدا ڄاڻي اچي ويو آهہ ڇو خونخوار کي گيريو.

ڏسي هن چاڪِ دامن کي بيابانِ جنون اندر،
رهيو آ غم ڪنان هٿڙي سڄي ڪهسار کي ڳيريو.
ڏسي سڪرات ۾ حالت دمِ مضطر سندي يارو،
ندامت تنهن سڄڻ کي هئي، هيو اغيار کي ڳيريو.
ڪري برباد بلبل جو بهاريءَ ۾ نشيمن اڄ،
ڏٺو صياد تو آهي گل و گلزار کي ڳيريو.
نه آ پرواهه هُن کي ڪا اسان جي حال ابتر جي،
رکيو قسمت تني پنهنجي آهه هن نادار کي ڳيريو.
ٻُڌي اڄ داستانِ غم مٿا مرغِ چمن کان هي،
رُنو سوسن سمن سنبل ايو گلنار کي ڳيريو.
ڪٿي اڄ ساز سورن جا شبِ فرقت ۾ اي 'آغا'،
ڏنو مضراب غم سان دل سنديءَ هر تار کي ڳيريو.

●

رکي آ عشق ۾ خالق ادا اڄ آبرو منهنجي،
مون کي هُن جيي - جي آ خواهش نه هن کي جستجو منهنجي.
ڪرم ٿيندو سٺا تنهنجو لتاڙي لاش ڳر ويندي،
رهي ٿي زندگيءَ ۾ ني ادا هڪ آرزو منهنجي.
تمنا ڪاله پتر آئي نه ڪا ٿي مدعا پوري،
پريءَ محفل ۾ توسان ٿي ڪڏهن نا گفتگو منهنجي.
پري ڏي جام الفت تون ته ٿئي اڄ آرزو پوري،
نڪر نا ڳر زمالي ڪئي کلا اي تند خُو منهنجي.
فلڪ سان دشمني منهنجي مٿا روزِ ازل کان هئي،
زمانو پي ٿيو حاسد زمين آ اڄ عدو منهنجي.
غلط هڪ حرف سان آهيان متائيندين ته چا ٿيندو،
بچا توکان نه ڪا ٿيندي ڪڏهن اي جنگجو منهنجي.
مون کي پي ڪجهه بهارج اڄ خدارا مهربان ساقي،
اوهان جي ٿي ته هٿ وس آ خوشي اي ماهرو منهنجي.
خدا اکيان ته ويندس مان پنا ڪنهن داغ جي يارو،
جو توبه جي ته لُڙڪن هٿ ڪئي آ شسته شو منهنجي.

ٻَجي ڏس تون چمن ۾ اڄ اشان منهنجي شهادت جو،
لَهو لالہ ۾ آ منهنجو گـلـن ۾ آهہ ٻُو منهنجي.
حقيقت جـو ٻـُجاري پاڪباز آهيان تہ مـان ’آغا‘،
عبادت ٿـي چـُڪي مقبول اڄ آ بـي وضـو منهنجي.

●

ديـدهٔ دل جي تسلي تنهنجي اڄ نظرن ۾ آ،
دل سـنـدو معراج تنهنجي مهلتا ابـرن ۾ آ.
سَروَ يڪتا يـا قيامت تنهنجي قامت آ سـنـا،
دام منهنجي دل لئي تنهنجي دلربا ڪيسن ۾ آ.
عـنـبـرِ لـاهـاب آ يا مُشڪ آ تـاتـار جـو،
تـوتيائے چشم پـِـي آ خـاڪ جـا پـيـرن ۾ آ.
دوهرِ عـالـيِ بہ هـَن ۽ در هائے بـي بـهـا،
حاصلات هـر دو عالم تنهنجي مَن سُرڪن ۾ آ.
روئے دل اهل طريقت تنهنجي اڱيان تو جهـُڪي،
زيـنـۂ رازِ حقيقت تو سندي لـفـظـن ۾ آ.
عـالـمِ ظـلـمـات آهـي- يـا شبِ تـاريڪ آ،
يـا سـوادِ شـب قـدر تنهنجي سيہ وارن ۾ آ.
جـوهـر و تيزي جا تنهنجي ابڙ ۽ ابنڙن ۾ آ،
سـا ڪٿي تيرو تـبـر يـا تـيـغ جي ڌارُن ۾ آ.
مـهـر و مـہ زهـره عطارد مُشتريءَ ۾ آ ڪٿي،
جا ڪشش تنهنجي ڳليءَ جي خاڪ ۽ پٿرن ۾ آ.
اشتياقِ لـعـل لـب آ جانِ نـزا اي جان مَن،
آب حـيـوان خضر منهنجا تو سندي چـپـڙن ۾ آ.
سرمگين سهڻيون اکيون يـا نرگسِ شهلا چـوان،
سـرخـئـي رانگِ شفق بـي شوخئيِ چشمن ۾ آ.
چاره گرڪان ڪين پچند و مرض منهنجي جو علاج،
داروئے هـر درد مون لئي يـار جي غمزن ۾ آ.
درد و غم ڪان کرڪيو هـُـت دل اندر لالہ آ داغ،
داستانِ غم پريل هن دل جي هـيـت زخمن ۾ آ.
آ سـرودِ لـالـہ مستان مـنـو آهـنـگ پـر،
سو اثر ’آغا‘ ڪٿي جـو تنهنجي اڄ آهـُن ۾ آ.

●

گوهرِ دل کي بہ ڪف مان ٿو رکان،
آبرو مثلِ صدف مان ٿو رکان.

اي ڪمان ابروءَ سندي صدقي وڃان، تير تنهنجي جو هدف مان ٿو رکان.
ياد هينءَ پُر داغ دل کي آن سدا، چارسو پنهنجي نظر مان ٿو رکان.
لذتِ زخمِ جگر کان جان مَن، روح تا عمرِ تلف مان ٿو رکان.
هاءِ پنهنجي يار جون پنبيون ڏسي، دل ۾ زخمن جي تہ صف مان ٿو رکان.
موج ۾ ايندو ڪڏهن هو جنگ جُو، تيغ قاتل سر بہ ڪف مان ٿو رکان.
ذرو ذرو خاڪ جو خورشيد آ، شوق مُلڪِ "من عرف" مان ٿو رکان.
هن دلِ معذور ۾ دلبر غلط، ڪو نہ ڪوئي ڪو حرف مان ٿو رکان.
ڪو غرض تنهنجو نہ آ هاڻي هُما، سايہءِ شاهِ نجف مان ٿو رکان.
ظلم ڪان هُن جي تہ 'آغا' دمبدم، دانهون دل ۾ مثل دف مان ٿو رکان.

●

آ ماه پيڪر مشتري، روحِ چمن رشڪ پري،
شاخِ خوشي وڻي آ ڳري، ٻي آب آ نيلوفري.

آهيان نجو بيمارِ غم، پروردهٔ رنج و الم،
مون وٽ اچي شل صبحدم، شمشاد قد مہ پيڪري.
آءٌ نند چڏ اي مهلقا، باعشوه و نازو ادا،
مفتون ڪر خلقِ خدا، پهري تون زيبا زيوري.
هڪ هولُ طاري شڪل تي، ٻي آهہ گردش چشم ڪي،
ٻڻ سيب غبغب رخ آٿي، نايا ب آن سيمين بري.
نسرين رڱ غنچہ دهن، شڪر لب و شيرين سخن،
نازڪ بدن رشڪِ چمن، آ دلربا ڪر دلبري.
تنهنجي بہ ظاهر دلبري، آ دراصل افسونگري،
هيءُ سحر ناهي سامري، آ تو سندي جادوگري.
هيءُ نيش ناڪو نوش آ، تنهنجو رڳو آغوش آ،
جنهن اج ڪيو مدهوش آ، رشڪِ بتانِ آذري.
اي مهجبين اي ماهرو، ممڪن زبان ۾ ايڪ خُو،
آتش نشان اي شمع رو، 'آغا' جي ڪر آج رهبري.

●

ٿي وٿي نماز مغرب هر گهر چراغ ۽ خوان آ،
سون هان خيال ڪافر غم ۽ روح ۾ نغان آ.

اڄ ڪن سان هيت وضو هين - آتش ۾ هين نمازون،
مسجد کي اڄ جلايو، منهنجي مٿا آذان آ.
عجب آ نمازِ مستان، ڪن ٿا ادا جا دل سان،
نہ ڪو ياد تن زمانو، نہ ڪي فڪر تن مڪان آ.
ڪٿ هڪ رڪعات پڙهين، ڪٿ ٻن جون چار پڙهين،
ڪيئن سي خدايا پڙهين، هت هوش نا زبان آ.
بيهوش ٿي چڪو هان، جائز نماز ڪاڏهي،
نہ ڪو ياد ڪو رڪوع آ، نہ ڪا طاقتِ بيان آ.
ڪيئن راهِ حق هلان مان، بيدست ۽ پا هان 'آغا'،
ميڪده نشتاني وينس، الله جي امان آ.

●

دل جا بدخو يار سان اڄ آشنائي ٿي ڪري،
شيشو ٿي پٿر سان قوت آزمائي ٿي ڪري.

زاهدي آ رُو بہ مسجد، حسن وارا ڪيئن ڏسي،
رالدهء بزمِ محبت پارسائي ٿي ڪري.
حلقهء ڪاڪل اندر رُلندو ڏسي سهڻي پڇيو،
ڪنهن جي هيءَ درويش دل اڄ هت گدائي ٿي ڪري.
حسن وارن ۾ طمع سان جو وفا جي جا رکان،
سوالهن سوپيا جن سان پنهنجي بيوفائي ٿي ڪري.
شعلهء مشرق جنهين سان آ فلڪ روشن ٿيو،
تنهن کي روشن آتشِ داغِ جدائي ٿي ڪري.
حال محرم حال پرسان ڪو رهيو همدرد ناهه،
همدم ۽ همراز دل، پيڪج ادائي ٿي ڪري.
ڪاهه ساري ڪئي جياري ٿي عشاقن کي مُدام،
چشمِ نرگس مست هن جي جڏهن خدائي ٿي ڪري.
دل چڪي ٿم سير ٿي 'آغا' حياتيءَ کان هتي،
تندخو سهڻن سان تڏهن آشنائي ٿي ڪري.

●

شمع فلڪ ٻري آ ٻا آتشين زٻاڻ
اي ساقيءَ برهمن آت آڻ مستي مُغان.

ڪشتي تہ ڪر رواني ساحل جو فڪر ناهي، دريائي غم ڪي ڪواهي اي ناخدا ڪراڻ.
بيتل پيار ٻنهنجو پهلوءَ ۾ آ پيارا، مدهوش ٿيي ڇمان مان چپ يار بي بهاڻ.
پل ڏارِ ڪر تہ تن ڪان سر منهنجو هاڻ قاتل، هت تنگ آ ڪيو سون غمِ محنتِ زمان.
آتش مثل هلون ٿا ظاهر اچ سوني مئڪده پي، مان بيخود ۽ شرابي تون بيهُش زماڻ.
اي اشڪ ماه منهنجا آهين خمار ۾ تون، اڪين ۾ آهہ ظاهر اچا ڪيف ڪجهہ شبان.
خرجن مان مهڻا مطرب اچ آڻ آبر باران، ڪر زهد خشڪ تر اچ، ڪاڻي تہ خوش تران.
باغ و بهار بادل بدمست مان ساقي، ساغر صراحي مٿي آ، ٿئي رقص عاشقان.
مدهوش آهہ 'آغا' ٿئي لطف ڪر اي الصبح، بزمِ نشاط ۾ ٿئي تلقينِ عارفان.

●

آيو آن ڪوني يار ۾ پٿر تہ ڪٿي وڃ،
ڪجهہ يادگارِ شهر ستمگر تہ ڪٿي وڃ.

ڪا بادِ سفر چيز تون برمر تہ ڪٿي وڃ،
بي لا تہ خاڪِ راهِ فسوانگر تہ ڪٿي وڃ.
اي بادِ سحر يار جي ڪوچي ۾ دفن ٿئي،
هيءَ خاڪ دلِ زار ۽ آبتر تہ ڪٿي وڃ.
بيباڪ منهنجي قتل جو سامان نہ هتي چڏ،
ثابت نہ ٿئي خون هي خنجر تہ ڪٿي وڃ.
رهنءِ تون رات ڪين ٿي مهمان دلربا،
انذران ۾ تون منهنجو مڪر سر تہ ڪٿي وڃ.
بي زر هان سلي ڪين ٿو ڪجهہ مئڪده منجهان،
تون دل مان منهنجي باده احمر تہ ڪٿي وڃ.
آسيه آهہ ٿيندئي ڪافر هي مسلمان،
ڪعبي ۾ دل جي هن ڪي بہ الدر تہ ڪٿي وڃ.
اچ نرگسِ مستانہ مان تہ چڱاڪي ٿئي صُبها،
ساقيءَ جي اکيان 'آغا' ساغر تہ ڪٿي وڃ.

●

شعلهٔ دل آ جلايو هر چراغِ انجمن،
آهِ سوزان وٺي پهچي آ برسرِ چرخ ڪهن.

ڪين ويندي تيره بختي عاشقِ ناشاد جي،
ٿي پڪاري بيستون ٿو اچ مزارِ ڪوهڪن.
هت شبِ وصلت ۾ پيئي هو آفتابِ بي نقاب،
رشتهٔ دل تو جلائي ۽ تو ساڙي جان و تن.
وصف روئي آتشين جڏهين ڪريان تو دلربا،
ٿا پڙن قدسي ادب سان شعر منهنجو ۽ سخن.
هندوي خالِ رخ تو ـ زلڪيئي رخسار و لب،
ٿا ڪرن اڄ خجل جانان زينتِ حسنِ يمن.
هو رکو ليليٰ مٿان هڪ قيس ٿي مفتون مگر،
شعلهٔ عشق صنم بيمارُ ڪيا سڀ مرد و زن.
رسمِ خونخواري ڪئي گر چشمِ ڪافر اختيار،
ٽڪرا ٽڪرا جان ٿيندي تند تارون بال وتن.
سرلڪون سجده ۾ ويندا اڄ عقيق ونارون،
ناز سان گلشن اندر ايندو جڏهن نازڪ بدن.
اڄ ڏسي زلفِ دوتا کي يار جي قدمن مٿان،
شوق پابوسيءَ لئي 'آغا' ٿا سوين سهڻا سِڪن.

●

ملڪ منهنجي ۾ نه ايندي هاڻ ويراني وري،
دولتِ دل جي وٽي تو آهه سلطاني وري.

تو ڪيو هو جانِ من هن عالمِ دل کي خراب،
تو ٿي ڪئي آباد نگري آهه هيءَ جاني وري.
سال ويا سڪندي لنگهي ها انتظارِ خشڪ ۾،
چشم تر سان آ شروع ٿي هاڻ باراني وري،
فتنهٔ چشم ستمگر ڪار عاشق ڪيو تمام،
ته به ادائي ڪج ڪري ٿي عشوه پنهاني وري.
ٿي زليخا جانِ من آ جان بہ لب ۽ مؤ سفيد،
سار لهه تنهنجي اچي اي ماهِ ڪنعاني وري.

تو ڪيو آهي مڪمل درس جانان جان بري،
ڪر شروع اي سنگدل تو ڪار دزداني وري.

ڪعبهء دل تو ولئي ڪيو بتڪده ڀر صنم،
هاڻ آتي ايندي ڪٿان ڪافر، مسلماني وري.

قتل عالم تو ڪرين ناحق نگاهه ناز سان،
ڇو رکيو رائج آتي هي، ظلم بي معنيٰ وري.

محفل ارباب آهي يار ۾ موجود آ،
ڇو نه 'آغا' ٻيو ڪري يارو غزل خواني وري.

●

اڄ ته اثر ڪو ڏسي آهه شرر بار ۾،
آهه چراغان پيا، دل جي هٽ غبار ۾.

لازم و ملزوم هين، درد و غم ۽ عشق هي، آب و آتش آهه جيئن چشم گوهر بار ۾.

ڪوله هو خيال تن موت ٿيا قيام جو، عمر پور رهيا جي هٽ، انتظار يار ۾.

ويا سيوئي رهگذر دشت جنون مان هليا، اڄ انشان قيس ڪٿ لاهه ڪوهسار ۾.

قافلي جو مير هو، ڪنهن نه سڃاتو مگر، ٿي وڪاڻو مصر جي، ڪوچه و بازار ۾.

اي خبر نه جاڻ تون رند خرابات ڪي، رازدان ڪائنات ٿيا رهن خمار ۾.

موت ڪندو منهدم عاشقن ڪي ڪين آ، زنده رهي مست تو آه ڪو مزار ۾.

ترڪ 'آغا' جن ڪيا تعلقات خلق سان، ٿيا مقيم سي وڃي منزل قرار ۾.

●

هر غنچو رُخ يار شرمسار ڪيو آ،
هيجان پيا باغ ۾ رخسار ڪيو آ.

گيسو بدوش ڪو ته خرامان آ باغ ۾، لادم گلاب زلف جي هٻڪار ڪيو آ.

سهڻن جي ڏسي ناز ۽ انداز ڪي آخر، مرغان چمن رقص و نوا يار ڪيو آ.

تر منهنجو رکو دامن اڄ خون سان يارو، منهنجيئي ڏسو ديدهء خونبار ڪيو آ.

باقي نه دل زار هئي يار ڪان ڪڏهين، تو ٻي ڇو نگهه يار متس وار ڪيو آ.

هر ناز تنهنجو دل مون کنيو آهه و ليڪن، تو مون ڪي مگر هردم بيزار ڪيو آ.

بلبل ڪي ڪري بند اي صياد تو ناحق، ويران خود ئي پنهنجو گلزار ڪيو آ.

مقبول عرض وصل ٿيي آخر ته هي ٿيندو، دامن جهلي جو 'آغا' هربار ڪيو آ.

تاجل "بيوس"

نظم

ساڻيهه

هن ۾ موتي محبت وارا، هن ۾ الفت جا اقرار،
هن ۾ رانجهو تخت هزاري، آيو راويءَ جي هن پار،
هن ۾ ٻاڪيون ٻهه ٻهه ٻهڪن، هن ۾ سورهن ئي سينگار،
هن ۾ ويسَ وڻن جا پهري اڄ پڻ آيو منهنجو يار؛
هن ۾ منهنجي ماروئڙن جا لک سنيها، لک سلام،
هن ۾ محبت ماڪيءَ لارُون هن ۾ پيار ڀريو پيغام.

هن ۾ ٽالڪر ٽاريون ٽهڪن، هن ۾ مُرڪن مينديءَ ڏار،
ڪائي ڀانئر ڪيت خماريا، هن ۾ ڦُلڻا لال ليار،
رم جهم، رم جهم راڳ رسيلا، ٽربر، ٽربر باغ بهار،
ڇم ڇم ڇمڪا ڇيڄ ڇپر ۾، دم دم دهلن جي ڌڌڪار؛
هن ۾ چوٽا چنڊن ٽاريون، هن ۾ رانيون رانگ رتول،
هن ۾ رمزون رانل واريون، هن ۾ مالجهي مڙس اڏول.

هن ۾ وايون وحدت واريون، هن ۾ روبينا جا راڳ،
هن ۾ بادل ٻرجن گرجن، هن ۾ جهڙڦڙ جهڙڦڙ جهاڳ،
هن ۾ ٻارَ ٻرين جا ٻارا، هن ۾ چوڙيلين جا چاڳ،
هن ۾ والڪيڙن جا ويڙها، هن ۾ ڀال، ڀلايون ڀاڳ؛
هن ۾ ڪوڙيون ڪنيرن واريون، هن ۾ لوڏين ڪي للڪار،
هن ۾ غيرن لڻ ڪهوڀاڻا، ڪُرز، ڪليلا، ڌمڪيون ڌار.

هن ۾ ڀاڳي ڀاڳ ڀلاري ڳائي ويٺي لوٺي لال،
ڪنهن ڪنهن ويلي ڪاليَ، ڪيرمِ ڪيچ ڌڻيءَ جي قول مقال،
چنگ، چڙا، ڪڙتالون، چيڙيون، ڌُو ڌُو، ڌُو ڌُو، ڌُو ڌُو ڌور ڌمال،
هن ۾ سامي سِڪ سلامي، هن ۾ ڏاڍا قرب ڪمال؛

هن ۾ ڪرها ڪيچ قطاريا، هن ۾ هالارن جي هوڏ،
ويلَ وڇڻ جو واهہ وٽي تي هن ۾ لاهيارين جي لوڏ.

هن ۾ جونون جراهلن جون، هن ۾ پاوان جا پار،
هن ۾ چنڊ ڪتين مان جهاتيون پاتيون اڄ پڻ منهنجي يار،
هن ۾ جنُوہ متان جهالڪين جي وڄڙيون چوڙي آيون وار،
هن ۾ ڪنُن، ڪپرَ، ڪراڙيون، هن ۾ واهڙ ويرو تار،
هن ۾ ساهڻ سيراهن ڪان سرهو، هن ۾ هيرون ۽ هيڪار،
هن ۾ بوءِ بسنتي "ٻوس" جڻ ڪنهن چوريءَ چوڙيا وار.

مان آهيان نہ آهيان

اي صاحب سڏايان، اي سلطان آهيان،
مان "آهيان نہ آهيان" تي حيران آهيان.

ڪڏهن "رب" ارني" جون مرليون وڄايان
ڪڏهن "لن تراني" جا هوڪا هلايان،
ڪڏهن رازَ برزخ جا سڀ ڪي مٽايان،
ڪڏهن پاڻ تي خود پشيمان آهيان.

ڪڏهن ذوق وارن ۾ ذاتي صفاتي،
ڪڏهن آهيان بيوس، ڪڏهن بي ثباتي،
ڪڏهن پاڪ پوتر، ڪڏهن خوب خاطي،
ڪڏهن سولهن وارن جو سلطان آهيان.

ڪڏهن اسم جسمي، ڪڏهن سِرُ سبحاني،
ڪڏهن بيڪ بشري، ڪڏهن نڪر نالي،
ڪڏهن پاڻ ڪعبو، ڪڏهن لامڪاني،
ڪڏهن آهيان گوتم، ڪڏهن گيان آهيان.

ڪڏهن پيو صليبن مان مقتل سجايان،
ڪڏهن مالڪ آدم جي آڏو جهڪايان،
ڪڏهن حڪم هنبت جا هر هر هلايان،
ڪڏهن ڏس تہ مان دار جو شان آهيان.

نه ظاهر، نه باطن، نڪي خامُ خيالي،
نه حاجت 'هئڻ' جي، اڪي لازوالي،
نه چارڻ چوايان، بهمني مير موالي،
مان پنهنجي نفي هستيءَ تي حيران آهيان.

نه مؤمن نه ملحد، نه ملان نه قاضي،
نه ايمان امازون، نه حاجي حجازي،
نه ساڌو سڏايان، نه ڪرمڪ نه غازي،
نڪي آهيان عاقل، نه نادان آهيان.

ڪڏهن ورق 'ويدن' جا واري واريان،
ڪڏهن پاڻ 'پوٿيون' پڙهان ۽ پڙهايان،
ڪڏهن غرق 'گيتا' صبح شام آهيان،
ڪڏهن ڏس ته ناطق مان قرآن آهيان.

نه خادم سڏايان، نه مخدوم آهيان،
نه صاحب سخا جو، نه مان شوم آهيان،
نڪي آهيان حاڪم، نه محڪوم آهيان،
مان آدم ڪان اڳ وارو انسان آهيان.

عدم ملڪ جو ٿو مان ساڪن سڏايان،
جڏي شان شاهي، لڳين ڏوڙ لايان،
ڏيکان ويس خاڪي، جڏهان جسم پايان،
گهڙي پلڪ لئي هت مان مهمان آهيان،
مان "آهيان نه آهيان" تي حيران آهيان.

گيت

هل ته هلئون هُنَ پار، او سائي، هل ته هلئون هُنَ پار،
من ڪري سيهار، او سائي، هل ته هلئون هُنَ پار.

هُنَ پر گيت خماريا، هُنَ پر سُرڪن مينديءَ ڏار،
هُنَ پر ويس وڻن جا ڪپڙا، اڄ ٻڻ منهنجي يار،
هل ته هلئون هن پار.

هُن پر حسن حقيقي، هُن پر جالب جا جنسار،
هُن پر هادي حق حقائق، صورت جو سردار،
هل ته هلئون هن پار.

هُن پر عشق عجب اثباتي، آدم تي اظهار،
هُن پر ساڌو، سنت سنياسي، وحدت جو واپار،
هل ته هلئون هن پار.

هُن پر لاد لفيلون، هُن پر پيجل جا پاڪار،
هُن پر مست موالي، هُن پر ملان من مردار،
هل ته هلئون هن پار، او سائي.

وائي

انت آڪيڙي عاج جو، واڙيءَ وار وڇائيا!

نهڙو رات اُهـ آيريا، ڪيسو ڪل ڪومائيا،
واڙيءَ وار وڇائيا!

هيءَ هيءَ آئڻ اوپرا، آيل! اڄ اُهـ آئيا،
واڙيءَ وار وڇائيا!

ڪچا ڏاڪا ڪوڙ جا، وينگس ڪين ورائيا،
واڙيءَ وار وڇائيا!

اڏيءَ وبل اماس جي، ماڙيءَ مينهن وسائيا،
واڙيءَ وار وڇائيا!

ڪافيون

*

ڪون و مڪان جو مالڪ مختار بڻجي آيو،
پوشاڪ پهري خاڪي، پڳدار بڻجي آيو.

ڪولي نقاب اوري، ظاهر ڪري حُسن کي، وحدت جي وادين ۾ انوار بڻجي آيو.
'واحد' جو ويس پهري، سڀ ڳالهه ۾ سمائي، انسان سر الاهي، اسرار بڻجي آيو.
ڪٿ 'نالهن' ۾ اٽازي، ڪٿ مست موڪدن ۾، ڪٿ 'ڪين' مان ڪمائي، ڪلتار بڻجي آيو.
'يوس' تي اي حجابي، 'لا' جو نقاب لاهي، 'ڪُن' جو حڪم هلائي، هالار بڻجي آيو.

*

ڪر اناالحق اظهار، اصل اقرار، مزو وٺ يار محبت وارو،
ٻڌ چير تہ ٿئي ڇهڪار، لسنگ اروار، مزو وٺ يار محبت وارو.

تون ظاهر باطن ذاتي آن،
هر صورت منجهہ صفاتي آن،
ڇو خيالن اندر خاطي آن،
ڪر عشق سندو اظهار، هلي هڪوار، مزو وٺ يار محبت وارو.

ڇو پنهنجو پاڻ لڪائين ٿو،
مٽيءَ تي محلَ اڏائين ٿو،
ڪثرت جو باغ بڻائين ٿو،
ڪر وحدت جو واپار، پلي پيار، مزو وٺ يار محبت وارو.

تون روپ لڪر جو راڻو آن،
هن ڪاڪ محل جو چاڙو آن،
ڇو وهمن ۾ ويڳاڻو آن،
ٿي دَمَ دَمَ جو ديدار، سچو سنسار، مزو وٺ يار محبت وارو.

ڪو "بيوس" ڪو بدنام چوي،
ڪو خاص چوي ڪو عام چوي،
ڪو دام اندر بي دام چوي،
ٿي سوريءَ جو سينگار، نہ ڪر انڪار، مزو وٺ يار محبت وارو.

*

واه جو هنر هلايو ٿئي،
سڀ صورت پاڻ ٺاهيو ٿئي.

"ونحن اقرب" ورد پڙهائي، سڀ ۾ پنهنجو پاڻ سمائي،
پو ڇو پاڻ لڪايو ٿئي.

"ڪن فيڪون" جو ساز وڄائي، ڪين منجهان هي ڪُل ٺاهي،
ڪيڏو راڳ رچايو ٿئي.

ڪٿي صاحب سر سبحاني، ڪٿي ڪوتر، ڪرمڪ ڪاني،
ڪٿي ساڌ سڏايو ٿئي.

هيئنان آڙهه عشق مچائي، جان جگر سڀ جوش جلائي،
چمر مٿان چمڪايو ٿي.
"اناالحق" اظهار ڪرائي، خيال خوديءَ جا ساهه سمائي،
"بيوس" ڪيئن ٻڌايو ٿي.

*

سامي ٿوڙي سڳ سيا، آتڪ جي آڌار ويا.
ڏونگر، ڏيرا، ڀونءِ ڀيوتي، واسي سڀ وٽڪار ويا.
ڪالهه هَٿيا جي ڪيچ وٽن ۾، هاڻي سي هن پار ويا.
هنڌين ماڳين هُل هلاچا، ڪاروڙي ڪرتار ويا.
بابو "بيوس" ٻيڪ ستائي، پورب ڏي پنار ويا.

*

پاڻ سڄائين آءٌ ئي جاڻان،
آهيان ڪو انجاڻ الا!

داني خاطر ديس ستايم، آدم جي اهڃاڻ الا!
'ميم' جو برقعو مام مجازي، سالڪ جاڻ سڃاڻ الا!
ظاهر باطن ذات ظهورو، ڪانڌ ڪيڏي سي ڪاڻ الا!
گنگا جمنا ڪوهُ ڪشالا، ساجن مون سان ساڻ الا!
"بيوس" بلڪل باغ بدن ۾، هوت ڏٺو سي هاڻ الا!

*

جيڏيون! جهنگ سيال،
رانجهن آيو رمز رلائڻ.
منهنجو مرشد مُرليءَ وارو، ڪيڙا خام خيال.
تخت هزارا ترڪ ڪرايو، هٿي هٿي هير سيال.
"بيوس" ارمي ٻولڻ برهه جي، آئي ويل وصال.

*

ڪولي هي قلب ربي، پس ذات ڪي اندر ۾.
دم دم وسي تو دلبر، بيانت هن بحر ۾.
انجاڻ ٿي اِهو جاڻي، من جي اِها موج ماڻي،
صاحب سهو سڃاڻي، رهه عشق جي امر ۾.

ٿي عام ڪي نہ اولي، ڀيءَ جاءِ ڪين پولي،
دل جو ڪتاب کولي، ڏس الف جي اکر ۾.

ڪر امن ڀي اقابي، منجهہ پرده بي حجابي،
محبوب گل گلابي، ڳولهج الڪ اندر ۾.

رک ذوق دل ۾ ذاتي، ڇڏ تاب طلسماتي،
"بيوس" ٿي اي ثباتي، ڀس ساز هنر اسطر ۾.

غزل

●

اهڙا سهڻا، جهڙا گل،
منهنجا دوها، گيت، غزل.

هاءِ، پرهہ جا پويان پل، هاءِ، آرهڻ جي آب آچل.
ڀڪا، هيرون، لال ليار، موڙي آلدر ماڪ پنل.
ڪڙلدا آهن ڪيتن ۾، ڪنهن ڪنهن ويلي ڪيسُوڦل.
منهنجي ليکي ناڻا نُوهہ، هي تہ هيا ڪي ڳاڙها ڳل.
ڪَنَ ڪَنَ ٻڌجي آني ڪالهہ، هارياڻيءَ جي هورَ هڪل.
ڪاروانجهر جي ڪورَ وني، "بيوس" برسايا بادل.

●

مان خود ني خطائون ڪٿي آيو آهيان،
گهٽيون ني گلائون ڪٿي آيو آهيان.

وفائون، جفائون ڪٿي آيو آهيان،
جو سون ڪي ڏنائون ڪٿي آيو آهيان.

ٻڪن جون بلائون ڪٿي آيو آهيان،
اهي ڀي تہ آئون ڪٿي آيو آهيان.

ميان ٿو تہ مان پاڻ لئہ ڪجهہ نہ آندو،
اوهان لئہ دعائون ڪٿي آيو آهيان.

تڏهن ڏينهن تون! ڪٿي هو ڪالهه،
هلڻ جو هوائون ڪٿي آيو آهيان.
وڏي ڳالهه آهي جو دل جي دليا ۾،
خدا ۽ خدائون ڪٿي آيو آهيان.
وڳا ويس اهڙي وسڻ لاءِ "هوس"
گهڙي ڪن گهٽائون ڪٿي آيو آهيان.

متفرقہ دوها

روشن راهون ڪر ٿي ويندئون، هٿ نه ڪر پيهار،
لاهه لئه چوري لڙ متي تان، چوڙ نه پنهنجا وار.

تنهنجو ساڄن تو ۾ آهي، ڪڙڪي من جي ڪول،
سامي تنهنجا سير اجايا، روح لئه پنهنجو رول.

ليٽ ته ڪُتندا، ڪيسين رهندا ڪارا ڪارواپار،
وات ولدر جي ڳولهي لهندا پاپائن جا پار.

چو تو مون لئه چُڙڪ اڏي آ، ڪڻ تون پنهنجا ڪيل،
لاحق ٿيندا لاس اپاڳا! روز لوان راپيل.

منهنجي سَر تي ڪاٺ ڪهاڙا پري لئه هڻ ٻي ٻير،
منهنجو وڏو ماس ته ٻولدا تنهنجي دل ۾ جهير.

مون ۾ تو ۾ فرق نه ڪوئي ويهه ڪريون ويچار،
منهنجي ڪتبي ٻالهن ته تنندي تنهنجي دل جي تار.

تيرَ لئه مون تي تاڻ تُفنگي، توکي ايندو تاءُ،
مون ۾ تون موجود ازل کان منهنجا مٽڙا ڀاءُ.

سامي تنهنجا سير اُجايا، جيءُ ۾ جايون جوڙ،
ايڏاهن ساري اولده ڪاري، مهري ٻتي موڙ.

اوُمرَ ٻرلدا، ٻرلدي ٻُجهندا، آخر ٿيندو انت،
مرليون ڦوڪي متي ٿيندو، ڪلجڳ جو هي ڪنت.

چرڪ نه مون کان، مرڪ ته مون سان، ويهه نه مون کان ڏار،
تنهنجو منهنجو الگ ازل جو، او ماڻهو، او يار.

ٻيٽ

● نثار "بزمي"

جن کي عشق عجيب جو، ريٽو تن جو رنگ،
ڪنڌ ڪٽن ۾ وجهي، جهاڳن "بزمي" جهنگ،
لنگهيءَ مٿي لنگهه، صدائين سامين جو.

جن کي عشق عجيب جو، ڏولکر سي ڏارين،
ٽڪر مٿي ٻاهڙي، ٻاروچا ٻارين،
واهَ نہ ٻي وارين، رهن پنهنجي راز ۾.

جن کي عشق عجيب جو، ووڙن وينا وات،
گذارن نہ گهر ۾، گهاڙن پنهنجا گهات،
ڏسي "بزمي" لات، لاهن لاڳاپن کي.

جن کي عشق عجيب جو، تن کي هڏ نہ ماس،
وڃائي وجود کي، اظر اچن اس،
الفت ۽ اخلاص، پائن "بزمي" پالڊ ۾.

جن کي عشق عجيب جو، تنجو ڏينهن نہ رات،
وهائن ٿا وڏ ڦڙي "بزمي" هو برسات،
تورن وينا ٽات، ويهن والڊا ڪيڪي.

جن کي عشق عجيب جو، تن جو ڪهڙو حال،
ساعت ساعت سڪ ۾، سمجهن "بزمي" سال،
مڏي يا ڪو مال، گهرن نہ ڪنهن جي گهرتان.

جن کي عشق عجيب جو، روئي ڳائن راڳ،
برہ واريءَ ٻاھ ۾، لهسن تن جا لاڳ،
مڻائن ٿا ماڳ، ووڙن "بزمي" ورہ ۾.

جن کي عشق عجيب جو، تن جو اينهن اواب،
اڏامي عرشن تي، ماڻن شان شتاب،
قربن جو ڪتاب، پڙهن "بزمي" پيار سان.

جن کي عشق عجيب جو، تن کي گهٽ نہ تٽ،
ٻڌي ٻولن ڪينڪي، اهو الهن جو وٽ،
"بزمي" آهن پٽ، ويهي رَت رئن جا.

جن کي عشق عجيب جو، تن جو روح رڙي،
ڏيٺي والڪر تن جو "بزمي" خون سڙي،
قربان منجهہ ڪڙي، ڇڏن پنهنجو پاڻ کي.

جن کي عشق عجيب جو، تن جو مانُ مٿي،
صبح اٿن ساجهري، سمهن سج لٿي،
سورن کي سٿي، ڳائن "بزمي" ڳالهہ کي.

جن کي عشق عجيب جو، تن جو نيارو نام،
سوچي ڄاڻن ڪينڪي، ڪفر ۽ اسلام،
ڪُسي ٿين قتلام، "بزمي" ڪنهن جي ارہ ۾.

جن کي عشق عجيب جو، سي الڪا ٿيا اروار،
مٿي سالڪا ساهہ جا، ٻاري ڪٺن ٻار،
الفت جا اظهار، ڏَسين "بزمي" ڏيهہ کي.

جن کي عشق عجيب جو، تن ۾ رت نہ ست،
اڪا ٻانيءَ پياس ڪا، اڪي ڀالئن پيت،
مرلدا وتن مت، "بزمي" ڪنهن جي ٻره ۾.

جن کي عشق عجيب جو، تن کي ڏپ نہ ڏاءُ،
سهايائون سر تي، گهورن وارو گهاءُ،
سهورو سياءُ، اصل عاشقن جو.

وايون

● سروپ چندر "شاد"

پوڄي پوڄي، گرجي گرجي، برسن ٿا بادل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!

آڀ ۾ بادل جهومن ٿا، جن اکڙين منجهه ڪجل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
ڳاج ڳجي ٿو، هانءُ ڏري ٿو، ڪڙڪي ڦُرب ڪُنَل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
ڪينوءَ ڪنوي ٿي، ماڙيءَ تي جن مرڪي ٿي سومل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
آنبو واڻ ۾ ٽُڙ ٽُڙ مٺڙا ٽِڪ ٽِڪ تي سايل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
ملهر جي سالوٽ ٿشي ٿي، چوڌاري جل ٿل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
شام ويلي ٿو ساوڻ ڳائي، سيار پريو ٿل ٿل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
ڳهورون سامائيون ۾ دل دل آهي تي گهائل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
تو چو لائي، دل آ سائي، جام ڏيندو آن، جل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
ڳاهه ڳٽن تي ڦٽندا، نازڪ نازڪ ۾ ايرمل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
پيٽ پيٽ پنڪا، وک وک ليکري پوندو لنهن اجهل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
چنگ، چڙا ڏهرن ۾ ٻڙلدا، چيا چيا هولدا چل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!
ڏٺ يار جو ٻيٽ تي ٻولدو، ڪاله هولدي جهل پل — پيلوڙي، برسن ٿا بادل!

● علي محمد خالدي لنوي

دل ۾ آهن درد هزار — دردن جي ٿون ڪر نه پچار
دردن تي دل آهي هري وئي،
دل ڪان ٿيندا درد نه ڌار،
دردن جي ٿون ڪر نه پچار
دردن جي چوڌار چڪن ۾،
ڪنڌري ويٺي آهي چمار،
دردن جي ٿون ڪر نه پچار

ايـڏا آهـن درد ويـا ٿـي،
جـن جـو نـاهـي الـت شـمـار،
دردن جـي تـون ڪر نه ٻچار

● نقاش

مالڪ ميـيءَ جا ڏور ڪيامين، روح ۾ راڳ سمايو،
راڳـيءَ مـن ۾ مـچ مـچايـو
ھر ڀر انڪر جـي پُور اسـالـجـي دل ۾ دوالـھـن دُکـايـو،
من کي ڪنھن ڀر چين نه آيو.
جھلڪو ڏيـنـي اوجھل ٿـي ويـا، اوڏو ڪوبہ نـہ آيو،
سُھـڻـن سـؤ سـؤ وار سِـڪايو.
تالـبالـن جـي چمڪ مـٿـي مـن ھيرٻـومين تـہ اجـايـو
ٿيـنڙو ٻـلـپـل سـُور سوايـو.
مُـڪ چـڏي سـڀ سـرتـا اڪرن، ڪيت ڪو اھـڙو ڪِـايـو،
مالجهي! ڀـر ڦـر ٻـاھـہ لـڳـايو.
سھـسـين سُورج آپ مـان آڻـي منڌڙيءَ سينڌ سجايـو،
سـائـي! چـالـبـوڪي چورايو.
ڪھـر ڪـھـوري سـر سـاھي نڪرو، ھٿي منھن نـہ ورايـو،
پـيـارا! اڳـتـي وِڪ ورايـو.
سُـرَ تـي ميرَ جـو دان ڏيـو ۽ سـوريءَ سـيـج وسـايـو،
سختيون سـچ جي لٺ سھسايو.
تـنـد، ڪـنـارو، ڪـنـڌ تنھي ڪـي ٻـاٻـوھي ٻـرچـايـو،
چـارڻ! اھڙي تـنـد تـپـايـو.
لـالـڪـا، اي ”نقاش“ نـہ سـڙالـدا، جـو ٿـا زور لـڳـايـو!
ٻنھنجي ٻـت ٿا ٻـاڻ وچـايـو.
مالـڪ ميـيءَ جـا ڏور ڪيامـن روح ۾ راڳ سـمـايـو،
راڳـيءَ مـن ۾ مـچ مچايو:

● منير سولنگي

دل ۾ منھنجي ٻـره جو وئين تون ٻارڻ ٻاري ٻار،
وئين تـون ٻارڻ ٻاري يار
موت مسافر جلدي، واڳ وطن تـي واري ٻـار،
وئين تون ٻارڻ ٻـاري ٻار

ساندي من کي همدرد ڪٿي تنهنجي ڳاري يار،
وٺين تون پارڻ پاري يار

ڪانگ اڏايم ڪيتي، ملهل توکي ساري يار،
وٺين تون پارڻ پاري يار

اڄ به ”منير“ اڪيل آ ساڳيو، تنهنجي لاري يار،
وٺين تون پارڻ پاري يار

● ”سائل“ آزاد

لهندا ڏيهه ڏڪار، او يار،
سُٺي ڌرتي سائي ٿيندي.

گذري ويندا ڏينهن ڏکن جا، ٿيندا سهنج سُڪار او يار.
جاڻ ته آيون روهه جبل کان، ڪوانجون ڪري قطار او يار.
منگتا مور نه خالي ويندين، کٿيءَ کٿيءَ ڪرلار او يار.
ديس مٿي سرءَ گهور ويندا سين، لهندي لوڪ ميار او يار.
دولهه دودي، هوشوءَ پارا، پاڪهين چٽيان پار او يار.
چورن ماڻ به ٿينديون چڪريون، پاڳيا ٿيا بيدار او يار.
سرهه بهاريءَ جا ٿا ڏسجن، گلشن ۾ آثار او يار.
”سائل“ دائم قائم رهندا، سُهڻن جا سينگار او يار.

● محمد هاشم ٽالپر ”خادم“

هت ملپل اوان پاپ ٿين، هت کهڙيءَ کهڙيءَ نوان گهاءُ الا!
هت سورن جو سوداءُ الا!
هت ڌرتي روئي رت ڦڙا، هت سورن جا ڀڙلاءُ الا!
هت سورن جو سوداءُ الا!
هت ڏکين کي ٿا ڏاڍ ملن، هت ڏاڍن جو ڏهڪاءُ الا!
هت سورن جو سوداءُ الا!
هت لٽ لٽائيا لار وهن ٿا، هر جا آهي هاءِ الا!
هت سورن جو سوداءُ الا!
رهزن آهن راڪ محل ۾، روشن ۾ هت لاءِ الا!
هت سورن جو سوداءُ الا!
ظلم جا هت زنجير ڏسي ٿي، روئي منٺڙي ماءُ الا!
هت سورن جو سوداءُ !

ڪافيون

● عبدالڪريم ”گدائي“

*

عمر اڄ اباڻا وري ياد آيا.
روئي روئي تن لئه ٻلڪ مون ٻسايا.

ادا اڄ اباڻي ڪکر ڪئي آ چوڻي،
ماروئڙن تي مولا مهر ڪئي آ موٽي؛
ڦوڳڻ ٻه آ ڦوٽي، مگر ٽيڙا ساوا ـ عمر اڄ اباڻا ....

عمر ٿيءُ سياڻو چڱا ڪر چڱائي،
هميشه لـه هلندا اهي هٿ وڏائي؛
ادا هن اڇائي، سوين کهوٽ کهايا ـ عمر اڄ اباڻا ....

اباڻن ”گدائي“ وساري ويچاري،
ٻنڌيائيءَ جي مولا ڪئي ساڻ ياري؛
نظر فيض واري، ميٺي ڏک ٻُلايا ـ عمر اڄ اباڻا ....

● رحيم بخش ”قمر“

*

ڪر ڪا ڪکر وڄ، ڪوڙ،
سکهي وس سالڪيئڙن تي!
سالڪيئڙن تي جهالڪيئڙن تي!!

وس تـه وٽن جون ٿاريون ٿڪن،
ٻوهه ۽ کيپ“ جا ٻروٽا ٻهڪن،
”ڪنڀون“ ٿين آت ڪوڙ ـ سکهي وس سالڪيئڙن تي! سالڪيئڙن تي، جهالڪيئڙن تي!!

”چڄ“ ڪري وڄ، ڪکريون ڪاريون،
لڇنديون وسنديون وحدت واريون،
مٿهن تي ٻڌي اڄ موڙ ـ سکهي وس سالڪيئڙن تي! سالڪيئڙن تي، جهالڪيئڙن تي!!

وسُ وسُ سانگي سرها ٿيندا،
الهه سنياري آوڙ هو ڏهندا،
لاهج تن جي لوڙ سکهي وس سالگيڙن تي! سالگيڙن تي، جهالگهيڙن تي!!

ڪاش! اي لاکا ڪڪر هجان ها!
ويڙهيچن تي "ٿمر"! وسان ها!!
بادل آهين ٻاوڙا!!! سکهي وس سالگيڙن تي! سالگيڙن تي، جهالگيڙن تي!!

● معمور يوسفاڻي

*

توکي ياد ڪيم سڀ سور وڌا،
دک درد لٿا وهلور ويا.

توکي مهٽل ماريم رات سڄي،
وڌا توريءَ ٻيا سڀ خيال ڪڄي،
منهنجي ليڙن مان وٺي لنب ٻڄي،
تنهنجا ٻور ٻيا، ٻيا ٻور وڌا.

تنهنجي جاهـَجي ڪهڙي ڳالهه چوان،
تنهنجي ارهه کيا منهنجا پاڳ سنوان،
تنهنجي ياد ۾ لسريا ليڙهن لوان،
ٻيءَ آڻ تڻ، جا البور وڌا.

سورن جون سيون، چاڪن جا چٽا،
دردن جون ڏڙيون ۽ ڏاجهه ڏچا،
تنهنجي هڪڙي منيءَ سان محب ميٽا،
ٿي لاس مڙني لاسور وڌا.

جنهن وير وڇوڙي وات وٺي،
مان 'ٻش' ٿيس، تنهنجي ٻش ٻٺي،
سون تي محب مٺا تو مهر ڪئي،
منهنجا مشڪل سڀ "معمور" ويا.

● احمد خان "آصف"

*

سنڌ ماءُ سرتين ڇڏيو آ سڻاهاڙي،
ابائين آسائج عمر تون آڌاڙي.

ڏسڻ ۾ ته جيڏي هلان ۽ چلان ٿي، مثل آهيان من ۾ ٻچان ۽ جلان ٿي،
ڏکن ڏيل ڏاريو، ڇڏيو سور ماڙي.

سڻيدا مٺايون ٿي پيالان مصيبت، چکان چاشني ڪين شيرين شربت،
ٻار ٻاڪ پئنديس ٻهنوارن جي ٻاڙي.

ڪري مهر مولا! وڃان ملڪ موٽي، ٿيم ليڙ لوٽي ڏيئي آن ڪي اوٽي،
ٻنڪا جي ٻنڪا مي، ٻنيان لام لاڙي.

اڄم آس "آصف" وطن شال وينديس، ابائن جي آڏو مري ماءُ ڏهنديس،
لڏن لاش منهنجو لٽن سان لتاڙي.

● سائل "آزاد"

*

خبر ڏي خبر جي ڪالڪل مٺا مارو ڪڏهن ايندا،
ڪري آزاد ڪوٽن مان وطن واري وري ويندا،
خبر ڏي خبر جي ڪالڪل...

ٻڪيڙا ٻرَ چِمان تنهنجا ٻچارون ڪر ٻنوهارن جون،
ڪڏهين اوڻين ابائن مان ميلا ٿر اندر ٿيندا،
خبر ڏي خبر جي ڪالڪل...

ڪڏهن ٿينديون وري ڪالڪا ڪچهريون ٿرب وارن سان،
دلاسا دل ڏکويل کي ڪڏهن ڏوٿي اچي ڏيندا،
خبر ڏي خبر جي ڪالڪل...

ڪکر ڪوٽن مٿان ڪارا وڃن ٻيا ملڪ منهنجي ڏي،
ڪرم قادر ڪندو مينهڙا محبت جا وسي ويندا،
خبر ڏي خبر جي ڪالڪل...

اٿم ميني اندر "سائل" صدائين سڪ سنگهارن جي،
آهن جي وات واجهايان لمائي لال جي ايندا،
خبر ڏي خبر جي ڪالڪل...

گيت

● قيوم ”طراز“

پلڪ پروڪا

هي پلڪ پروڪا جيءَ ۾ جالي، الڊر آمات اچا،
جوت جهَڪي آهي جڳ جي ووا ٻري ۽ لاٽ اچا.

ڪهڙا سور ڪهڙيون سوريون مون کي ڄاڻ نه ڪا،
رت ۾ آهي ٻوڙيل چولو، چشمل منهن مٿا،
ڪٿي ٻس لاهي سج کو اڀريو، ٽا ڪچجن ڳات اچا.

مون وٽ آهي سڪ جو سڏڙو جالي! تو وٽ ٿهرين ڪوٽ،
سر تي رکندين سرنئي ميان، ڪاريءَ رات جي اوٽ،
ڪاڪ جي آڏو ڪاڪ نئي نهندي سوچين ڪين سمات اچا.

تنهنجي دان ۾ داٿو لاهي، اوکو آهي اهڃاڻ،
اڀرين توکي لال ليڦون ٻڻ روح آهه رتوڇاڻ،
صبح جي جوکڻ وهنتي لاهي، پره نه ڪاڏا ڦات اچا.

● مهسير ”خادم“ رفيقي

محبوب مٺا، منتار سڄڻ ڏس حال تون پنهنجي ديوالي جو،
تئن حال ٿيو آ منهنجو پرين جئن شمع ٻنا پروالي جو.

هي قرب اوهان جو پاليان ٿو، جو درد ڏاو تو تحفو آ،
احساس ذرا ڪو ڪر اي مٺا، هن ڌارئي جو بيڪالي جو.

اکڙين تي رکيم ۽ دل ۾ رکيم، جي سور ڏنا تي بسم الله،
دل آهي سا ته سن ۾ رکيم، ڪجهه قدر ڪجان انڌرالي جو.

چڏ رنج رسامي کي سهڻا، تو سينا ساهين ”خادم“ سان،
ايندين جي اڱڻ تي قرب ڪري، پوءِ افل پڙهان شڪرالي جو.

● نصير شاد مرزا

منهنجي پريت پرائي پوتر،
تون راهي، هڪ رات؛
جو آهين:
او سائين...

ڪنهن لاءِ ٻن ۾ ليڙ وڇائين،
جهَرِڻا جهَرِڻا جهاتيون پائين،
جي تو پائين...

توسان ڪِتهلا پريتُ لڳايان،
پلُ پلُ پنهنجو جيءُ جلايان؛
توسان...

پاندُ لـ اٽڪائيندس سان،
۽ جي چاهين...

منهنجو پريتُ پيامي ٿي تون،
منهنجو پريتم ڳولي ڏي تون،
ان جي بدلي...

توکي پنهنجا گيت سان ڏيندس،
توکي پنهنجا گيت سان ڏيندس.

نظم

● عبدالڪريم ”گدائي“

للڪار
اي همسفرو، آواز ٻڌو!

اي همسفرو آواز ٻڌو! هيءَ ڌرتي ماءُ پڪاري ٿي،
اڄ مالڪيءَ جا سور ڏسي، هيءَ لڙڪ اکين مان هاري ٿي،
هت ڏاڍن جا ڌمڪا ڏسي، هيءَ پنهنجا سور ساري ٿي.
هن ڌرتيءَ تي ڏاڙيل ڏسي، اڄ ڪٿي هن کي ڳاري ٿي.
اي کهوٽ آئو، انموٽ آئو! هن ڪوڙ جا ڍاهيو ڪوٽ اٿو!
هيءُ ناهه نڀاڳيءَ جو ڪاڪ محل، ۽ سرمائي جو رنگ محل!
سڀ ڀانڊواڙول تي ڀٽڪو آ، هن ماتما منزيءَ جي خاطر.
ڪجهه خون تہ آخر وهندو آ، اي شاگردو، اي مزدورو!
هن پاڪ وطن جا فرزندو! سڀ گڏجي هڪڙو وار ڪيو!
هن ڌرتيءَ جي ڌاڙيلن جون، اڄ سسيون ڌڙ ڪان ڌار ڪيو!
سڀ هوشو ۽ دودا ٻنجي، اڄ هڪ ٻئي جا دمساز ٿيو،

هن خاڪ کي رت جو رنگ ڏيو،
۽ مالڪ ۾ ممتاز ٿيو.

[۱۹۷۰ع دوران لکيو ويو]

● سرويچ سجاولي

او مارن جا منٺار وطن، تون چو ٿو ٿئين دلگير پرين!
هي تنهنجي مٽيءَ مان پيا ٻورن، ڪيهر ڪيهر پار سوين،
هي تنهنجي پاڻيءَ تي پيا پلجن، پونگر پولگر پار سوين،
هي ڏاڍائي جا ڏاري وجهندا، ڏولگر ڏونگر پار سوين؛
هي توتان ڏهندا ڪنڌڙا ڪوري، ڪونڌر ڪونڌر پار سوين؛
هي دليئون تنهنجا ديوانا، اوا دودن جا دلدار وطن!
آباد هجين آزاد هجين، اوا مارن جا منٺار وطن!
تون چو ٿو ٿئين دلگير پرين.

هي ٻاڙها ٻاڙها ڳيرو ڳيرو، مرد هُن ٿيا مولهين سان،
هي رلدي راڻا روزانو ٿيا، ڪيڏن رت جي هولين سان،
۽ هيڏا هيڏا ٽالبا آهن، ٽولين، ٽولين، ٽولين سان،
ڪو ڪين دٻائي سگهيو آهي، تن ڪي ڳُرزن گولين سان؛
هي گولين تي ٽاڪيت چڙون، هي جنگين جا جولجهار وطن!
آباد هُجين آزاد هجين، اوا سارن جا سنسار وطن!
تون ڇو ٿو ٿئين دلگير ٿرين.

هي ڳاٽ اُچي سان ڳائين ٿا، ڏس ڳالهيون تنهنجون ڳوٺن ۾،
هي ٻيڙ جا پاڏا ٻير لـ. هنندا، ٻلجن ٿيا جي ٻوٽن ۾،
ڪو، ڪيڏا پيي تين سُور ڏئي، ۽ ساڙي سختين سوٽن ۾؛
هي ڪيڏاري ڪي ڪُچندا رهندا، قيد هُجن پل ڪوٽن ۾؛
هي چٽڪن ۾ ڏس رلڪ پريا، سڀ تحريرون تلوار وطن!
آباد هُجين آزاد هُجين، اوا سارن جا سنسار وطن!
تون ڇو ٿو ٿئين دلگير ٿرين.

هي لاٽون ٻاري واٽون ڪيڏا، چوڌاري چمڪات ڪندا،
هي ڪوڏيا تنهنجي قاتل تي، بس! ڪاٽن جا ڪڙڪات ڪندا،
جي دشمن گوليون ڇوڙيندا، هي ٻمن جا ڀڙڪات ڪندا،
جو تنهجو ويري هوندو تنهن تي، گولين جا ڪوڪهات ڪندا،
هي سرڙا ڏيندا سوين تي، سڀ ساٿيڙا سالار وطن!
آباد هُجين آزاد هُجين، اوا سارن جا سنسار وطن!
تون ڇو ٿو ٿئين دلگير ٿرين.

هي ڏس تنهنجي ساک رکڻ لئه، سوڍين سوڍا ٻُٽ ڇٽيا،
هي ڏس تنهنجي ساک رکڻ لئه، ٻاگهين دودا ٻُٽ ڇٽيا،
هي ڏس تنهنجي ساک رکڻ لئه، جيڏين جوڌا ٻُٽ ڇٽيا،
هي ڏس تنهنجي ساک رکڻ لئه، ادڙين اڙدا ٻُٽ ڇٽيا؛
هي ٻنگهن ۾ ٿي اُٺڙن سان، ڪن گولين جي گفتار وطن!
آباد هجين آزاد هجين، اوا سارن جا سنسار وطن!
تون ڇو ٿو ٿئين دلگير ٿرين.

هي ڏس هيڏيون هيڏيون لاٽون، ٻلوان جون ٻاريل سي،
هي ڏس هيڏيون هيڏيون چيون، ڳوٺاڻن جون ڳاريل سي،
هي ڏس هيڏا هيڏا آمير، ساروڻن جا ماريل سي،
هي ڏس هيڏا هيڏا ڏونگر، ڏاڍڪين جا ڏاريل سي،
هي ڏس تنهنجي ڏوٽين جا، ڏيهن ۾ ڌڪار وطن،
آباد هجين آزاد هجين، اوا سارن جا سنڌار وطن،
تون چو ٿو ٿين دلگير ڀرين.

هي ڏس هيڏو سارو آهي، شهبازن جو شورني شور،
هي ڏس هيڏي ساري آهي، جهالڪين ۾ جهوران جهور،
هي ڏس هيڏو سارو آهي، زور زبر تي زوران زور،
هي ڏس پاڳيا جاڳيا جالي، ٻڪ تہ سرلدا تنهنجا چور،
ها! ٻڪ مرلدا تنهنجا چور، ۽ مرندا چوڪيدار وطن،
آباد هجين آزاد هجين، اوا سارن جا سنڌار وطن،
تون چو ٿو ٿين دلگير ڀرين.

تون شاهہ پٺاڻي، مچل جو آن، ديس ٻہ دلبر ديس الا،
تون جهڙو آهين ديس دلارو، تهڙو وڻندڙ ويس الا،
ها! تهڙو وڻندڙ ويس الا، هي اجرڪ لنگي کيس الا،
هي اجرڪ لنگي کيس الا، بس! اوڏيو کهوٽ کهيس الا،
تون "سرويچن" سرمستن، جهڙن باغين جو پنڌار وطن،
آباد هجين آزاد هجين، اوا سارن جا سنڌار وطن،
تون چو ٿو ٿين دلگير ڀرين.

● علي محمد "خالدي" ٺٽوي

سنڌو

سنڌو جي ماٿريءَ جي عزّو وقار سنڌو،
درياءَ خير و برڪت، ابر بهار سنڌو،
دنيا سندي ادبن جي اي تاجدار سنڌو،
تهذيب ۽ تمدن جو يادگار سنڌو،
عاليجناب سنڌو، عالي تبار سنڌو.

مهرو وفا جي مورت ۽ جيءَ جيار سنڌو،
هردي جو هار سنڌو، نيڻن جي تار سنڌو،
ڏک سک جي يار سنڌو ۽ غمگسار سنڌو،
اينهن جي اپار سنڌو، ۽ دوست دار سنڌو،
پاڪيزه آهي تنهنجو هردم پيار سنڌو.

هليو همالي تان بي خوف ۽ خطر تون،
ڪيلاش تان ڪرين ٿي ڪجڪوڙ سان گذر تون،
اچيو ٿي مانسرور ۾ ٺاهين پنهنجو گهر تون،
پنهنجي وهڪ تڪيءَ لئه ماڻي ڏکيو سفر تون،
تيار آهين ڏسبي ليل و نهار سنڌو.

ڪشمير جي حدن ۾ مُرڪي قدم رکين ٿي،
جنت نشان خطي ۾ داخل ٿي خوش ٿئين ٿي،
دلڪش مناظرن سان هر دوش ٿي وڃين ٿي،
گلگشت ۽ مصلّاي ڪان وڌ حسين لڳين ٿي،
تنهنجي نه آهي مٽ ڪو نقش و نگار سنڌو.

آغوش ۾ حسينن جي تون رهڻ ڪان پوئي،
صحبت ۾ نازنينن جي تون رهڻ ڪان پوئي،
اکين ۾ پيار پرين جي تون رهڻ ڪان پوئي،
دلين ۾ خوشنصيبن جي تون رهڻ ڪان پوئي،
تون ٿيو وڃين حسينن ۾ ٿي شمار سنڌو.

فردوس مثل بستيءَ مان ناز ساڻ نڪري،
عيش و طرب جي سامان ۽ ساز ساڻ نڪري،
محبوب جان حجابي انداز ساڻ نڪري،
اعليٰ، عظيم، افضل اعزاز ساڻ نڪري،
واڳي سفر ڪرين ٿي تون اختيار سنڌو.

پنجاب ٿو پٽن تي پنهنجيون اکيون وڇائي،
سڪ ساڻ توکي پنهنجي سيني سان ٿو لڳائي،
نو روز مثل خوشيون ۽ عيد ٿو ملهائي،
شڪرانو آڻي رب جا لک ٿو بجا ۽ ڳائي،
اغما خوشيءَ مسرت جا بار بار سنڌو.

كابل ٿئي اٽڪ وٽ توسان ٿـو هم ڪلامي،
چرلن ۾ تنهنجي اربـڻ سرڪي ڪري مدامي،
دل، جان سان هميشه تنهنجي مڃي غلامي،
قلعو ڏئـي اٽڪ جـو توکي جهـُڪي سلامي،
شيدا رهن ٿا تنهنجا ڪوه و هسار سنڌو.

جبلن جي وچ مان اڪري اڳتي سفر ڪرين ٿي،
لانگها ۽ لَڪ اڙانگا همت سان سر ڪرين ٿي،
پلٽيو پٽن تي پرتون پٽ خشڪ تر ڪرين ٿي،
مٽيءَ کي مان بخشي تون سبز و زر ڪرين ٿي،
جادو نگاهه سنڌو، اي زرنگار سنڌو.

ميدان ڪن ٿا تنهنجي خوش آمديد دل سان،
تنهنجا وڃن ٿا ٿي چڪ وڏيـا مريد دل سان،
تنهنجي اچڻ تي ڪن ٿـا عيد سعيد دل سان،
دليون ڪري ڇڏين ٿي تن جون خريد دل سان،
مدّاح تنهنجا آهـن ٿـيـا بيشمار سنڌو.

تنهنجيون پيار واريون توسان اچيو ملن ٿيون،
جهلم، چناب توکي پرين اچيـو پـون ٿيون،
ستلج، بـيـاس، راوي توسان هڪ ٿين ٿيون،
ورهن سنديون جدايون لحظي اندر لهن ٿيون،
توسان رکن ٿيون بيحد لديون پيار سنڌو.

ڪهنوار مثـل ڪجندي تـون سنڌ ۾ اچين ٿي،
ڌمڪاءُ سـان گـڏو ۽ مڪر ونـان مٽين ٿي،
دهشت سان سيوهڻ ۽ سن، ڪوٽڙي لنگهين ٿي،
ڇهرڪ ۽ ٺٽي کان ٺهندي منزل طرف وڃين ٿي،
اي جانِ سنڌ سنڌو، اي جيءَ جيار سنڌو.

تـون سنڌ کي ٿـي بخشين آسودگي ۽ عزت،
پاڻي ۾ تنهنجي پنهان آهـي خدا جي رحمت،
تنهنجي ڪري وڌي ٿو پٽن جو قدر و قيمت،
فصلن ۾ تنهنجي باعث بيحد پوي ٿي برڪت،
توکي رکـي سلامت پـروردگار سنڌو.

● نظير ٽکڙائي

"جاڳيا"

لطيف جاڳيو تہ سنڌ جاڳي، معنيٰ تہ سنڌي ضمير جاڳيا.
وڄائي وائي تي انهن لاڏون، سچل ۽ سامي فقير جاڳيا.
هتا جي طوفان دولتن جا، هتا جي ارمان ظلمتن جا،
لتاڙي ڏاڍن جي ڏيهہ کي اڄ، جوان پوڙها صغير جاڳيا.
نہ تاب ڏڙکن جي توکي موکل، نہ ڪوس ڪڙڪن جي توکي موکل،
پُڏي ڏسي چنڊ اي محل وارا، هي غم جا ماريل اسير جاڳيا.
جي لوڪ لوڙي ٿيا لشابر، سي آزمائي پلي ستمگر،
ڪهي ڇڏيندين تون ڪيترن کي، هتي تہ آهن ڪثير جاڳيا.
اسان تہ هجر وفا بہ چاڙون، اسان تہ وصل جفا بہ چاڙون،
مگر حسينن جا پيار پرکي، هي چنڊ چهڙا سفير جاڳيا.
اتر ۽ اولهہ ڏکڻ ۽ اوڀر، هي ڪارونجهر ۽ هي ڪاڪ ڪينجهر،
سهي ستم تي ستم زيادہ، سنڌائڻا مارو ملير جاڳيا.
اسين شجاعت جا شاهہ آهيون، ۽ "حق" جا سربراهہ آهيون،
ڪنداسين حاصل ضرور منزل، "نظير" اڄ بي نظير جاڳيا.

● سروپچندر "شاد"

ڪِريل لُڙڪ

هيءُ آ هڪڙو لُڙڪ ڪِريل؛
ڪجل-ڪاڏڙهيي پاڻيءَ جو،
هڪڙو آهي فقط ڦڙو؛
جنهن جو ناهي ڪوئي مُل.

جڏهن اهو ٿي لُڙڪ لُڏيو،
پلڪن جي هندوري ۾؛
پيندرابَن جي ڳليئن ۾،
ميرا جو چت من هَئو.

اک ڪنوري ۾ لڙڪيل،
ايئن لڳو ٿي لُڙڪ اِهو؛
لٽ جو ڇڻ هو هُو موتي،
ارمانن جو تاج محل.

اکڙين مان هي لُڙڪ ڪِري،
ايئن ملي ويو مٽيءَ ۾؛
جيجل ماءُ کان جيئن هجي،
هن جو لال ويو وڇڙي.

جنهن جو لاهي جيءُ جَڙيل،
ساهه سيباڻي ساڻيهه سان؛
انهنجي سرتيءَ ڌرتيءَ سان،
سو آ هيڪڙو لُڙڪ ڏيريل.

اهڙو ساٿيو هرڪنهن جي،
لطرن ۾ ٿو وڃي ڪِري؛
هن کي ڪوبه پُڇي اٿو،
جيئري ڄڻ ويو هُجي مري.

جنهن جي ساڻيهه سان آ پريت،
گُلڙن منجهه هُو آهي گلاب؛
تارن منجهه هُو آ مهتاب،
هرڪنهن من جو آهي ميت.

جنهن جو وطن سان جيءُ جڙيل،
هُو هر اک جو آ تارو؛
هر دل ۾ هُو ايئن رَهي،
اٽ ۾ لعل آ جيئن لڪيل.

جنهن جو لاهه ساڻيهه سان پيار،
هُو آ اک ۾ ڇڻ پٿر؛
هُن جو موت خواري آ،
جيڻ هن جو آهي ڌڪار.

جنهن جي ساٿيهه سان ناهه دل،
بيٺل پاڻي جي هُو پانس؛
سڙيل سيوي جي بدبوء،
هُو آ هڪڙو لڙڪ ڪريل:
هيءُ آ هڪڙو لڙڪ ڪريل.

● ٻَوَش

شطرنج

(چئوسِٽا)

شطرنج جو تختو آ حياتيءَ جو مثال،
ڪاري ۽ اڇي رنگ تي ٻوڙاءِ خيال!
غم سان خوشيءَ جي آهي ڳنڍيل دامن،
ٻنهي (۱) خوشيون سمجهه تہ ٻنهي ملال.

شطرنج جي 'پيادي' جو قدر ڄاڻ اي دوست!
مضبوط ارادي جو آ اهڃاڻ اي دوست!
توڙي تہ ڪري پنڌ سڀني کان ٿورو،
پر پٽي هڻڻ جي لہ انس ڪاڻ اي دوست!

مُهرن ۾، سڀني کان آهي ننڍڙو 'پيادو'
ننڍڙو آ، مگر وهڻ سندو ڳنيڙو 'پيادو'
هيڪر جي وڌي ويو، تہ لہ پٺتي هٽندو؛
بس توڙ پُڄڻ جو آ آڪنيڙو 'پيادو'.

'رخن' کان، 'وزيرن' کان مٿي چال ۾ 'گهوڙو'
ٿو لاهي ڪيڏي راند جا هڪ چال ۾ 'گهوڙو'
'آنچڪ' (۲) سان سندس وار ڪي روڪي نٿو سگهجي،
چوري ٿو ڇڏي 'شاهه' (۳) کي هر حال ۾ 'گهوڙو'.

---

(۱): شطرنج جي بساط جا چوهٺ خانا، جن مان اڌ اڇا ۽ اڌ ڪارا هوندا آهن. (۲) بادشاهه کي گهوڙي ڪانسوا ٻين مهرن جي شهه (حملي) کان بچائڻ لاءِ وچ ۾ جيڪو دفاعي مهرو اٽڪائبو آهي تنهن کي راند جي اصطلاح ۾ آنچڪ چئبو آهي. (۳) شطرنج جو بادشاهه.

'گهوڙي' جي عجب چال فقط 'گام ادائي'، (۱)
هڪ ڏڪ ۾ ٿو چوڦير ڪري صاف صفائي،
نيپندو ٿو وڃي، خوف خطر ڪين رکي ٿو،
'رخن' ۽ 'وزيرن' جي ڪري ڪٽ ٿو ڪمائي.

● هدايت بلوچ

ڪيڏو نه دلفريب نظارو ڏٺو اٿم

اج عشق ڪي جنون ڪان جُدارو ڏٺو اٿم، مجنون ڪي سجدن ۾ متارو ڏٺو اٿم،
ڪيڏو نه دلفريب نظارو ڏٺو اٿم.

لالا جي دل تي داغ هي ڪارو ڏٺو اٿم، بلبل جو تنگ تنگ گذارو ڏٺو اٿم،
ڪيڏو نه دلفريب نظارو ڏٺو اٿم.

سالن جا سال گهُور القارو ڏٺو اٿم، پاڳن ۾ مَس صبح جو تارو ڏٺو اٿم،
ڪيڏو نه دلفريب نظارو ڏٺو اٿم.

ظالم جو گردش ۾ ستارو ڏٺو اٿم، مُفلس ڪي هٿندي حق جو نعرو ڏٺو اٿم،
ڪيڏو نه دلفريب نظارو ڏٺو اٿم.

سينڌ و جي ڪُن ۾ اٿڙهندي ڪنارو ڏٺو اٿم، هن ديوسيء ۾ ڪو نه سهارو ڏٺو اٿم،
ڪيڏو نه دلفريب نظارو ڏٺو اٿم.

● ملڪ نديم

سوال

جڏهن رات ايندي نه ڏينهن ڪو هوندو، جي پريو ته آجهندو نه جي ڏينهن ٿيندو،
جڏهن پات ٿيندي جڏهن پار رُنندا، پڌايو پلا ٻو امان چا ڪندامي؟
جڏهن ڏهو اينـدا اچي ساس گهرلدا، جي ايندا ته ڪڏهن به واپس نه ويندا،
پنهنجا روح رڙندا پنهنجا جيء جهرلدا، پڌايو پلا ٻو امان چا ڪندامي؟
جڏهن هي پيارا نظارا نه هوندا، هي پنهنجا سهارا ڪنارا نه هوندا،
پنهنجو چنڊ نه هولدو ستارا نه هولدا، پڌايو پلا ٻو امان چا ڪندامي؟

---

(۱) گهوڙي جي محدود چال.

جڏهن مُنهن الڏاري کي راڪاس ايندا، ڪٿي چيخ ٿيندي ڪٿي راڙ ٿيندا،
هو موتي ڦُريندا هو لعلن لٽيندا، ٻڌايو ڀلا ٻيو اسان ڇا ڪنداسي؟
جڏهن دزدُ رتي لا ٻڪ ۾ ڪو ڪٽيندو، نه موروثي وٽندو نه ڪليان وٽندو.
جڏهن ڪو ڪجهارت ۽ لولي نه مٽيندو، ٻڌايو ڀلا ٻيو اسان ڇا ڪنداسي؟
جڏهن ساز پرلدا جڏهن ڪيت ڪهتبا، جڏهن لات لنڀي ۽ آواز ڪسبا،
جڏهن سوچ سڙله ي جڏهن فڪر ڦٽبا، ٻڌايو ڀلا ٻيو اسان ڇا ڪنداسي؟
جڏهن راند هاري ۽ هاري موٽياسون، اڱڻون ۽ اسون ٻه ساري موٽياسون،
۽ اينده صدين لئي سهاري موٽياسون، ٻڌايو ڀلا ٻيو اسان ڇا ڪنداسي؟
جڏهن اناالحق کي وڏو ڏوهه سڏبو، جو چولڊو سو چولڊي ٿي ڦاهيءَ تي ٽنگبو،
نه منصور هوندو نه انعرو ڪو ٻڌبو، ٻڌايو ڀلا ٻيو اسان ڇا ڪنداسي؟

● ”ساجد“ لعلپوري

وطن ۾ بهار

اچي سنڌ تي ويئي وطن ۾ بهار،
اهڙون راڳ آندو چمن ۾ بهار.

سڙيا ڪاهه جيڪي سياري ۾ هتا، وري آندي ساوڪ انهن ۾ بهار.
ڪليو آهه خيرو ۽ گولئو، گلاب، ڏسو آندي رونق رتن ۾ بهار.
ڪيو شوق پيدا ڏسو همنشينو! سٺي لات جو بلبلن ۾ بهار.
اهڙون ٻور آندو وري آهه اڄ، الڪورن، الجيرن، البن ۾ بهار.
ڪبوتر ڪنيو ڪر ٿا ڳٽڪار ڪن، خوشي آندي ڳيرن، ڳٽن ۾ بهار.
نئين سر اٿون چاهه چهه چهه سندو، جڳايو آ چيهن، چتن ۾ بهار.
ڏسو خوب آندو سڄي ديس جي، اهڙون راڳ ٻيرن، ٻڪن ۾ بهار.
عجب ٿا لڳن ڦوڳ، لائيا، لٽڙ، عيان آهه ڪرڙن، ڪنبن ۾ بهار.
سهاڻي سمي آئي اڄ ٿا ٻڌون، اسندي ۽ وڏي جي چمن ۾ بهار.
چڏي آئي ”ساجد“ ٿڌي هيرسان، اهڙين تازگي تن ٻدن ۾ بهار.

● ”پون“ سنڌي

سنڌ

هي سنڌ آ لال قلندر جي، ۽ ڪوٽ پناني رهبر جي.
هي سنڌ سچل ۽ ساميءَ جي، ۽ بيدل ٻيڪس سالڪيءَ جي.

هيءَ سنڌ آ هرڪ شاعر جي، هي سنڌ نہ ڪوڙي ڪافر جي.
هيءَ سنڌ تہ آ فنڪارن جي، هيءَ ناهي ڪن ڀوتارن جي.
هيءَ سنڌ نہ آ غدارن جي، هيءَ سنڌ نہ آ مڪارن جي.
هيءَ سنڌ نہ چورن ڦورن جي، هيءَ سنڌ نہ آهہ لٽيرن جي.
هيءَ سنڌ تہ آهہ دليرن جي، ۽ ناهي خانن وڏيرن جي.
هيءَ سنڌ مجاهد مانجهين جي، هي سنڌ آ ڏوٿين سالڪن جي.
هيءَ سنڌ آ مردن جوڌن جي، هيءَ 'هوشو'، 'دريا'، 'دودن' جي.
هيءَ سنڌ تہ آ مسڪينن جي، ۽ غيرتمند غريبن جي.
هيءَ سنڌ ڏکايل هاريءَ جي، هيءَ سنڌ ستايل ناريءَ جي.
سنڌ جي جوت سدائين جلندي، دنيا رهندي تيسين ٻرندي.
ڪو هيئن ٻڪي ڪو هوائن ٻڪي، ڪو ڪيئن چوي ڪو ڪيئن چوي.
پر سنڌ ڪڏهن ڀي مرڻي ناهي، هيءَ سنڌ ڪڏهين سڪڻي ناهي.
هيءَ ڏس لاٽ اسان آ ٻاري، جاڳيو پورهيت هاري ناري.

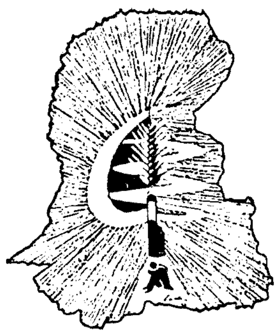

غزل

● نياز همايوني

ڪڏهين غمگين گهاريون ٿا ڪڏهن خوش ٿي گذاريون ٿا،
آلا ڪينءَ پي گذاريون ٿا، اوهان جا ٿي گذاريون ٿا.
اگهاڙي آهه آٽ تڻ ۾، اجاڙي آهه پورن ۾،
اسان هن زندگيءَ کي عشق ۾ پنهين آڏاريون ٿا.
محبت لاءِ ٿا فرهاد ٿي جنجال ۾ جاليون،
سري سقراط جان آخر وفائن کي جتاريون ٿا.
اوهان وٽ بيحسي ۽ بيوفائي جي ڪمي ڪاهي،
اسان ته پڻ عشق جي راهن تي اوسيڙا اڏاريون ٿا.
اسان جي زندگيءَ ۾ غم نه ٿي غم آهن خدا ڄاڻي،
وساريون ٿا جي غم پنهنجا توهان جا غم سنڀاريون ٿا.
اوهان جي ياد سان آباد تنهايون، تمنائون،
اوهان جي درد سان دل کي اجاڙيون ۽ سنواريون ٿا.
اسان وٽ دوستيءَ جو بس اهو معيار قائم آهه،
ته پنهنجن دشمنن جي دوستيءَ ۾ پاڻ واريون ٿا.
ڪري برباد ميخانا جو ميخوارن کي رولي ٿو،
اسان تنهن شوخ ساقيءَ جي نوازش ڏي نهاريون ٿا.
جڏهن کان عشق وارن تي مڙهيا الزام دانائن،
تڏهن کان عقل جي دنيا ۾ ديوانا ٿي گهاريون ٿا.
زمانا عاشقن جي رمز جي توکي خبر ڪهڙي،
اسان ڪنهن راز خاطر پاڻ کي بي موت ماريون ٿا.
وري حق جي حمايت ۾ اناالحق جي ضرورت آهه،
وري آواز منصور ۽ بلاول جو اُٿاريون ٿا.
ڪيو جنهن عشق سرمد کي مٿاهون بادشاهن کان،
اسان تنهن عشق جي دستور کي نئين سر اجاريون ٿا.
”نياز“ آهي انهيءَ سان جو سدائين هي نياز آهي،
انهيءَ جا ڪم اهو ڄاڻي، اسان پنهنجي پچاريون ٿا.

● "سليم سرهندي

●

گلن تي زلف جي جهرڪن تہ وہ واہ،
ايهي بادل پڇي برسن تہ وہ واہ.

اُداس آهي خدائي، گلَ رُنن پيا، ڪٿي اکڙيون سڄڻ مُرڪن تہ وہ واہ.
اَچابل آهي جڳ، ليئن جا ساغر، مَچي مستيءَ ۾ جي ڇلڪن تہ وہ واہ.
مَتي محفل مليون اکڙين سان اکڙيون، ملي دلڙيون پئي ڌڙڪن تہ وہ واہ.
تصوّر ۾ ڪو آهي پاڪڙن ۾، هيئڙر جي پاڻ اچي سوڙن تہ وہ واہ.
ازل ۾ روح ڪي جن رہيو هو، وري آلاپَ سي پُڌجن تہ وہ واہ.
سندن مرضي رکن جنهن حال ۾ هُو، رکو پنهنجو ڪري سمجهن تہ وہ واہ.
مَتائي منهن وڃن ٿا هُو تہ هي هي! ورائي منهن نظر جان ڪن تہ وہ واہ.

ڪيو ديوانو جن زلفن "سليم" آ،
ڪڏهن هنج ۾ اچي مَهڪن تہ وہ واہ!

● سليم ڳاڙهوي

●

مهربان جاڳي پيا، نامهربان جاڳي پيا،
ديس دلبر ۾ عجائب داستان جاڳي پيا.

يا الاهي خير اج. هن باغ ۽ گلشن جو خير، باغباليءَ واسطي سَوَ باغبان جاڳي پيا.
هاڻ ڏسڻو آهہ جاڳڻ سان وٺي ٿو ڪير جس، ڪرّ موڙي ڪيترا پير و جوان جاڳي پيا.
دور ڪان حيران منزل هي تماشو ٿي تڪي، راهبر جهُولي رهيا ۽ ڪاروان جاڳي پيا.
شور ۽ شر جي آتي اهڙي تہ شدت اي عزيز، ڪيترائي زخم دل جا ناگهان جاڳي پيا.
چشم عبرت ڪي نظر آيو زماني ۾ تضاد، عزم جا شهپر ڇڪيا، جادو بيان جاڳي پيا.

اڄ الائي ڇو غزل هي ڪنگنائي ٿو "سليم"،
اند جي ديوي ڏسي نغما نوان جاڳي پيا.

● عبدالقيوم "صائب"

●

زندگي ملت جي بدلي ٿو سگهي هر هڪ حڪيم،
هر ملي ڏاهپ ٿي ان ڪي جنهن تي قادر ٿئي ڪريم.
آهہ گردش ۾ زمانو، ٿو ڪري حق جي تلاش،
اهڙي حالت ۾ ڪپي انسان ڪي قلبِ سليم.

مردِ حق آگاهه ٿيڻ لاءِ ڏورڻ ڏوريا،
تات ٿيندي، طور ڏسيا، ٿيو سڏيو ڪو ڪليم.
ڪو حرا جي غار ۾ ۽ ڪو مڇيءَ جي پيٽ ۾،
محنتن ۽ تجربي ڪان پوءِ ٿئي ٿو ڪو عليم.
سرمد و منصور سان پڻ آهه ويڌن ڪا ضرور،
ورنه ڳالهين تي وجهن ها، هو ڪا چادر يا ڪليم.
ڪيئي بطليموس و افلاطون و اخشب ٿيا عزيز،
پر نه پهتا، تن ڪي جن ڪيو، ماه و درياڪي دونيم.
منهنجي دليا، ايڪ ڪي اوڪن ۾ ايڪي ٿي جناب،
تنهنجي دليا آهه تنهنجن لئه فقط ٿيندي لئيم.
تنهنجي دليا ڪي ته تي سؤ سٺ به پورا ڪين پيا،
منهنجي دليا لاءِ ڪافي آهه هڪڙو ئي قسيم.
تو ڳهڙيا هر دؤر ۾ پنهنجا هبل، لات و منات،
منهنجي لئه بس وحده ۽ لا شريڪ آهي رحيم.
منهنجي حڪمت جو مدار ڪل فقط توحيد آهه،
مون ڪي ڳهرجي ڪين تنهنجي جاه و عظمت، زرّ و سيم.
باده و ساغر ڪئي 'صائب' جو دامن ڏوئيو،
ورنه ٿيندو ڪين ڪي هو پاڪدامن اي الديم.

● محبوب سروري

●

(مستزاد)

نازڪ بدن سان نينهن ته زوريءَ به لائيو، ناتو نڀائيو،
هو ٿو اگر ڦٽائي، نه ان سان ڦٽائيو، ناتو نڀائيو.
دل ٿي سڙيو سڙي ته سڙڻ ڏيوس پل سڙي، ڳوڙهو نه ڀر ڳڙي،
پنهنجو جگر جلائي، جلائي جلائيو، ناتو نڀائيو.
ڪنهن دم مليو ته يار سان دامن جهلي سندس، هڪڙي صدا ڪندس،
مسڪين ڪنهن ڪي هيترو آهي ستائيو؟ ناتو نڀائيو.
پنهنجو ڪري ڪري نه ڪري، آن جو آهيان، پٺي ڪنهن جو ناهيان،
هو منهنجو آهي پاڻ ڪي آن جو سڏائيو، ناتو نڀائيو.
ان ڪي هي منهنجو حال جي ناهي پڌڻ پسند، رکبي زبان بند،
هو جي لڱو پڌري ته نه پنهي ڪي پڌائيو، ناتو نڀائيو.

آن جي رضا اڳيان سر و چشم دائما،　　صد مرحبا جفا!
دل تي جلي، نه اڙڪ اکين مان وهائبو،　　ناتو نڀائبو.
ڪاتيءَ مٿيءَ سان مون کي جي ڪهندو، نه ٿڪندس،　　ارزي نه هٿ سندس!
دامن کي داغدار ٿيڻ کان بچائبو،　　ناتو نڀائبو.
توهنجي هي عشق و پيار جو محبوب مستزاد،　　هرڪنهن کي رهندو ياد،
سهڻن جي محفلن ۾ هميشه پيو ڳائبو،　　ناتو نڀائبو.

● عنايت بلوچ

●

مون کي سنسان ڏسي يار تون حيران نه ٿي،
مان ته ويران سهي، تون ته پريشان نه ٿي.
بي سبب ڏاڍَ ڏمر مون تي پلي ٿين، او ٻي،
مان پشيمان سهي، تون ته پشيمان نه ٿي.
ليڪ چيلڪيا نه چيو هيئن ڏتاري دلبر،
راز کي راز رکڻ ۾ ايترو نادان نه ٿي.
سورَ منهنجا ٿيا سگهڙا، نه وڃي سورن سانءُ،
ڏي پلي دردَ اجايا، درد جو درمان نه ٿي.
عيش عشرت نه ملي، زندگي سک سان گذري،
شرط آهي ته ٿي سڀڪجهه، مگر انسان نه ٿي.
ارت جو بيچ وجهي پوءِ نه هٿي انجي،
عشق جي وات اڻانگي اٿئي آسان نه ٿي.

● تاج جويو

●

اڄ پرين جي پيڙ لئه اکڙيون آتڙيون،
وچ ڪٿي "تاج" ڳوڙهن جون سوغاتڙيون.
چاڻ آيا پرين، چاڻ آيا پرين،　　ڪالڪ وينو صبح کان لنوين لاتڙيون!
سون ورنو سهاڳڻ جو چهرو ٻسي،　　چنڊ ڀائي پيو آپ مان جهاتڙيون!
يار روئي پيو، ماڻ ڪلهه کان ٻکي،　　ٿيڇ ڏينديون پلا ڪيئن مشڪل چاتڙيون!
ڏور ويهي رهئين، ڏينهن لاتئي ڳهڻا،　　سون ته ڏسڪي ڪٽيون ڪالهه پرياتڙيون!
دڳ تي پيو ڏسي، يار چورو چئو،　　پيٽ ۾ پڪ جون ڪاتڙيون!

ڪُنوار ايئي اٿي، ڪهوٽ ڪاٽي چڙهيو، ڪيئن وسائن لاءِ ٻوءِ ليڙ برسائڙيون!
ماءُ ٻئي ٻري، ٻارڙي جون ٻڌي، ٻولڙيون ٻاتڙيون، ٻاتڙيون ٻاتڙيون!
ڪيت ڪنهن لاءِ شاعر لکين ٿو ٻيو؟ سنڌ پنهنجي ڦٽائي سچيون راتڙيون!
”تاج“ ٿو ترجماني ڪري قوم جي، ڏيهه ساري ۾ تنهنجون پيون ٻاتڙيون!

● الهداد ”عاصم“ ٻوهيو

●

ساقيا آ، پيءُ، آپاڻ ڪاڻي آ، دل کي ڪا سخت چوٽ آئي آ.
ڪو ڪو غم لڳو رهيو، توڙي، غمِ جانان کان واندڪائي آ
هي سيئي لڙڪا ۽ هي سڀ آهون، توکان مون ڪهڙي شيءِ لڪائي آ
مون تي الزام بيوفائيءَ جو، هيءَ ته ڪنهن ڪارَ ڏوڙ چائي آ
هو ڪي پيا، جن ها جام ٽڪرايا، مون ته اک ساڻ اک ملائي آ
توڙي سڪجهي ٿي شيخ جي تقويٰ، پر هي رندن جي پارسائي آ
منهنجو ڪل ڏوهه ايترو آهي، جو مون توساڻ دل لڳائي آ
تنهنجي مرضي تون جيئن وڻيئي هلُ، مون ته پنهنجي اچي ليائي آ
هو جو عاشق آ سو ڪو ٻيو هوندو،
هي جو ”عاصم“ آ سو فدائي آ.

● ”ولي“ دائود پوٽو

●

تون آن منهنجي مَنَ جو موتي،
آءُ ته جرڪي، جيون-جوتي.
تنهنجي سارَ سجايون سرتا، مَنَ آ موتين مالها پوتي.
سند سنتالي ڦڪڻ ڦلاريو، ڦولن ڦولن آرتي اوتي.
تارن کي ترسائي توڙئي، راتين جي مون ڪارنهن ڌوتي.
ويل وني جا ورني ناهي، ڪهڙي آهي، ڪڻ تو ڪوتي.
آڌيءَ آڌيءَ اڌ سان ڪاٿن، ڪهايل اسڪون، ٻاري جوتي.
جهوت، جيوت آ جل-ڦونو، اک اک آهي، رتمن روتي.
رات ٻروڪيءَ ۾ چالبوڪيءَ، ڪهڙي ڪهڙي مئي ڦلي اوتي.
تون ته ”ولي“ جو سيڪجهه آهين،
ٻي نه ڪهي ٿي، ڪاڻ سجوتي.

●

مست اٿڻ مان ڪجهه تہ پيار اچا،
ڪر سچن ڪجهہ تہ بقرار اچا.

زندگي خشڪ خشڪ ٿي ٿي لڳي، سُرڪ منهنجي چمن تي هار اچا.
ورهيہ ٿيا مرڪ دو چڏي ويا جي، تن جي ٿڃي ٿي هلي بچار اچا.
سون ڪي دالا لہ سمجهہ ديوالا، منهنجو دامن آ تار تار اچا.
رنگ ۾ پنگ وجهہ لہ اي زاهد، ذي ٿمن ڪجهہ گناهگار اچا.
ڪيئن سخاوت ڪيان ساز رهنداسين، آهہ رڳ رڳ ۾ شوق دار اچا.
سچ چوڻ مي اچا نہ ڪوشش ڪر، لاهي ماحول سازگار اچا.
دشمنن ڪان نہ پي ليساز ٿيجو، دوستن ۾ آ انتشار اچا.
وجد ۾ آهہ ڪائنات سڄي، سوالن جي ٿڃي وچي ستار اچا.
ساز الفت وڃائيندا رهجو، بزم ذ سجي ٿي اشڪبار اچا.
تنهنجي زلفن جي چالو ۾ وبهي، ڪا ڪوڙي مان وفان قرار اچا.
ري سفارش لہ ڪم ٿئي "نقاش"، وجهہ حسن تي زور بار اچا.

● ولي محمد "وفا" بلي

●

اسان ڪي وجهڻ چو ٿو ناحق وچوڙي،
ڪلهن تي نہ ڪاڪل ٻرڻ چڏ تون چوڙي.
اکين جا اشارا وڏي ڳالهہ آهن،
ڪوئي سمجهنو سمجهي ڪوئي سي ٻروڙي.
اسان تن جي لئي اچ بہ روئون رڙون پيا،
ويا رشتا ناتا ڪڏهوڪا جي ٽوڙي.
جنين لاءِ دنيا ڪان ٿي دور وياسين،
وجي پيو اسان ڪان ستي منهن ڪي سو، ڙي.
"وفا" پنهنجو ٻرڻ سوا ڪير آهي،
جي چاهي تہ تاري جي چاهي تہ ٻوڙي.

● "خاڪي" جويو

●

هن عشق ۾ ته اهڙو ٻه لار ٿي وياسين،
رُسوا ڪيائيءَ ڪنائيءَ ۾، هر ڪار ٿي وياسين.
محبت جي مئڪدي ۾ مستن جو موت آيو،
ارمانِ عاشقيءَ جو انجام ٿي وياسين.
ڪٿ مينهن ٿي پياسين، ڪٿ ڪنوڻ ٿي ڪنوياسين،
هر پنڌ ۾ ٻرندي پيغام ٿي وياسين.
منصور ڪي اناري، هر واٽ تي وهاري،
مڪر و فريب جي لئي ماتام ٿي وياسين.
هين پونءَ تي پلي جو پڳوانَ پرجهلو ٿي،
انسانيت جو اولو احرام ٿي وياسين.
وڏي جي ڏڪر ٿي ڪهڙي، ماڪيءَ ڪنا مٺو ٿي،
هرهڪ بکئي لئي تهريءَ جو طعام ٿي وياسين.
ڪا ڳالهه ڪاله آهي، ڪو شور زور ناهي،
گوشه نشين "خاڪي" گمنام ٿي وياسين.

● "بشير" ميتائي

●

هي چاهه جي چڻنگ وسائي وڃ يا ٻارڻ ٻاري وڃ پيارا،
يا هيڏي ڪر يا هوڏي ڪر، هڪ ليڪاءِ پهاري وڃ پيارا.
منجڌار ۾ جيون جي ڪشتي ڪئي موجن جا موڪاني آ،
تون هٿ مان ان کي پوڙ اڇي، يا پار اڪاري وڃ پيارا.
هڪ درد ڪهڻيو، پيو دردُ آئيو، هن حسرت ههڙو حال ڪيو،
تون پيهر ڪيل تان اشڪ اکهي ۽ وار سنواري وڃ پيارا.
تون ايندين اڱڻ تي يار ڪڏهن، جو پولدا رُنڌڙ اوڻ ڪيلي،
جي واري ٻاري وچن ڪيئي سي انهنجا ٻاري وڃ پيارا.
هي هيڏا وڇوڙي وڏ ڏاسا، هر رات رُلسا مون رت ڦڙا،
تون قطري قطري مان ڪيئي، طوفان اياري وڃ پيارا.

هي اوهه جو هيڪر پاڻه ايو، پيو وهم نه ڪو ويچار رهيو،
ٻه هڪ تي جو محدود ڪرڻ ٿي جنگ" جياري وچ ٻهارا.
ٻي بات "اشعر" نه ڪر ڪائي، اٿ ساز غزل ڪي ڇيڙ وري،
ڪو راڳ ڇيڙي ۽ رمندو وڃ، ڀنڀور ۽ ڀڳواري وچ پيارا.

• "عزيز" ڳاڙهوي

●

نظر کائي ٿي ناز وارن جو ڏوڪو،
نظاري ۾ آهي نظارن جو ڏوڪو.

اکين کان ملي ٿو ڪنارن جو ڏوڪو،   مليو آهي وارن کان مارن جو ڏوڪو.
ادائن تي دل ڪيترن ٿي ڦرائي،   کُهڻا کائي وڻا اشارن جو ڏوڪو.
چمن ۾ کهڻا لعل موتي ٻکن ٿا،   ڳلن تي گلابي انارن جو ڏوڪو.
الڏبري رهي عاشقن جي گهرن ۾،   نرالو انهون ماهپارن جو ڏوڪو.
لبن تي ڏسي آبِ ڪوثر جو جلوو،   نظر کاڌو ڪيڏو نظارن جو ڏوڪو.
اکيون عاشقن جون سدائين وهن ٿيون،   انهن تي ڏسو آبشارن جو ڏوڪو.

"عزيز" اڄ ڇپيا شعر ڏاڍا عجائب،
ٿئي ٿو پيو شاهڪارن جو ڏوڪو.

• "جوش" سولنگي

●

نرالي نرالي روايت اسان جي،
ڀلا ڪير سمجهي حڪايت اسان جي.

نه منصور مجنون نه فرهاد وامق،   سوائي سڀن کان آ چاهت اسان جي،
ازل کان گرفتارِ الفت ٿياسون،   وڌيڪ آسمان کان حقيقت اسان جي،
خوشيءَ جا خزانا لٽيا سڀ ستمگر،   سکي ڪين گذري ٿي ساعت اسان جي.
ڀلي ڪن هو نفرت اسان جو ڏکاريون،   ٿي مشهور جڳ ۾ شرافت اسان جي.
عداوت جي بدلي محبت ڪريون ٿا،   سيکي چڱ زمانا هي عادت اسان جي.
ڪنهن سان ادا توڙي رسمِ وفا ته ٻي،   جهان ۾ هلي ٿي شڪايت اسان جي.
حسينن جي آڏو اچي سر جهڪايون،   هي افضل آ سڀ کان عبادت اسان جي.

ڪٿي اِن سرڪي جيو "جوش" کي هن،
اها آهه توتي عنايت اسان جي.

● "عاجز" آچن

●

بهار هلي آ، سور کٽي آ،
سنڌڙا سنڌڙا سور کٽي آ.

جنهن کي ساريان شام و سحر ٿو، تنهن تہ ٻرڻ جا ٻور کٽي آ.
هردم هينئڙو هر کي جنهن لئي، ايڏي جي سا گهور کٽي آ.
مَن جو مندر، ڀاڳ اولاهي، پڪي پڪي لور کٽي آ.
پوڄاريءَ جو پيت نہ پرپو، سجدي ۾ سَوَ سور کٽي آ.
هاءِ اڃايل! گهايل گهايل،
منهنجي ڪويتا، سور کٽي آ.

● الطاف عباسي

●

هيانءَ منهنجي تي سڱ ڏرڻ وارا،
تون نہ ڄاڻين تو سان پٿر آهيان.

منهنجو احساس سو جهرو آهي، ساده لوحن جي لئي ثمر آهيان.
الت جنهن جو سگهيو نہ ڪو بہ لهي، آءٌ بہ الت سو بحر آهيان:
جنهن سان رهيو اچي ٿي دنيا ڪي، سان سو مظلوم جو ٻڪور آهيان.
خون منهنجو شفق جهان ڳاڙهو، تون تو ڄاڻين تہ خوبتر آهيان.
ڪير ٿو ساٿ ڏئي هتي ڪنهن جو، پاڻ ئي پنهنجو همسفر آهيان:
پاڻ راهي ۽ پاڻ ئي رهزن، پاڻ ئي پنهنجو راهبر آهيان:
ساري دنيا کي ڏيان آڄهو تورڙي، پنهنجي گهر ۾ تہ دربدر آهيان.
هيانءَ منهنجي تي سڱ ڏريو بيشڪ،
آءٌ شيشي لما پٿر آهيان.

● نعيم "تقوي"

●

ٻاڻ جرڪائي ٿو دل کي ٻالڪپڻو،
جيڪو ڳوڙهو ڳڙي ٿو تنهن ڏينهڙو.

آيو اسالتو آهي ٻيارا سڄڻ، مٺڙا تارا ڏسي ٻيو ڏکي هينڙو.
جيءَ جهوري وڌو برت جي واءُ اڄ، ساهه جو آ قسم ٻيو ڪٿي جيئڙو.
ڪونج ڪرڪي ٿي يا دل جو آواز آ، وهو چڙهي هڪ اثر دل تي سالڪيڙو.
چو اهـ ويتر اچي ياد "تقوي" ٻرين، هير ٻڻ لي اچي ٻيو وسي مينهڙو.

● "وفا" الانشاهي

●

يا چهري تي ٻردو وراڻي ڇڏيو،
يا منهنجي نظر کي مڃائي ڇڏيو.

سونهن جي تانيد جا دشمنوا سون کي گولين سان آڏائي ڇڏيو.
جي چاهيو ته مخمور اکيون کٿي، زمين، آسمان سان ملائي ڇڏيو.
اهـ ٻيريون آکاڙين کهو ٻاغ ۾، متان کنهن جا جذبات کهائي ڇڏيو.
بهارن جي کهڙي لـا موسم ٻڃو، جڏهن ٻـي اوهان مسڪرائي ڇڏيو.
"وفا" موت جي جا تقاضا کٻي، حياتيءَ ٿي سون کي وڃائي ڇڏيو.

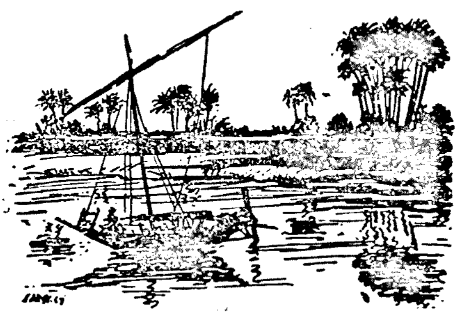

قطعا

● نديم انصاري

(١)

خدا اوهان کي سدا شاد و ڪامران رکي،
نگاهه لطف رکي، دور امتحان رکي.
جتي هجو، ته بهارِ دل و نگاهه هجو؛
مسرّتن کي خدا توتي مهربان رکي.

(٢)

گل بهرصورت رهي گل، باغ ۾ يا بازار ۾،
عشق وارا خوش سدا آهن جفا يا پيار ۾.
بوءِ گل ڪنهن کان ڪڏهن والجهي لڪو اي همنشين؛
خوءِ ساڳي آ سندس بر ۽ بحر ۾ بازار ۾.

(٣)

نه نوازشن جو ليکو نه شمار شفقتن جو،
تنهنجي هڪ نظر سان پيو ليو لطف انجمن جو.
تون سچو ٿي مهرباني سان سراپا ناشناسي؛
مون کي اعتراف آهي پنهنجي ڪوجهڙن ڪمن جو.

(٤)

نانگ تو پاليو مگر توتي ٿي شوڪارا پري،
پر تو پوکي مگر ٽنڊي جو پاتو خار ڪٽر.
جي اکيون ٻوٽي اپا هلندين ته ڪيرندين کڏن ۾،
واءُ جو رخ ڏس، سڄاڻي تار مان وٺ پار سَرُ.

(١)

ٽوڙڻو ڪجهه سوچ اي اشڪِ روان خاموش رهه،
ماجرائي غم اسان ڪر ڪڏهين بيان خاموش رهه.
حسرتون، آلام، غم، دل ۾ سدا دٻيل رهن؛
ڪير ٿو ڪنهن جو ٻڌي اڄ داستان خاموش رهه.

(٢)

مست اکڙيون ڪٿي سٺا مائين!
ڏي پري ڪو "بشير" کي ساغر.
غم گذشته ۽ فڪرِ مستقبل؛
دردِ دوران وڃن اڏي هيڪر.

(٣)

منهنجي اکڙين جي آرزو آهين،
دل جي ڏکڙن جو ماحصل آهين.
پيار مان توکي ٿو ڏسان هر هر؛
جڻ تہ منهنجوئي هڪ غزل آهين.

(٤)

مون کي دنيا سڏي ٿي ديوانو،
تنهنجي عهدِ شباب جو آ قسم.
مئڪشي جو لڳائي ٿي الزام؛
تنهنجي لب جي شراب جو آ قسم.

(٥)

مان ليلاين تي ليلايا ٿو ڪيان،
تون ٻڌائين ٿو پنهنجون مجبوريون.
مان به پابند، تون رهين مجبور؛
هجر ۾ ٿينديون حياتيون پوريون.

۲

احساس

”اسان جي روزاني زندگي، هلت چلت، ڏيڻ وٺڻ، ڳالهه ٻولهه، ڏيڻ ۽ ڌرم سيکڻ، ايمانداريءَ سان ٿيڻ گهرجي. جيسين اسان لالچ کي ماري، ’پنجن دشمنن‘ کي پنهنجو غلام نه بڻائينداسين، تيسين اسين دين يا ڌرم تي هلي ڪين سگهنداسين. اسان جي ڪمائيءَ جي ذهين پٽي ٻه جيڪڏهن پاپ جي ڪمائي آهي، ته پوءِ ڏٺيءَ در اسان جي دعا به قبول ڪانه پوندي. ڏٺي ڏيندڙ آهي، وٺندڙ ناهي. جيڪو شخص مالڪ جي مخلوقات سان - جنهن کي اکين سان ڏکن ۾ مبتلا ڏسي ٿو، قرب نٿو ڪري، سو الله مولا سان محبت ڪيئن ڪري سگهندو؟“

- علامه آءِ. آءِ. قاضي

● محمد دائود بلوچ

وري شل پيڙي پڏي!

گهڻن سالن جي ڳالهه آهي، جڏهن آءٌ ڳڀرو جوان سگهارو ۽ محنتي هوندو هوس. ڌڻي تعاليٰ جي عطا ڪيل نعمتن مان لطف اندوز هوس- ليڪن حج جي ثواب کان محروم هوس. سوچيم ته جيڪڏهن حج نه ڪيم ته شايد يهودي ٿي مرندس، ڇاڪاڻ ته آءٌ پنهنجي مالي مڃيءَ وارو هوس. انهن ڏينهن ۾ حج تي وڃڻ ڪو آسان ڪم ڪونه هو اڄڪلهه جيئن سامونڊي، خشڪي ۽ هوائي سهوليتون اڳ نه هونديون هيون. قافلي وارا هڪٻئي جا دشمن بڻجي ويندا هئا- رستي ۾ ڪو بيمار ٿيندو هو ته ان کي ڪير به سهارو ڪونه ڏيندو هو، هرڪنهن کي اڳتي وڃڻ جي تڪڙ هوندي هئي. رڳو ۾ جيڪڏهن ڪنهن حاجيءَ جي سانداريءَ جو پاڻي کٽندو هو ته پوءِ اهو اُڃ مري ويندو هو- مگر ڪير به ڪيس پاڻيءَ ڍڪ ڏيڻ لاءِ تيار نه هوندو هو. بعضي ته رات جي وقت هڪٻئي جون چوريون ڪرڻ، پئسن لاءِ رفيقن کي قتل ڪرڻ کان به نه ڪيٻائيندا هئا. پليءَ ولايت جي سفر ۾ خبر اهي چو حاجي اهڙي ذليل کان ذليل حرڪت ڪرڻ کان به نه ڪيٻائيندا هئا. حج تي وڃڻ وارا روئي موڪلائيندا هئا، ڇاڪاڻ ته وڃڻ وارو اڪثر ڪري موٽي نه سگهندو هو. حاجي سڳورو بدوين جي ور چڙهندو هو ته اهي ڪيس قتل ڪري وٽانئس جيڪي نڪرندو هو سو ڪٽيندا هئا. قافلي جا رفيق هڪٻئي جا ويري ٿيندا هئا. پيا سفر جي مصيبتن، مشڪلاتن ۽ خونخوار جانورن جي ور چڙهي ويندا هئا. جيڪڏهن ڪو خوش نصيب صحيح سلامت حج ڪري واپس ايندو هو ته پوءِ اهو به زنده لاش بڻجي ايندو هو.

اسان پنج رفيق تيار ٿياسين، اهو سوچي ته جيڪڏهن پلي پار ويندي راهه ۾ دم ڏاوسين ته به اسان جي سوڀ، جيڪڏهن حج نصيب ٿيو تڏهن به اسان جي سوڀ.

پيا رفيق ڪرڙوڙ هئا، آءٌ جوان هوس، جنهنڪري سفر جو خرچ به مون وٽ رکيل هو، ۽ رستي ۾ ڏي-وٺ به منهنجي هٿ وس هئي. سڀئي ڪم به مون کي ئي ڪرڻا پوندا هئا. اڳ ڪڏهن به ڪنهن سفر تي ڪونه نڪتا هئاسين، پر 'الڏن ملتان اڏو' جي مثال کي اڳيان رکي پنڌ پياسين. ڳوٺان اکري ڪوئٽيا ڏانهن روانا ٿياسين- جتان ايران ڏي رخ رکيوسين. اسان وٽ ڪو به سرٽيفڪيٽ ڪونه هو، نه وري پاسپورٽ هو؛ تنهنڪري جهر جهنگ

سان لڪندا، پڇندا، ڪاٺيندا هلياسين. ايران ڪنان پوءِ سمنڊ پار ڪرڻ لاءِ هڪ ٻيڙيءَ واري جي تلاش هئي. آخر هڪ ٻيڙيءَ واري هلڻ لاءِ رضامندي ڏيکاري، جنهن وٽ ڪجهه ماڻهو اڳ ۾ ئي هلڻ لاءِ تيار هئا. پئسا ڏيئي توڪل جي ٻيڙيءَ ۾ چڙهي پياسين. اڇاهاڳ سمنڊ ڏسي هرڪنهن دل ۾ اهو پئي سوچيو ته 'جاڙي ٻه جڳ، سان' ڪجهه. دل کي آٿت ڏيڻ ڪجهه پاڪ ولايت جي زيارت جو شوق، ليڪن ٻيڙيءَ ۾ چڙهڻ موت کي دعوت ڏيڻ جي برابر هو. اسان کي ته سڪ سمهڻ لئي ڏلو، مگر ٻيڙيءَ واري جي ڪهڙي اچي ڦٽي هئي جو ههڙي ٻيڙيءَ سان سمنڊ جو سفر پئي ڪيائين. شايد ڪو پيڙو ٽول آهي جا دالاءِ ديوالا ٿي ڪري، جيان هن ويچاري ٻه سير ڏڙ جي بازي لڳائي، پنهنجن ٻچن جو پيٽ گذر ٿي ڪيو، سوچيم ته جيڪڏهن هوا جو رخ سٺاڻو ٿيو ته ڪڏهن نه ڪڏهن وڃي ٻيڙا پار ٿيندا، نه ته سمنڊ ۾ ٿلڪندا ڪٿ اچ مرنداسين يا ڪنهن آفت جو ڪاچ ٿينداسين.

'توڪل جا ٻيڙا مولا پار ڪري' چئي، سمنڊ ۾ ڪاهي پياسين. ٻيڙي سمنڊ ۾ لڏندي رهي، ڪڏهن چولين ۾ پينگهه جيان پئي لڏي، ڪڏهن هوا جي رخ سان پئي هلي. اهڙيءَ طرح ڪافي ڏينهن گذري ويا، ڪو سٺاڻو واءُ نه لڳو، جنهنڪري خبر ناهي ڪٿان ڪان ڪٿي وڃي اڪتاسين—ڪڏهن اتر ڪڏهن ڏکڻ سمنڊ ۾ ڦرندا رهياسين. آخر سڀني ڌڻيءَ در دعا گهري، ته ياخدا اسان کي سڌيون واٽ ڏيکار، جنهن سان وڃي پار پئون. قدرت خدا جي سٺاڻو واءُ لڳو دل ۾ اميد پيدا ٿي ته هاڻي وڃي ڪناري ٻيڙا ٿينداسين. پر بندي جي من ۾ هڪڙي ته صاحب جي من ۾ ٻي، اوچتو سخت طوفان لڳو، ٻيڙيءَ جي سمنڊ جي مقابلي ۾ آخر ڪهڙي حيثيت هئي. چولين جي پاڻيءَ سان ٻيڙي ڀرجڻ لڳي. طوفان اهڙو ته سخت هو جو ٻيڙيءَ ۾ پنهنجو توازن برقرار رکڻ به اسان لاءِ مشڪل هو. جيئڻ جي آس تي دعائون گهرندا، ٻيڙيءَ مان پاڻي ڪيڏندا، الٽيون ڪندا رهياسين. اوچتو سخت طوفاني چولين جي ڪري ٻيڙي اونڌي ٿي پئي، رڙيون، واڪا... بچايو... بچايو... ليڪن ڪير بچائي. ڪيترا ته ٻيڙي اونڌي ٿيڻ سان ان جي هيٺان اچي دٻجي ٻڏي ويا. منهنجا ٻه ساٿي ۽ آءٌ اڇلجي وڃي پري پياسين، نه ڪو سهارو نه ڪو ساٿ. ڪير ڪنهن کي بچائي، قيامت وارو منظر هو—اسين ٽيئي ڄڻا تارو هناسين، الهيءَ اميد تي پنهنجو توازن برقرار پئي رکيوسين ته من مرڻ کان اڳ ڪا مدد ملي. چاڪاڻ ته چوندا آهن ته "مارڻ واري کان بچائڻ وارو وڏو آهي." اسين ٽيئي ڄڻا مرڻ وارا هناسين. بچائڻ وارو الائي ڪٿي هو، سا خبر ڪاله هئي، ڪنهن کان مدد گهرڻ جو سوال ئي پيدا نٿي ٿيو. تنهي کي پنهنجي سر سان لڳل هئي، ڪجهه دير کان پوءِ طوفان گهٽ ٿيو ۽ اسين هوا جي رخ تي ڌڪبا رهياسين. سوچيوسين ته جيڪڏهن ڪا ساموندي آفت جي نظر پنجي ويئي ته گيت ئي هڪڙي ڏيندي. ٿوريءَ دير کان پوءِ اسان کي ڪجهه پريان سمنڊ ۾ ونڪار تي نظر پيئي، هوا جي رخ ۽ ڪجهه هٿ پير هڻڻ سان اوڏانهن رخ رکيوسين. ڌڻي تعاليٰ کي ياڏائڻ لڳاسين، دل ئي دل ۾ التجائون، آزيون ۽ نيزاريون ڪندا رهياسين. خدا جي درگاهه

۾ ٻانهن ڪٽڻ وقت سمنڊ ۾ غرق ٿي ٿياسين. ڇاڪاڻ جو ٽنگن ۽ ٻانهن جي زور تي ٺهي تر ياسين. ڪجهه اڳتي وڌياسين، هينئر وڻ صاف ۽ چٽيءَ طرح نظر اچي رهيا هئا. هيٺ پيرن کوڙڻ جي ڪوشش ڪئيسين ته معلوم ٿيو ته تري جي زمين آهي. آهستي آهستي پير کوڙياسين ۽ پوءِ سرڪندا پاڻيءَ جو سينو چيريندا، ٽڙڪندا اڳتي وڌياسين. بدن ۾ ڪا طاقت ڪانه هئي. ۽ حياتي هر ڪنهن کي پياري آهي. سڪيءَ تي پهچي خير جو ڪلمو پڙهيوسين. ٿڪجي ماندا ٿي ڪري پياسين، بک کان بيحال هئاسين، پيٽ وچي پٺيءَ سان لڳو هو، سندرا پڻ ڍل ۽ هجن ها ته سڪيءَ تائين پهچي به نه سگهون ها. چوطرف ٿڌڪار لڳي پئي هئي. ڪيترائي جهنگلي ميويدار وڻ بيٺا هئا، اسان ته انهن صوفن، ٻيرن ۽ توتن مٿان وڃي ڪڙڪياسين. ڪجهه پيٽ ۾ پوندو ويو ته اکيون پٽيوسين، ڪائي ڏؤ ڪيوسين ته اچ لڳي ته پاڻيءَ جي ٻولا ۾ اڳتي هلي وري هڪ ٻيڙ جي هيٺان ڪري پيل پر ڏسي اهي ڪاٺ لڳاسين. اوچتو وڻ تي ڪنگهڪار جو آواز ٻڌي ڇرڪ پريوسين. ياخدا! هي وري مٿان ڪهڙي آفت آئي! خوف کان ڏڇندي ڪنبندي مٿي نهاريوسين، ڏسون ته هڪ نوجوان خوبصورت عورت تن تنها، اڪيلي، اگهاڙي پير تي ويٺي آهي، ۽ پنهنجي اوگهڙ کي ٽنگن، ٻانهن ۽ ٽارين جي مدد سان ڍڪڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري رهي آهي. سمجهيوسين ته شايد آدمخور يا ڪا ڏائڻ آهي، نه ته هتي هن جو ڪهڙو ڪم آهي. شايد هتي هن جا ٻيا ساٿي به موجود هوندا. پوءِ ته اسين پٺي محسوس ٿيوسين ته ڇڻ سمنڊ جي مصيبت مان نڪري وري اچي آدمخورن جي ور چڙهيا آهيون. ايتري ۾ هن عورت اشاري ۾ چيو ته ڪپڙو موڪليو ته مان پنهنجي اوگهڙ ڍڪي هيٺ اچان. اسين انهيءَ ويچار ۾ هئاسين ته ڪا چادر موڪليون ته جيئن هوءَ هيٺ اچي يا پيچي جان ڇڏايون. پر پڇي به ڪيڏانهن وينداسين. ليٽ هڪ سندرو ڪولي اجرڪ مٿي اڇلياسين، هوءَ اجرڪ ۾ ويڙهجي سيڙهجي هيٺ لهي آئي، ۽ اچي اسان جي پر ۾ بيٺي. اسين دپ ۽ حيرت ۾ وائڙن وانگر ڪيس ڏسڻ ۽ ڏڪڻ لڳاسين. عورت نهايت خوبصورت ۽ پنجويهن سالن جي لڳي رهي هئي، پريل ۽ مضبوط جسم، ڊگها ڊگها ڪارا گهنڊيدار وار، وڏيون وڏيون اکيون، سنهڙو ڊگهو نڪ، موتين جهڙا ڏند، سنهڙا ۽ سهڻا چپ، چنڊ جهڙو چهرو. هوءَ ڪا پري هئي جنهن کي ڏٺيءَ ڇڻ ته واندڪائيءَ وبل ويهي ناهيو هو. هن جي نهارڻيءَ ۾ عجيب پنهنجائپ، خوشي، اميد ۽ سهاري جا تاثر نمايان ڏيکارجي رهيا هئا. ليڪن اسين انهيءَ سوچ ۾ هئاسين ته ههڙي خوبصورت عورت آدمخور ڪيئن ٿي هوندي. هن پنهنجا سهڻا ۽ سنهڙا چپ چوريا ۽ ڪجهه چيو، جيڪو اسين سمجهي نه سگهياسين. پوءِ هن اشارن ۾ چيو ته هتي ڪو به خوف خطرو ڪونه آهي، اوهين اطمينان ڪريو. پوءِ اسان جو خوف ڪجهه گهٽ ٿيو. تڏهن به انهيءَ ڳڻتيءَ ۾ هئاسين ته دوکو ڏيئي ته ڪانه ماريندي! اسان ڪانئس ڪاٺ پيٽڻ جي باري ۾ پڇيو. پوءِ هوءَ اسان کي وٺي هلي، بهترين ميويدار وڻن مان ڦل پٽي اسان کي کارايائين ۽ پوءِ اسان کي ٿورو پريان وٺي هاي هڪ مٿي پاڻيءَ

جي چشمي سان اسان کي پاڻي پياريائين ۽ سڄو پيٽ اسان کي کھاياڻين، سٺن سٺن ميويدار وڻن سان ميوو پٽي اسان کي ڏنائين. هن پنهنجي رات رهڻ واري جاءِ اسان کي ڏيکاري، جيڪا هڪ مٿانهين هنڌ تي ڇپر سان ڍڪيل هئي؛ جنهن جي چوطرف خوبصورت ۽ خوشبودار گل ۽ ٻوٽا هئا - جتي سمهڻ سان رات جو آسمان چڱيءَ طرح سان ڏسي سگهبو هو - شايد هوءَ روز آسمان جا تارا ڳڻيندي رات گذاريندي هئي. الهيءَ پارڪ لما ٿلهي جي چوطرف پيٽل خوشبودار گلن، ٻوٽن سان عجيب سرهاڻ اچي رهي هئي. حيرت جي ڳالهه اها آهي جو هن سرسبز پيٽ ۾ هن عورت کان سواءِ ٻيو ڪو به انسان موجود ڪو نه هو. اسين چارئي گڏ وينا هئاسين.

ٻهرين ته اسين مصيبت جا ماريل هئاسون، اسان کي پنهنجي سر سان لڳل هئي. ٻر ٻو ٻڌهن اسان جو پيٽ ڀريو ۽ پاڻي پيتوسين تڏهن هوءَ عورت اسان کي حسين ترين لڳي رهي هئي.

اسان سان جيڪو عمر ۾ وڏو رفيق هو، تنهن چيو ته آءٌ اوهان کان وڏو آهيان جنهنڪري مون کي خدمت جي وڏي ضرورت آهي. مون کي هتي ئي ڇڏيو ته حياتيءَ جا باقي ڏينهن هت ئي گذاريان. منهنجي لاءِ جنت به هتي ئي آهي. آءٌ اڳتي هلي ڪو نه سگهندس.

ٻيو ساٿي جيڪو عمر ۾ ٻهرئين کان ننڍو هو، ليڪن ڪيس اولاد ڪو نه هو. تنهن چيو: شادي مون کي ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته منهنجو ڪو ٻونير ڪواهي، آءٌ سمجهان ٿو ته ڌڻيءَ اسان کي هيڏانهن به تڏهن موڪليو نه ته سمنڊ ۾، جتي وڏا وڏا ٻيڙا غرق ٿيو وڃن - جتي اهڙيون آفتون آهن جو انسان کي بنا اوڳرائيءَ جي هضم ڪري ڇڏين. اتان اسان جو سلامت بچي اکرڻ ڪنهن حڪمت کان خالي نه آهي - اوهان کي خبر آهي ته منهنجي ملڪيت ۽ ڪاروبار سنڀالڻ لاءِ اولاد جي سخت ضرورت آهي. مان سمجهان ٿو ته منهنجو وارث هن ئي عورت جي ڪُک مان جنم وٺندو - اوهين رضاڪارانه طور دستبردار ٿيو ته چڱو.

مون چيو: دنيا ۾ اوهان ٻنهي ڪافي ڏٺو ۽ ڪاڻو آهي - مان اوهان کان ننڍو آهيان، نوجوان ۽ ڪنوارو آهيان تنهنڪري شادي ڪرڻ جو حق مون کي آهي.

هڪ عورت، ٽي مرد تنهي جي خواهش هئي ته ان سان شادي ٿئي. اها ساري رات اسان جي ننڊ غائب هئي ۽ اسان پاسا پئي ورايا. هوءَ اسان جي پر ۾ بيخوف و خطر گهري ننڊ ۾ هئي، ليڪن اسان کي ننڊ ڪانه هئي. رکي رکي هن عورت مان خوف به پئي محسوس ٿيو ته هوڙيون خوبصورت عورتون جهنگ ۾ رهنديون آهن، سي اڪثر ڪري ڏائڻيون هونديون آهن - جيڪي رات جو انسالي ڇاتيون چيري دل ڪڍي کائينديون آهن. ٻر ڪيس ڏسڻ سان هوءَ بيحد حسين لڳي رهي هئي ۽ چنڊ جي روشنيءَ ۾ هوءَ پرڪشش ۽ معصوم لڳي رهي هئي. ٻهريون دنمو مون کي هن جي معصوميت، سادگي، بيوسي ۽ مجبوريءَ جو احساس ٿيڻ لڳو. هڪ نوجوان عورت تن تنها هوڙي پيٽ ۾ اڪيلي ۽ هيئنر ٽن مردن جي پسر ۾ صرف

اجرڪ ۾ ويڙهيل ميتيءَ لنڊ ۾ بيخبر هئي ۽ اسين جيڪي سنڌس ڪنهن به رشتي ناتي ۾ نه آهيون، ليڪن هينئر ڪيس بيحد عزيز آهيون، ۽ سنڌس سهارو آهيون. ڪجهي دير پاسن ورائڻ کان پوءِ مون کي لنڊ آئي. صبح جو جڏهن اٿيس تڏهن هوءَ سيني ڪان اڳ اٿي ويٺي هئي. هن جي معصوم مرڪ مون کي نهايت متاثر ڪيو. ايتري ۾ رفيق به اٿيو، اسان ڪڏ جي چشمي تي وياسين، هٿ منهن ڌوتاسين. هن پنهنجا وار ڌوتا ۽ پوءِ آڱرين سان وارن کي ڦڻي ڏيڻ لڳي، چشمي تان اٿي اسين اچي ميويدار وڻن تي پياسين، ميوو کائي ناشتو ڪيوسين. هر قسم جا ميوا موجود هئا، ۽ کائڻ وارا فقط اسين چار هئاسين.

پوءِ ساڳيءَ جاءِ تي اچي ويٺاسين - سنهنجن ساٿين شادي ڪرڻ ڪان انڪار ڪيو ۽ مون کي چيائون ته تون شادي ڪر. پوءِ هن ڪان اشارن ۾ پڇيائون، هن به انڪار ڪانه ڪئي. شايد هن کي به هڪ سهاري جي ضرورت هئي، اسين هينئر ڪيس عزيزن ڪان به وڌيڪ عزيز هئاسين. هن صرف اهو چيو: ته مون کي ڇڏي نه وڃجو، جيڏانهن به وڃو ته مون کي پاڻ سان گڏ وٺي وڃجو. حالانڪ هتي ته چوطرف سمنڊ هو ۽ نڪرڻ جو ڪو به رستو ڪونه هو ۽ نه وري اتان ڪنهن ٻيڙيءَ جي اچڻ - وڃڻ جو ڪو رستو هو. شاديءَ جي ڳالهين ڪان پوءِ هن هڪ شرميلي مُرڪ سان مون ڏانهن نهاريو ۽ پوءِ اٿي وڃي گلن ڦلن جي پربان ويٺي. مون پنهنجي ساٿيءَ هٿان اجرڪ ۽ سُٿي سڱو موڪليو. جنهن سان هن پنهنجي لاءِ شاديءَ جو وڳو تيار ڪيو - پوءِ ساٿين سان هڪڙي نڪاح جي رسم پوري ڪئي. ان ڪان پوءِ مون هن سان لانئون لڌيون. هوءَ اجرڪ جي وڳي ۾ اجرڪ جي کهونگهٽ سان انتهائي لماڻائيءَ سان ڪنڌ جهڪائي ويٺي هئي. لانئن ڏيڻ ڪان پوءِ ٻئي دوست هليا ويا. دوستن جي وڃڻ ڪان پوءِ مون انتهائي پيار ۽ پنهنجائپ سان سنڌس گهونگهٽ هٽايو - هن جون نظرون جهڪيل ۽ اکيون آليون هيون. مون سنڌس ڪاڌيءَ هيٺان هٿ ڏئي سنڌس مُنهن مٿي ڪيو، هن هڪ دفعو اکيون اکين سان ملايون ۽ ڳوڙها سنڌس ليڙن سان ٽمي پيا. مون کي ائين محسوس ٿيو ته سوين هزار ميل پري جتي هن جو وطن هو، گهر هو، جتي هن جون سهيليون ۽ سرتيون هيون، پائر هئا ۽ ڀينرون هونديون، آخر سنڌس به ڪو گهر هوندو! شايد آتي جون ڪي نه وسرڻ جهڙيون شخصيتون سنڌس ذهن ۾ اڀري آيون - جيڪي هن ذهن جي ڏسڻ لاءِ آتيون هونديون. مگر جلد ئي دوريءَ ۽ مجبوريءَ جي دوائي ۾ آهستي آهستي غائب ٿي ويون.

هن انتهائي عاجزيءَ سان اشارن ۾ چيو، سان تنهنجي آهيان - تنهنجي داسي آهيان تون منهنجو ديوتا آهين. ائين چئي هن منهنجا پير چميا، مون هڪدم ڪيس ڪئي مٿي ڪيو ۽ ڳراٽڙي پاتي. هن چيو مون کي ڇڏي نه وڃجان، پاڻ سان گڏ وٺي وڃجان... ايتري ۾ ساٿي پربان اسان لاءِ ميوو ۽ گلن جا هار کڻي آيا - هنن ميوو اسان کي کائڻ لاءِ ڏنو ۽ هار اسان جي ڳلي ۾ وڌا. هنن دوباره شاديءَ جي مبارڪ ڏني ۽ پوءِ وري ٻئي طرف روانا ٿي ويا. سج

وڻن جي پوپان آهستي آهستي لڪندو پئي ويو ۽ چنڊ پنهنجي چالڊوڪي سرسبز پيٽ تي وڃاڻ جي تيارين ۾ هو، اسين اتي ئي هئاسين جتي هوءَ رات جو اڪيلي سمهندي هئي. جتي ڪاهه اسان جو وڇائو هو ۽ پنهي جون پالهون وهائڻ جو ڪم ڏيئي رهيون هيون.

اها شاديءَ واري رات، اها پورين رات، اها چنڊ جهڙي چالڊوڪيءَ واري رات، اها گلن ڦلن جي خوشبوءِ واري رات - مون کي اڄ به ياد آهي. اها رات ساڻي ڪاهه تي گلن ڦلن جي وچ ۾ گذاريسون. ڪٿي جي هوءَ، ڪٿي جو آءٌ، ڪيئن اچي هتي ملياسون. شاديءَ جو لاڙو به مون کي عجيب ۽ حيرت‌انگيز لڳو. خبر ناهي ڪٿان ڪٿان جا جوڙا ڪيئن اچي ملندا آهن ۽ شاديءَ جي لاڙي ۾ ڳنڍجي ويندا آهن!

اها شاديءَ واري رات، جنهن ۾ نه ڪا ڄڃ هئي، نه ڪنواريتا هئا؛ نه هار-سينگار ۽ ويس-وڳا هئا، نه سيج پلنگ نه وري مينديءَ رتا هٿ هئا؛ نه دهل شرناين ۽ بين باجا هئا؛ ليڪن پوءِ به اها رات بيحد خوبصورت هئي! اسين ايري آسمان ۾ چمڪندڙ چنڊ ۽ ٽمڪندڙ تارن جي روشنيءَ ۾ ڌرتيءَ تي هئاسين. ڄڻ هڪ ئي جسم جان هئاسين - اسان ۾ ڪا به دوري ڪانه هئي، ڪا وڇوٽي ڪانه هئي. انهيءَ رات مون چنڊ ۽ ستارن کي گواهه ڪري کيس يقين ڏياريو ته تون منهنجي رفيقهء حيات آهين، تون منهنجي لڄ آهين. مان توسان وفادار رهندس توکي ڇڏي نه ويندس - توسان گڏ هوندس. انهيءَ خاطريءَ ڪان پوءِ هن جو چهرو سدا گلاب جي گل جيان ڳاڙهو ٿي ٽڙڻ لڳو. اها رات اسان جي پيار ۽ محبت واري رات هئي، اها رات اسان جي شاديءَ واري رات هئي، اها رات ڪيتري نه خوبصورت هئي، اها رات ڪيتري نه پياري هئي...!

صبح جو اٿي وهنجي سهنجي تازا توانا ٿياسين، ۽ ميوا پٽي کاڌاسين، جنهن وڻ تي اسين چڙهي نه سگهندا هئاسين انهيءَ تي هوءَ چڙهي ميوو پٽي ايندي هئي - هوءَ اسان جو بيحد خيال ڪندي هئي. اسان ڏينهن جو گهمڻ ڦرڻ ۽ کائڻ پيئڻ ۾ پورا هوندا هئاسين ۽ رات جو دوست الڳ ۽ اسين پٽي الڳ رهندا هئاسين. ائين ڪافي وقت گذري چڪو هو.

ڪجهه وقت ڪان پوءِ هوءَ سنڌي ٻولي سمجهڻ لڳي، خاص ڪري مون جا لالا کيس چڱيءَ طرح سمجهه ۾ ايندا هئا. ليڪن هوءَ اهي لالا صحيح اکرن ۾ اچاري نه سگهندي هئي. ائين اسان جو وقت گذرندو رهيو. هڪ ڀيرا هن ڇيو مان ڪيئن هتي لڙهندي آئي آهيان، ڪير آهيان، اهو وڏو قصو آهي. توکي پوءِ ٻڌائيندس. اسان جي شاديءَ کي ڪيترائي مهينا گذري ويا، سا خبر ڪانه هئي پر هن ۾ عجيب تبديلي محسوس ٿيڻ لڳي - هن مون کي ٻڌايو ته مان اميدواري آهيان. اهو ٻڌي مان خوش ٿيس، اسين پنهي تصور ئي تصور ۾ پيا اچڻ واري لاءِ سوچيندا هئاسين ۽ ڳالهيون ڪندا هئاسين. آخر اهو وقت به آيو، جنهن وقت لاءِ داين ۽ نرسن جي ضرورت پوي ٿي. پر جتي اهي سهوليتون نه آهن اتي قدرتي طرح آسالي ٿئي ٿي. ان بي سروساماليءَ ۾ هن ويرڪيو ۽ مون سندس مدد ڪئي. هن پٽ کي جنم ڏنو. هن

جو پٽ، منهنجو پٽ. اڄ لنڊو سياڻو وڏو. جنهن ۾ ڪجهه وصفون منهنجون ۽ ڪجهه ماڻس جون هيون. هو اسان کي ڏاڍو پيارو لڳندو هو، اسين ساري ساري رات لنڊڙي جي تات ۾ هوندا هئاسين، جنهنڪري منهنجا پيءُ ماڻي پاڻ ۾ گڏ گهمندا ڦرندا رهندا هئا. هو اڪثر ڪري ڪناري ڪناري سان پيا هلندا هئا. جيئن ڪو جهاز ڏسڻ ۾ اچي يا ڪٿان پري ڪناري جي ڪا خبر پوي، ڇاڪاڻ تہ هو پيٽ ۾ رهي تنگ ٿي پيا هئا. آءٌ تہ پنهنجيءَ زال ۽ پٽ سان خوش هوندو هوس.

هڪ ڏينهن هنن مون کي چيو تہ اسان هتان نڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو آهي، هاڻي هڪ پل بہ هتي رهڻ اسان لاءِ سال برابر آهي. هنن پوءِ ڏيپ ۽ گاهه ٻنهي ان مان اوڙ وٽڻ شروع ڪيو، هنن ڪاٺ جا پيل ٻنڌ نوڙن سان مضبوط ٻڌي هڪ ڪاٺ جي ٻيڙي تيار ڪئي ۽ ان کي سمنڊ ۾ لاهي اوڙ سان وڻ ۾ ٻڌي ڇڏيو، ۽ پوءِ ڏيپ ۽ گاهه مان اوڙ وٽيندا رهيا. ايتري تائين جو اهو ڊيگهه ۾ ميلن تائين وڃي پهتو. ان کان پوءِ هو اوڙ جو هڪ ڇيڙو وڻ سان ٻڌي ٻيو ڇيڙو ٻيڙيءَ سان ٻڌي هو اها ٻيڙي سمنڊ ۾ پري پري تائين هلائيندا رهندا هئا، تہ جيئن پريان ڪنهن جهاز تي يا ڪناري تي نظر پوي. ليڪن هنن کي ڪاميابي ڪانہ ٿي. اهڙيءَ طرح هو ڏينهن جو سمنڊ ۾ ڦرندا رهندا هئا ۽ شام جو موٽي اچي وري اوڙ وٽي ان کي وڏو ڪندا رهندا هئا. آخر گهڻن ڏينهن کان پوءِ هنن کي اوله طرف تمام پري هڪ سنئين ليڪ جيان ڪنارو نظر آيو، هنن مون کي چيو تہ اسان کي ڪنارو نظر آيو آهي ۽ اسين هاڻي وڃڻ وارا آهيون، صرف نوڙ کي ڪجهه ميلن تائين اڃا بہ ڊگهي ڪرڻ جي ضرورت آهي.

آخر هڪ ڏينهن هنن مون کي چيو: ”تون ڪيستائين هتي رهندين هڪ طرف پلي پار جون بازارون اسان کي سڏي رهيون آهن ۽ ٻئي طرف ڳوٺ جي ڪشش. هڪ عورت سان سفر تمام مشڪل ٿي پوندو ۽ خبر ناهي ڪهڙين ڪهڙين مصيبتن سان منهن ڏيڻو پوي. تنهن کان سواءِ نہ پئسو نہ پنجڙ، نہ وري ڪو ڪپڙو لٽو، سڀئي اڌ اگهاڙا آهيون، ۽ هيءَ حسين عورت سرڪو اسان لاءِ ڪا ٻي مصيبت نہ پيدا ڪري وجهي. ڪهڙي خبر اڳتي هلي هن عورت جا ڪي وارث پيدا ٿي پون ۽ پوءِ اسين سڀئي ڪنهن چوري، اغوا يا ٻيءَ مصيبت ۾ اچي وڃون. تنهنڪري اهو سون ئي کوريو جو ڪن ڇني. اسين توکي سهڻي صلاح ڏيون ٿا تہ پنهنجو پٽ وٺي هل ۽ هن عورت کي هتي ئي ڇڏي هل، ائين تہ قيامت تائين هن پيٽ سان نڪري نہ سگهندين ۽ پوءِ پڇتائڻ مان ڪجهه بہ حاصل نہ ٿيندو، اسين تنهنجا پنهنجا آهيون، اسين اهو ئي چاهيون ٿا جيڪو تنهنجي لاءِ چڱو هجي.“

مان ٻن دريائن جي وچ ۾ اچي ويس، سوچيم تہ ساٿي پل هليا وڃن؛ مان هتي ئي رهي پوان. پر پوءِ شايد ڪڏهن بہ هتان نڪرڻ جو وجهہ ملي نہ سگهي. جيڪڏهن زال کي وٺي هلندس تہ ٿي سگهي ٿو تہ هن جا ڪي وارث نڪري اچن، ۽ هيءَ وري بہ انهن سان ملي وڃي ۽ اسين ڪنهن ناحق روڪ ٻنڌ ۾ ڦاسي پئون. هڪ طرف زال جي جدائي ۽ ڪيس رڻ ۾

رولڻ لاءِ ٻئي گهريون ۽ ٻئي طرف وري رستي جي مصيبتن ۽ مشڪلاتن جو علم هو. ۽ منهنجي لاءِ اهو محال هو ته مان پنهنجي پٽ جي ماءُ کي ڇڏي وڃان. ڇاڪاڻ ته اهيءَ سموري عرصي ۾ هوءَ مون سان اُئين هلي ڄڻ مان سندس ديوتا آهيان ۽ هوءَ منهنجي داسي آهي. هن هرلحاظ کان مون کي خوش رکڻ جي ڪوشش ڪئي. منهنجي محبت ۾ هوءَ سنڌي به چڱيءَ طرح سمجهي ۽ ڳالهائي سگهندي هئي. مان روز رات جو کيس ڪانه ڪا سنڌي ڪهاڻي ٻڌائيندو هوس. ڪڏهن سسئي- پنهون جي، ڪڏهن مومل- راڻي جي، ڪڏهن سهڻي- ميهار وغيره جي. جڏهن ڪنهن مظلوم عورت جي مظلوميت جو داستان ٻڌائيندي هئي ته سندس اکين مان لُڙڪ ڳڙي پوندا هئا. سسئي جي داستان ۾ هوءَ مسلسل روئيندي رهندي هئي. ان کان پوءِ هن مون کان ڪيترائي سوال پڇيا جي سسئيءَ متعلق هئا ۽ ڪجهه پنهنجي متعلق. مون کيس يقين ڏياريو ته اسين سنڌي ننگ تي سِر ڏيندا آهيون. ليڪن هوءَ بار بار ائين چوندي رهي: ”ته راڻي جا ايءُ، سسئيءَ جي داستان کي ٻيهر نه دهرائجو- مون مسڪين تي ايڏو ظلم نه ڪجو، متان ڌاري سمجهي ڇڏيو ۽ آءٌ هتي هنجون هاريندي رهان.“

مون چيو: هڪ ته هتان اُڪرڻ جو ڪو رستو ڪونه آهي، جيڪڏهن ڪا اهڙي صورت نظر آئي ته توکي به پاڻ سان وٺيو هلندس، تون غمگين نه ٿي. ان کان پوءِ هن کي خاطري ٿي ۽ هن وري مون سان اهڙي ڳالهه ڪانه ڪئي. هڪ ته هن کي يقين هو ته هتان اُڪرڻ آسان نه آهي ۽ ٻيو وري منهنجي يقين ڏيارڻ تي خاموش ٿي ويئي.

اهيءَ وچ ۾ مان ساٿين جي راءِ سان شامل ٿي ويس ته مان پنهنجي پٽ راڻي کي وٺي هلندس ۽ زال کي هتي ئي ڇڏي هلندس. مون ائين سمجهيو ته اڪيلي هلي اسين يا هوءَ ڪنهن مصيبت ۾ ڦاسون، تنهن کان بهتر آهي ته هوءَ هتي ئي هجي، زنده ته هوندي بک کان نه مرندي. اهيءَ رٿ کان پوءِ مون کي ڪافي ڏک ٿيو- ليڪن مصيبتن ۾ زال سان ڳالهه ڪرڻ جي مون ۾ جرئت ڪانه هئي.

رِٿَ واري ڏينهن راڻي جي ماءُ کي چيم: اڄ منهنجي طبعيت ناساز آهي تنهنڪري مان راڻي سان گڏ هتي ويٺو آهيان- تون وڃي چشمي جي ڀر ۾ يان ميوو ڇني اچ. مگر هن چيو ”تون ٺيڪ نه آهين ته ويٺو هُجُ، ميوو ڪٺي ڪري ٿي اچان ۽ راڻي کي به پاڻ سان وٺيو ٿي وڃان، هتي توکي تنگ ڪندو.“ ائين چئي هوءَ راڻي کي وٺي ويئي- منهنجا ساٿي به پر سان تيار ويٺا هئا. ليڪن راڻي جي وڃڻ ڪري خاموش ٿي ويا. ٻئي ڏينهن صبح سان مون وري راڻي جي ماءُ کي چشمي ڏانهن موڪليو، ته ميوو ڇني اچ. راڻو مون وٽ هو، هن جي پٺ ڏيڻ شرط آءٌ راڻي کي کڻي ساٿين طرف ڀڳس ۽ پوءِ اسين ڊوڙندا اچي ٻيڙيءَ وٽ پهتاسين ۽ وڻ مان لوڙ ڇوڙي ٻيڙيءَ کي سمنڊ ۾ ڌِڪي چڙهي وياسين ۽ ٻئي دوست ڪاٺ جي ٻنڊڻ مان ٺهيل ٻيڙيءَ کي ڊگهين لٺين جي ذريعي اڳتي هلائيندا رهيا. اسين وڃي رهيا هئاسين- مون کي هن جي

مظلوميت جو احساس هو ليڪن آءٌ مجبور هوس، وقت ۽ حالتن مون کي پٿر دل بڻائي ڇڏيو هو.

اسان پري کان ڏٺو ته هوءَ پٺ ۾ ڊوڙندي اسان کي ڳولي رهي هئي، ۽ جڏهن هن جي نظر اسان تي پيئي تڏهن هوءَ بي اختيار اسان ڏانهن ڊوڙندي آئي- هوءَ اهڙي ته تيز ڊوڙي رهي هئي؛ جو مون ڪڏهن به انسان کي ائين تيز ڊوڙندو نه ڏٺو هو، ڄڻ هوءَ زندگيءَ طرف ڊوڙي رهي هئي. اسان کي ويندو ڏسي هن جي جهوليءَ مان سمورو ميوو ڪري پيو. هوءَ مٿو پٽيندي، پڪاريندي ڊوڙندي رهي. هوءَ آپ ڦاڙڻ لڳي. "او ظالمو! مون مسڪين کي ڇڏي نه وڃو- مون تي ايڏو ظلم نه ڪريو. مون کي پاڻ سان وٺي وڃو. آءٌ اوهان کان ڪجهه به ڪو نه گهرنديس." هو رڙيون ڪندي هنجون هاريندي رهي، پر اسان تي ڪو به اثر ڪو نه ٿيو- اسين ٻيڙي هلائيندا رهياسين.

هوءَ چوندي رهي: "او سنڌيو! سسئيءَ جي داستان کي ٻيهر نه دهرايو، اوهين سنڌي ته لڄن تي سر ڏيندا آهيو- پوءِ مون لماڻيءَ تي ايترو ظلم ڇو ٿا ڪريو. اوهين اتا بيهو ته پلي وڃو. پر منهنجو لخت جگر مون کي موٽائي ڏيو- منهنجو لال مون کي ڏيو، منهنجو راڻو مون کي ڏيو- منهنجو پٽ مون کي ڏيو..."

ائين دانهون ڪندي، هوءَ ڪري پئي، شايد بيهوش ٿي وئي. راڻو پريان ماءُ کي ڏسي روئڻ لڳو: "بابا، امان کي وٺي هل... بابا، امان روئي پئي... آءٌ امان وٽ وڃان... آءٌ امان وٽ وڃان..."

منهنجين اکين مان ڳوڙها وهي رهيا هئا، ليڪن ٻيڙي اڳتي وڌندي رهي. مون سمجهيو ته اهي ڪيهون بدي آسمان ڦاٽي پوندو- قدرت جو قهر ڪڙڪندو، سمنڊ اسان کي غرق ڪري ڇڏيندو يا ڪو مانگر مڇ اسان کي ڳڙڪائي ويندو. مگر ڪجهه به ڪو نه ٿيو- ٻيڙي هلندي رهي. ڪجهه وقت پريان ڪنارو سنهي ليڪ جيان نظر اچي رهيو هو، اسان همت نه هاري ۽ واجهه هلائيندا رهياسين. اوچتو سمنڊ جي ٻن آفتن منهن ڪڍيو، ۽ منهنجن ٻن ساٿين کي ڳڙڪائي سمنڊ ۾ گم ٿي ويون. آءٌ ۽ راڻو بچياسين. آءٌ راڻي کي به سنڀالي رهيو هوس ۽ ٻيڙي به هلائي رهيو هوس، ڪجهه وقت کان پوءِ وڃي ڪناري تي پهتس. ڪناري تي قدم رکڻ سان وائڙن وانگر هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳس. هڪ طرف راڻي جي ماءُ جي يادگيري ٻئي طرف دوستن جو غم. بي يارو مددگار سوچيم ته هن زندگيءَ کان ته موت بهتر آهي. دل ۾ آيو ته خودڪشي ڪريان يا واپس پٺ طرف وڃان، مگر ننڍڙي جي ڪري صبر ڪيم. زنده لاش جيان پٽ سميت اڳتي روانو ٿيس. اڃا ٻه ميل پنڌ مس ڪيم ته هڪ شهر ۾ اچي پهتس، سمجهيم ته ڪو عرب ملڪ آهي ڪوشش ڪيم ته ڪا مزوري ملي ته من راڻي لاءِ ڪجهه وٺان. اڃا ايتري ۾ هوس ته مون کي شڪي ۽ جاسوس سمجهي وٺي جيل ۾ وڌائون جتي ٻيا به هئا.

پوءِ اسان کان پڇا ڳاڇا ڪري هر ڪنهن کي سنڌ ملڪ ڏي روانو ڪرڻ جو فيصلو ڪيائون. حالانڪ اسان جي ايتري حج ڪرڻ جي هئي. سون کي پٽ سميت هڪ جهاز ۾ ڪراچيءَ روانو ڪيائون. جتان مرڻينگ حال ۾ اچي ڳوٺ پهتس. انيڙو راڻو هيٺر جوان آهي. جنهن جو رنگ، اکيون، چپ، نڪ سنڌ ساڻ جوڙيا آهن. جڏهن هو پڇندو آهي: ”بابا، اسان ڪٿي آهيون؟“ تہ منهنجي زبان مان جواب ملڻ ڪان اڳ ڳوڙها ڳڙي پوندا آهن، ۽ انتهائي مشڪل سان ڪوڙ ڳالهائي چوندو آهيان: گذاري ويئي. تنهن تي هو سوال تي سوال ڪندو آهي: ”اسان کي ڪهڙي بيماري هئي- ڪٿي گذاري ويئي، ڪڏهن گذاري ويئي؟“

پوءِ مڪڙي ڪوڙ کي لڪائڻ لاءِ سوين ڪوڙ ڳالهائڻا پون ٿا. مان هرسال راڻي سميت ساڳي رستي سان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي ويندو آهيان تہ وري شڪل ٻيڙي ٻڏي تہ مان راڻي سميت ٻڏندو ترندو هن ٻيٽ تي وڃان ۽ هن مظلوم عورت کي سنڌ لخت جگر ڏيکاريان. مگر هر دفعي صحيح سلامت وچي پار پوندو آهيان ۽ اسان کي جاسوس سمجهي جيل ۾ وجهندا آهن. جتان آزاد ڪري جهاز ۾ وجهي ڪراچيءَ ۾ اچي ڇڏيندا آهن.

ليڪن سون کي اڄ بہ ائين محسوس ٿي رهيو آهي تہ هرسال حاجي حج تي ويندا آهن، اهن جي ٻيڙي ٻڏندي آهي- جتان ڪو ٻڏندو ترندو هن سرسبز ٻيٽ تي وڃي پهچندو آهي ۽ راڻي جي ماءُ سان الجام ۽ اقرار ڪري شادي ڪندو آهي. هن جي ڪُک مان هڪ ٻار جنم وٺندو آهي- پوءِ هو دغا سان ٻار کڻي هليو ويندو آهي، ۽ هوءَ مامتا جي ماريل مظلوم عورت اتي ئي پنهنجي لخت جگر لاءِ پاڪاريندي پاڪاريندي بيهوش ٿي ويندي آهي...!

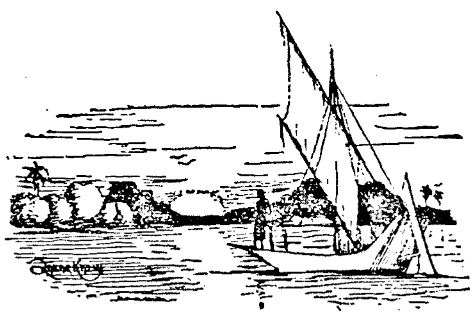

● نثار بزمي

هڪ تاثر

درد جو سفر

علي جي اکين ۾ اڄ اوسيڙي ۽ آتڻڪائيءَ جا انگ لمايان پئي نظر آيا. هن جون نظرون اڄ لمائيون ۽ ٿڪجي زبل پئي نظر آيون. سندس ڳاڙها ڳاڙها ٿلها چپ اڄ سرهه جي ٻنن وانگر سُڪل ۽ پيلا پئي ڏسندا نظر آيا.

اڄ اخبار ۾ هن پنهنجي پياري ڳوٺ مرزاپور جي ٻُڏي وڃڻ جي وحشت اثر خبر پڙهي هئي. درياءُ بادشاهه ساوڻ جي موسم ۾ هونءَ به پنهنجي وس کان ٻاهر ٿي کنهن مست ۽ ٽاهڙ هاٿيءَ جيان زنجير ٽوڙي اڳتي اڳتي ڌوڪڻ لڳندو آهي؛ مگر هن سال سنڌ جنون ۽ جولان جو عالم ئي ڪو ٻيو هو. جڻ سمورين صدين جو ڪروڌ اچي سندس ڪچن ۾ ڦاٿو هو. وڃنه ڪجندو پئي آيو. جنهن پئي اهي جولانيون ڏنيون؛ آن جي ڇاتي اٿي ڇڪي. ماڻهن جي منهن تان ٻنا ئي لهندا پئي ويا. سندن خون جسمن ۾ ڄمي ويو هو. هو پنهنجي مال رزق ۽ آن پان کي بچائڻ سان گڏ پنهنجن سرن کي سلامت رکڻ لاءِ آتا ۽ ماندا هئا. فصلن جي تباهه ٿيڻ جو فڪر هر دل ۾ موجود هو.

هن سال ٻوڪون به ڪاريهر وات ۾ جهليو بيٺيون هيون. هرطرف جريب خرار جهون وايون پئي هليون.

ها، سو ڳالهه پئي ڪيم علي جي. هو حيدرآباد سان پکي پنجي اڏامي پنهنجي اجهي تي اچي ها، هو کنهن هيليڪاپٽر جي پرَن سان چنبڙي اچي گهر لڪري ها. جيڪڏهن هن وٽ پئسا نه هجن ها ته هو پنا ٽڪيٽ سفر ڪري ڌِڪا ٿاپا جهليندو پنهنجي وطن جا وڻ ڏسي ها؛ مگر هو مجبور هو ۽ بيوس هو.

سول اسپتال جي بستري تي ليٽيل علي اٿڻ وهڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ کان لاچار هو.

اِسڪوٽر ۽ ٽرڪ جي ٽڪر ۾ هن جي ساڄي ٽنگ گوڏي کان ضرابجي ٻئي هئي. جنهن تي پلستر چاڙهيو ويو هو. اخبار به هن پرسان واري هرلها جي مريض کان پڙهڻ لاءِ ورتي هئي. ۽ اها دک ڀري خبر پڙهي هو ديوانگيءَ جي حدن ۾ داخل ٿي رهيو هو. هن زور زور سان ڳالهائڻ ۽ ڇڪڻ شروع ڪيو.

نه نه اٿين ڪڏهن به نه هوندو. منهنجي ڳوٺ کي ٻوڏ ٻوڙي نٿي سگهي........
اخبارن وارا ڪڏهن ڪوڙ به لکندا آهن. هو تيليءَ کي ٿنڀ ڪرڻ جا استاد هوندا آهن.

منهنجو ڳوٺ سادن ۽ سچن جو ڳوٺ آهي...... منهنجو ڳوٺ ديانتدارن ۽ ديندارن جو ڳوٺ آهي...... منهنجو ڳوٺ قربدارن ۽ ڪونڌرن جو ڳوٺ آهي... منهنجو ڳوٺ عاشقن ۽ الستين جو ڳوٺ آهي.

سائين جعفرشاهه جي درگاهه جي موالين جون صدائون سڪٽيون وينديون؟... ماسي سيائيءَ جي ڏيرن ۽ رڳن اڪيل هٿن کي مٽي ڪچندو ڏسي فرشتا روئي نه ويهندا؟......
مُلان الهورائي جي تسبيح جو ڪڙڪو خدا نه ٻڌندو؟ اٿين ڪيئن ٿيندو. منهنجي ڳوٺ کي ٻوڏ چو ڳهندي؟......

۽ وري هن جي سوچ ۽ لوچ جو ٻهاو يڪلخت مُڙي ويو جيڪڏهن خدانخواسته هن جو منڙو ڳوٺ ٻوڏ ٻوڙي برباد ڪندي ته هن تي ڇا گذرندي؟...... هن کي ڪهڙو ٻتو ٻولدو ته هيءَ اها جاءِ آهي جتي هو لنڊيڻ ۾ هڪجيڏن سان کليو ۽ ڪُڏيو هو... هو سائين جعفرشاهه جي ايمنُ جي ٿڌي ڇانءَ ڪٿان ڳوليندو؟... هو رڪيل فقير سان ڪٿي ويهي ٻنهنجا سور سليندو ۽ اورَ اوريندو؟... استاد خدابخش جا مولود هو ڪهڙيءَ مسجد ۾ ٻڌندو؟......

۽ ٻوءِ هن ڪڙڪندڙ آواز ۾ خدا سان ڳالهايو: مولا! منهنجيءَ مرزاپور کي آباد رکجانءِ... مون کي ٻنهنجي آبائي ڳوٺ جو ديدار ڪرائي ٻوءِ مارجانءِ....
۽ ٻوءِ هو پيٺي هٿ اکين تي ڏيئي روئڻ ۾ رُجهي ويو. سندس اڙڪن جون اڙهيون هن جي وهاٽي ۾ پيهي ويون....

* • *

مرزاپور ڳوٺ جي ماڻهن ٻنهنجي ڳوٺ جي چوڌاري مضبوط بند ٻڌڻ جو ارادو ڪيو هو. هو ڪهاڙيون، ڪوڏرون ۽ ٽوڪريون کنيو ڪم کي جنبي وڃڻ لاءِ گهرن مان اڪرندا پئي رهيا. بس! هرطرف وٺ وٺان ۽ هڻ هڻ جو عالم پئي نظر آيو. ماڻهو اميد ۽ ڊپ جي وچ ۾ پئي ٽنڪيا، انهي وڏي جي منهن تي مايوسيءَ ۽ غم جون گهاٽيون ريکائون پئي رڙهيون. هر دماغ مستقبل جي اجنبي راهه تي پئي پٽڪيو. ڇا ٿيندو؟... سڀڪنهن جي دل ۾ اهو سواليه نشان اڀيو پئي ٿي ويو. هن اوچتي آفت کان بچڻ لاءِ ويچارن حيلا ۽ وسيلا پئي ڳوليا. هنن جا روح سُڪي ويا هئا. ڪين ڪابه ڳالهه مٺي نه پئي لڳي. ٻوڙ هن آسمان ڏانهن ڏڪندڙ هٿڙا کڻي پئي خدا کي پاڏايو. هر گهر ۾ دعائون ۽ درود جاري هئا. اهڙي ڪا اک نه هئي؛ جا هن صدمےءِ جانڪاهه کان آلي ۽ اداس نه هئي... اهڙي ڪا دل نه هئي؛ جنهن ۾ هن قيامت خيز ٻوڏ جو غم نه هو. هر جسم تي هڪ جمود طاري هو. هرڪو منهن لٿل ۽ ويڳاڻو هو.

ٻڍهيل ڳڙهيل اوجوان سارو ڏينهن ريڊيو تي ڪن ڏيئي ٻوڏ جون خبرون ۽ بليٽنون ٻڌندا پئي رهيا. هيءَ ڪا ٻوڏ ته نه هئي، غضب هو غضب!... ٻنهنجي سنڌڙيءَ ۾ ڪشمور کان ڪيٽي بندر تائين درياءَ شاهه جي ٻنهي طرفن کان اهو هنگامو محشر برپا ڪري چڪو هو.

حقيقتاً ماڻهن جي ڳوڙهن ۽ اجاين افواهن به خلق خدا کي رولي رکيو هو. ڪنهن پئي چيو: ڀڄو... ڀڄو... قيامت پيئي اچي. ڪنهن پئي چيو: اسان وارو بند ڪهڙو ڏک جهليندو. جڏهن پاڻي وٺ ٽپندو پيو اچي. ٻچل ڏانگي واري ته ٻنهنجا ٽپڙ به ڪٺي ڏانگي ۾ سٽيا هئا. هو لڏيو پئي ويو، مگر پوٽار وڏي سڄي راڄ کي خاطري ڏني ته رکو الله تي... ڳوٺ مان ڪو به نه لڏي، گڏ مرنداسين گڏ جيئنداسين... اها مصيبت ته هرطرف آئي پيا ٻڌون، باقي ڪٿي هلي ٻار ٻچا رولجن! جمعدار جادل به پوٽار جي پاران سڀني کي هدايت ڪئي ته پاڻروا مهاون مڙسن تي ايندڙيون آهن. ڪهڙايو ڇو ٿا... همتِ مردان مددِ خدا. بزدلي گناهه آهي... جوان ٿيو... حاجي احمد، پاڻو خيرمحمد ۽ ادي عارب وارن به چيو ته لڏي هلڻ کان ٻنهنجن ڪکن ۾ مرڻ بهتر آهي. ماڻهن جي سڙيل دلين تي آٿت جا ڦڦا ڇنڊا پيا، ۽ هو وري ٻنهنجي هڻ هڻ ۾ لڳي ويا. تنهن هوندي به ڪين ٻوڪن جي ٻڏي وڃڻ ۽ مال جي دربدر ٿي مرڻ جو ڊپ کائي رهيو هو. غريبن روئبي راڙي تي پئسا ڇٽيا هئا. ۽ وري سنڌن ٻوڪون به پڪڙ ۽ خاصيون ٿيون هيون. ٻنهنجي سابن سابن سارين جي سرهاڻ سنگهندي چاچي ٻنجل پئي چيو: پٽاريون شل خير سان ٻچي ايندؤ... پاڻو لهون ته ٻنهنجين ڪارين ۽ ڪَنڍين ۽ ٻورين پٽارين کي ڏسندي روئي به وٺو تي. امڙيون! شل وار ولڪو نه ٿيندوَ...۽ ٻوهه هوالهن کي بوچڻ سان ڇنڊي ڪنهن پئي ڪم سان وڃي پئي لڳو.

اڄ ماڻهن جي منهن تي درد ۽ ڏک جا اڻڳڻيا آثار پئي نظر آيا، گذريل رات سادي يارهين بجي ڪن سکر کان ٽي ميل اوري آرائين ڳوٺ وٽان درياءَ جو پاڻي بچاءَ بند کي چيري آزاديءَ جو اعلان ڪري چڪو هو. هرطرف افراتفريءَ کان سواءِ ڪجهه به نه هو. اڄ ڪنهن به انسان جو دماغ پوريءَ جاءِ تي نه هو. مارونڙن جي منهن تي مصيبت ۽ موت جا پاڇا پئي پيا. ننڍڙن ننڍڙن ٻارڙن به هن روزِ محشر جو احساس رکندي اکيون ڪٿي ڦوٽاريون هيون. هنن کان رالد رولد ۽ کل خوشي موڪلائي ويئي هئي.

اٽ ماما ڪوڪڙون، سائي اڪڙ ٻونٽون،

منهنجا ماما ڪاٺي، ٻيرن جي ٻاسي.

جهڙا پاراٺا ۽ پاتڙا ٻول هنن اڄ ڪوله پئي ٻوليا، هو سوڳ ۽ منجهيل پئي لڳا. ٻنهنجين مائرن کان روئنهارڪو منهن ڪندي پڇي رهيا هئا: امان! بابا جن ٻڌر ۾ ڇا ٿا ٿاهين؟ هو ڪاهن تي ڪاٺيون ڇو ٿا ڪٺن؟... مائرن ڪين ٻڌايو پئي: ابا ٻوڏ ٿي اچي، سامان سڙي ۽ ان؟ مال جي بچاءَ لاءِ بابهن جن مـَڏ ٿا ٺاهين، معصومن کي ڇا پتو ته ٻوڏ ڪيئن ايندي آهي، يا مـَڏ ڇو ٺاهيا ويندا آهن.

۽ پوءِ هر گهر جي اڳڻ ۾ اهڙا منڌ ڪڙا ٿي ويا هئا. ڪن ماڻهن پنهنجو سڀڪجهه وڻن جي وڏن ڏارن ۾ ٽنگي رکيو هو. ڪن ٻاڪين پنهنجا مال ڪن سلامتيءَ وارن هنڌن ڏانهن موڪلي ڏنا هئا.

ڳوٺ جي بند تي ڪم جو زور هو. نه هئي ڏينهن جي ۽ نه هئي رات جي، يوسف شيخ ۽ غلام قادر جوڻيجي وارن جا وٽ وٺارا پئي نظر آيا. جوانن پنهنجا جذبا ۽ جولان دل تي پئي ڏيکاريا. مرڻ ۽ جيئڻ جي نه پئي ڪيائون. پر جهڙا پختا ۽ فولاد جهڙا مضبوط ٿي پيا هئا. بند ڪافي مٿي چڙهي چڪو هو.

ريڊيو تي آرائين واري ڪنڌ جي ٻڏڻ ۽ بند جي ناڪاميءَ ۽ ان کان ڪجهه اوري وري هڪ ٻئي ڪنڌ ٻوڙڻ جو اعلان ڪيو ويو.

هي اعلان نه هو، مگر موت جو پيغام هو. هر انسان جو چهرو لوساڻبو ۽ هن جو روح هيسبو رهيو. مايوسيءَ جي ديوي پنهنجا پَرَ پکيڙي اچي دلين تي چڙهي ويئي. اکين تي اداسيءَ جا گهاٽا ته ۽ سينن تي صدمن جا پهاڙ ڪِرندا رهيا. سدا سهاڳڻين پنهنجي سهاڳن جا خير پئي گهُريا... پيرن پائرن جي جوانيءَ جي سلامتيءَ جون سڪائون پئي پاليون... مائرن پنهنجي ٻچڙن لاءِ خدا کي پئي پاڙايو... بند تي ڪم جي چرپر وري تيز ٿي ويئي، جاڻنا جوان سَنَدَ ساهي پئي اٿيا... جهڙا شير... جهڙا ديوَ...

*　　　*　　　*

علڻ کي ڊاڪٽر اجائي وات هڻڻ کان روڪيندي پئي چيو: ميان! اڃي چڙهيو آهين، باقي اٿئي ڪي ڏينهن. پوءِ وڃي لٿي ڪجاءِ... مگر علڻ ماٺ کان مجبور هو. هن ته پاڻ اڄ اخبار ۾ سکر شهر ۾ پاڻيءَ داخل ٿيڻ ۽ پنهنجي ڳوٺ واري ريلوي اسٽيشن الهڏاڻي جي ٻڏي وڃڻ جي تازي خبر پڙهي هئي. هو الهيءَ الهڏاڻيءَ تان لهي ته پچل جي ٽانگي ۾ چڙهي ڳوٺ ويندو آهي!

هينئر هن کي پورو يقين هو ته سندس ڳوٺ سلامت نه آهي. هو سوچڻ ويٺو:

> هو ايترو پريشان ۽ بيقرار ڇو ٿو ٿئي. ايڏي پريشاني ۽ مونجهه ته پيچڙيوالن ۽ مالدارن کي هجي. هن کي ٻار ٻچا ته ڪونه آهن، هو ته هن آسمان هيٺان بلڪل اڪيلو آهي. جڏهن تختهءِ دنيا تي هن جو ڪوبه عزيز ۽ مائٽ ڪونه آهي ته هو اهڙي آڙاهه ۾ ڇو ٿو پري؟

يڪايڪ هن جي خيالن ۾ نئين جهنجهوڙ آئي:

> ٻار ٻچا نه آهن ته ڇا ٿي پيو! پنهنجي اباڻي ڳوٺ جون ڳليون ته هن لاءِ سڀڪجهه آهن! جعفرشاهه جون ليمون ۽ الين واري کوهه جا الب ته هن کي پٽن کان به پيارا آهن. جن وڻن جي ڇانوَ ۾ هن جوانيءَ کي جاڳايو. اهي ٿڌا پاڇا ته هن کي عزيزن کان به عزيز آهن!...

هن ٻرسان واري مريض جي اوباسي ڏسندي پاڻ به هڪ ڊگهي اوباسي ڏني ۽ ٻوء هن پنهنجو منهن وهائي ۾ ڇپائي ڇڏيو.

* * *

سنڌڙيءَ جي مختلف هنڌن تي ٻوڏ جي قهري ڪارنامن جا داستان ريڊيو تي ٻڌاسين. ڳوٺ وارو بند هينئر شترمرغ جيان ڳاٽ اوچو جهلي بيٺل نظر آيو. خاموش زبان سان هو ماڻهن کي چئي ته آئت ڏيندي رهيو هو ته اوهان بيفڪر رهو. هو اوهان لاءِ لوهه بڻجي جي ڀرپور ڪوشش ڪندو، ۽ پنهنجو حق ضرور ادا ڪندو. ماڻهن جي من تي هينئر ڳوٺ ٻڏي وڃڻ واري ڪيفيت طاري ڪانه هئي. ڪين يقين هو ته هو پنهنجون جايون مڙهون ٻچائي ويهندا. مگر ٻوڪن جي ٻڏڻ وارو ڀؤ اڃا به سندن دلين تي ڇانيل هو. ڪاهه ٿئو ڪٿان ايندو؟ ... مال ته ٻکن ۾ مري ويندا... گذر سفر ڪيئن ٿيندو؟ ... اهڙن ڳالهين ۾ هرڪوئي ٻئي ڳريو.

سڄين مڪڻن لاءِ ته ڪٿي سپ سڻائي هئي. نه هنڌ نه ڪنولو نه رلهي نه گودڙي، نه ٻڪري نه نڪري... ٻوڇڻ ڪاهي تي رکيو پيا اوطاقن ۾ حقا پيئن. تڏهن به آداس ۽ آپائڪا هئا. اوطاقون ڊهي پوالديون ته هو ڪٿي ويهي قرب جون ڪچهريون ڪندا؟ ......ويڙها ويران ٿي ويندا ته باقي ڇا رهندو؟ راتين جون رهاڻيون هو ڪٿي ڪندا؟ ... هو ڪٿي ويهي دودي چنيسر ۽ سهڻيءَ ميهار جون ڳالهيون ڳائيندا. هو ڪٿي ويهي هڪٻئي کي ڳجهارتون ڏيندا ۽ الغوزا وڄائيندا. مطلب ته هر ڪنهن هن لفسانفسيءَ جي چڪيءَ ۾ پيسجي رهيو هو. ڳوٺ جي ڀاهران سڙڪن تي ٻوڏ جي ٻڌلن ۽ سورن جي ستايلن جا قافلا ٿي گذريا. ڪٿن، هنڌن ۽ ٻين سامانن سان ستيل بيل گاڏيون رينگنديون ٿي ويون. اهو لڏپلاڻ جو سلسلو روان ۽ دوان هو. ڪچي جا ٻڌل ۽ مصيبتن جا ماريل ماروئڙا سرن بچائڻ لاءِ منتظر ۽ مجبور هئا.

ڳوٺ واري بند جو ڪم اڃا جاري هو، جوانن جا جذبا کي اُريا ڪرڻ هئا. متان پاڻي اچي بند سان ٽڪرجي ۽ سيم سڪ ڪان جاين ۾ ڏارون پون. انهيءَ ڪري بند جي پيڙهه وڏيڪ مضبوط ۽ پختي ڪئي ٿي وئي.

* * *

هن سال وارين ٻوڏن ماڻهن جا روح ڪانئي ٿي ڇڏيا. پوري سنڌڙي هن الاهي آفت جي مضبوط پاڃن ۾ جڪڙجي چڪي هئي. آرائين وٽ ڪنڌن ٻوڻ سبب ٻاگڙجيءَ جو ٻريو ٻاڳيو شهر حرفِ غلط وانگر متجي ويو، نه رهيو ٻاس ۽ نه ٻنسري. نوابشاهه ۽ دادو ضلعن جي ماڻهن جي روح تان هيءَ قيامت به ٿي گذري. ٻداپور جو شهر پڻ هن ناگهاني شامت کان بچي نه سگهيو.

مورو، حيدرآباد، هالا، مٽياري ۽ اهڙا پيا ڪيترائي سدا بهار شهر هن ٻوسٽ ۾ ڦٿبا رهيا. ٺٽي ضلعي ۾ قادرڏني شاهه جي ڳوٺ سان لسورو ناحق ٿي ويو.

شاهپور جهاليان وارو ڪنڊ جو ڪارخانو به سيلاب جي سٽورن ۾ سوگهو ٿيندو رهيو. مگر الله تبارڪ و تعاليٰ اسان جي زمين کي پالڻ هار جو ڏيئي بچائي رکيو هو.

مرزاپور جي ڳوٺڙي ۾ هاڻي خير مهر جون وايون پئي هليون. پاڻيءَ جو زور ٽٽي چڪو هو. وڏن وڏن واهن جي ڪنارن تي ويٺلن پوڏ جي ستايلن کي حڪومت طرفان آن ۽ لٽي جون امدادون پئي ڏنيون ويون. ماڻهن جي سڙيل ۽ سڪلن چهرن تي تازگيءَ ۽ تسڪين جا آثار اڀرندا رهيا... لڳيل ڪٽيل روح اچا ۽ اجرا پئي ٿيندا ويا. مرزاپور جي ڳوٺ ماتمي لباس لاهي بهارن جي چنڙي ڍڪي، ماڻهن ڏانهن مرڪي پئي نهاريو. آهن، دانهن ۽ سڏڪن جي ڍيرن مان مرڪون ۽ ٽهڪ پئي اڪنا. هي معجزو ڄڻڄي يا قادر جي عين عنايت، جو ڳڙهي ياسين تعلقي جو وڏو حصو هن قيامت خيز پوڏ جي قهر کان بچي ويو.

آهي ئي راڳ، آهي ئي روپ... ماڳيون محفلون، ماڳيا ميلا. ماڻهن مالڪ حقيقيءَ جا احسان ڳايا، ۽ هنن شڪراني جون نمازون پڙهيون... مامي سيائي پوتيءَ جي ڀلوڙ ۾ سوا رپئي جا پتاشا وني پارڙن جو وات مٺو ڪرايو... ملان الهورائي منبر تي چڙهي وڏي آواز ۽ ڪنهن خاص ڍنگ سان صبح جي آذان ڏني. هن ڪاريءَ رات ڪٽڻ جو سنيهو ڏنو... هن سڳڻ جي سج اڀرڻ جو اعلان ڪيو.

جعفرشاهه جي ملنگن سٽلفين مان سوٽا ڪيڏي پنهنجين خوشين کي سڏ ڏنو... رکيل نقور پنهنجي وبڙهيل سيڙهيل يڪتاري کي صفا ڪري پاهر ڪيڏي رکيو. ڳاڻ پنهنجي ڪرڀل آواز کي سرڙي سڏي ڪرڻ لاءِ ڪارن سرڇڻ جون آڪيون هڻڻ شروع ڪيون. الهداداڻي اسٽيشن تي ريل گاڏين ڪوڪون ڪري خاطريءَ ۽ خوشيءَ جا پيغام ڏنا. پڪن ۽ پڻن ۾ لٺين ساهه جي سرهاڻ پيهي؛ ڳلين ۽ ڳوٺڙن ۾ پکوڙجي ويئي.

*　　*　　*

عاڻ اڄ حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي ٽڪيٽ وٺڻ لاءِ ماڻهن جي ڊگهيءَ قطار ۾ بيٺل پئي نظر آيو. سندس منهن تي سڪ ۽ تڙ جا سڏا سٽوان ليڪا پئي ڊوڙيا. هو اڄ اسپتال کي آخري سلام ڏيئي ڳوٺ اچڻ لاءِ اسٽيشن تي پهتو هو.

هو سوچي رهيو هو: خدا تہ هر جاءِ تي حاضر ۽ ناظر آهي. هو هيٺ به ڏٺي ٿو ته هٿ به ڏئي ٿو. هن جا خزانا ته هر انسان لاءِ هر وقت کليل هوندا آهن ته پوءِ هو پنهنجو اباڻو وطن ڇڏي حيدرآباد ڇو آيو؟ ... پيٽ جي آتش اجهائڻ لاءِ ڪا هڪ جاءِ ته مقرر ڪانهي؟ جيڪڏهن هو ائين نہ ڪري ها ته ڪم از ڪم پنهنجي ڳوٺ جو هو آخري ديدار تہ ڪري سگهي ها؟ هاڻي هو ڌڙن ۽ ڪنڊرن جي مٿان بيهي ڇا سوچيندو؟ ... هن جو ته جسم ۾ خون پٽري ويندو؟ ... هن ڌرتيءَ جي ڪهڙي حصي ۾ هو رهندو؟ ... هي جهان ته هن لاءِ جهنم ٿي پوندو!

مسافرن ۾ چوُبچوُ ٺهجي ويئي. وٺ وٺاڙو لڳي ويو... چناب ايڪسپريس پنهنجي روايتي شان سان اچندي ڪڏلدي اچي پليٽفارم تي بيٺي. زمين تي بجليءَ جي بلبن ۽ آسمان تي ستارن جڳمڳاهٽ لائي ڏني هئي... خلقِ خدا جي گهڻائي اڄ زور تي نظر آئي. علڻ به پنهنجي ڪپڙن جي ڳنڍڙي ڪلهي تي رکيو ڪنهن ڳاڏي ۾ ٽپي پيو. الله مالڪ آهي. مڙيو ٿي ڪنهن ڪنڊ ۾ ويهڻ جي جاءِ ملي ويس.

پليٽفارم تي مسافرن جي پَيَچُ ڍُڪَ اڃا جاري هئي ته ڳاڏيءَ هڪ وڏي رانڀ ڪئي. هن فضائن جو سينو چيرڻ شروع ڪيو. علڻ جي دماغ جي ڳاڏيءَ پڻ رينگڻ ڪندي چناب ايڪسپريس سان ساٿ ڏيندي رهي. اهائي جهوري، اهوئي جهوراٽو..... اهائي اڻ تڻ اهوئي اوسيڙو....

مسافرن جي گفتگو جو موضوع پڻ ٻوڏ هو. هرڪنهن پئي اهو روئڻو رُنو. ڪنهن پئي چيو: ادا! شڪر ڪريو لوان ڇاوا آهيون. ڪنهن ٻيءَ ڪنڌڙو ڏڪائي پئي چيو: ابا! ههڙي ڦهري ٻوڏ مون عمر ۾ ڪڏهن نه ڏٺي. مطلب ته هرڪنهن انسان جي دل ۾ دهشت پريءَ ٻوڏ کان هيسيل ۽ هٻڪيل هئي. هرڪنهن جي اکين ۾ هراس ۽ ڊپ جي ڳاڙهاڻ پئي بکي.

علڻ دل جهو دل ۾ پئي ڳريو. ڳوٺ جي برباد ٿيڻ واري خيال جو راوڻ هن جي سامهون پئي ڦيريو. سندس دکيءَ دل سان دعائن جا دوالهان پئي اٿيا.

شل منهنجو ڳوٺ سلامت هجي... ۽ پوءِ هن پاسون پاسڻ شروع ڪيون... سائين جعفرشاهه جي درگاهه جي لمن هيٺان مٽيءَ ديڳ لاهڻ جون... پنهنجي جهالن جي سردارن ڪي ٻوٽين ٻهرائڻ جون، ليائين سهائين ڪي مٺي ڍڪائڻ جون... معصومن ۾ مٺائيءَ ورهائڻ جون....

سادن چڻن ڪلاڪن جي ذهني جنگ کان پوءِ هن کي روهڙيءَ جا ڪي آڻلڪا آثار ڏسڻ ۾ آيا... پهدل سائينءَ جي روضي جو گنبذ... لنڊين لنڊين پهاڙين جون ڊگهيون قطارون... ڪجيءَ جا وڻ....

هن پنهنجون اکيون هٿن سان مهٽيون. هن سوچيو: هو ڳاڏيءَ سان لهي ڪنهن سيٽي کان پنهنجي ڳوٺ جي خيريت جي خبر پڇندو.

ڳاڏي پليٽفارم تي ڪڙي ٿي چُڪي هئي. هن هڪ کان ڇا مگر ڪيترن کان ئي پنهنجي وطن جي خيريت ٿي پُڇي؛ مگر هرڪنهن لاعلميءَ جو اظهار پئي ڪيو.

ڪنهن چيس: ميان مرزاپور ته پهرينءَ ئي لڙهي ۾ لُڙهي وئي. تون اڃا پيو ان جو خير ڳهرين؟

علڻ جي ٽڪل ۽ ٽنل جسم تي هماليه ڪِري چڪو هو. هن جون ٽنگون ڳوريون ٿينديون پئي ويون. هو پنهنجي ڳوٺ وڃڻ واريءَ ڳاڏيءَ لاءِ ٽڪيٽ وٺڻ لاءِ رڙهيو، ۽ هن ٽڪيٽ وٺي قميص جي کاٻي پاسي واري کيسي ۾ سوگهي ڪري ڇڏي. هُو زندهه لاش جي صورت ۾ لڙکڙائيندو وڃي ڳاڏيءَ ۾ ويٺو.

مڪر اسٽيشن تي هن جي نگاهه پنهنجي ڳوٺاڻي رڍن تي پئجي وئي. هن جي اندر ۾ ڏڪڻ جي هوائن جهڙا ٿڌڙا جهوٽا ڪُهلندا ويا... هن جي مڪان چپن تي مرڪن جا جام ڇلڪي پيا... هن زور زور سان رڍن کي سڏ ۽ واڪا ڪيا...

اڪيون چار ٿيون... سينا مليا... دليون ڳنڍيون. ڏي خبر ادا رڍن، ڀلا آهيو نه؟ هن اتاوليءَ سان رڍن کان پڇيو.

”الله ڀلي ڪيو آهي ڀولڻ! اصل مٺ خور لڳا پيا آهن... اسان جو وار به ونگو نه ٿيو آهي. لک شڪر ڏڻيءَ جا، علڻ پنهنجا پيشي هٿ مٿي ڪئي رب جا ٿورا ڳايا، هن جي اکين مان خوشيءَ جا ٻه گرم لڙڪ ڳڙي پيا.

گاڏي ڏڙڏڙاهٽ سان اڳتي ڏوڪيندي رهي. حال احوال ۽ الهيءَ رفتار سان هلندا رهيا. ايڪسيڊنٽ جا آزار... وطن جو ورهه... جدائيءَ جا جنجال... قسمت جون کهاڻيون... ڳنڍيون ۽ ڳارالا... هاڻي الهڊادائي اچڻ واري هئي. ها اهائي الهڊادائي جتان گاڏيءَ مان لهي هو پنهنجي ڳوٺ ويندو هو... اهائي الهڊادائي جتي ننڍپڻ کي هن منڙيون لوليون ڏنيون هيون....

گاڏي هڪ وڏو جهٽڪو کائي بيهي رهي. الهڊ ٽالڪي واري کي ڏسي. هن جي روح تي چانهه اچي وئي... هن جي ڳلن تي ڳاڙهاڻ اچي وئي.

ٻه دليون پڪجي ويون....

اوسيڙن جو ٿڪيل مسافر پنهنجي منزل تي قدم رکي رهيو هيو. هن چوطرف پنهنجون پرپور نگاهون اڇلائي هڪ ڊگهو ۽ ٿڌو ساهه کنيو.

۽ پوءِ هو الهڊ جي ٽالڪي تي چڙهي پنهنجي ڳوٺ ويو، جيئن ۽ جتن منڙيون لاتيون پئي ڪيون... هرطرف کان خيريت ۽ خوشيءَ جا آواز پئي اٿيا.... دور کان ڪو راهگير ڳائيندو پئي ويو.

منهنجي منڏڙيءَ جا شل ڳوٺ وسن،
سارو ڪلن ڪُڏن، مکيا سهڻا هجن!

روسي ڪهاڻي

ليک: چيريڪوف

سنڌيڪار - نجم عباسي

جادوگر

شهر ۾ سخت بدامني هئي. هڙتال مٿان هڙتال پئي ٿي. هيءَ هلچل ڪارخانن کان شروع ٿي، ۽ هلندي هلندي ٻاهر واسڪر شهر جي ڪُنڊ ڪڙڇ ۾ پهچي ويئي.

هن هلچل کي ختم ڪرڻ لاءِ پوليس هرممڪن ڪوشش ڪئي، پر بيسود. هيءَ هلچل ختم ٿيڻ واري نه هئي.

ظاهر ظهور ته شهر دستور موجب دلچسپين جو مرڪز هو. بازار ۾ اهائي رونق هئي. خريد فروخت به ڏهاڙي واسڪر ٿي رهي هئي، تنهن هوندي به ڪو به شخص ائين چوڻ کان رهي نٿي سگهيو ته شهر ۾ بي آراميءَ جي لهر ڊوڙي رهي آهي. معموليءَ کان معمولي واقعو به ڏاڍو هيجان برپا ڪري ٿو ڇڏي.

سيٽيءَ جي آواز ٻڌڻ سان گهڻن ماڻهن جي دلين تي هيبت ڇانئجي ٿي وئي. ڪي ماڻهو اهو آواز ٻڌندي ئي ڊوڙندي ٿي آيا ته ڏسون ته ڪهڙي ماجرا آهي؟ ڪي وري دڪانن ۾ لڪي ٿي ويا... هو ڪنهن کان لڪي رهيا هئا؟... ڪهڙي شئي هنن کي ايتريقدر خوفزده ٿي بنايو؟... اها ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي، پر تڏهن به هر شخص کي ڀپ هو ته ضرور ڪا خوفناڪ گهٽنا ٿيڻ واري آهي.

عام طرح ليڙون ليڙون ٿيل ڪپڙن وارا مزدور بازار ۾ ايندا ٿي، سُس پُس ڪندي نظر ٿي آيا. رستي تي هلندي هو شاهوڪارن ۽ امير ماڻهن ڏانهن نفرت جي نگاهه سان نهاري رهيا هئا. پر اميرن ته هنن زرد ۽ غليظ چهرن طرف اک کڻي به نٿي نهاريو.

اهڙا شخص، پنهنجي بدصورت چهرن ۽ گندي لباس سان، ڪنوار واسڪر سينگاريل بازار ۾ بدنما داغ بڻجي رهيا هئا. هي عجيب انسان، اڻ گهربل مهمانن وانگر شهر جي بارونق بازارين ۾ هيڏي هوڏي ڀٽڪي رهيا هئا. هنن سان ڪنهن ڳالهايو به نٿي، شايد انڪري ته متان ويجهي وڃڻ تي سندن جسم به هنن جي جسم جهڙو غليظ نه ٿي وڃي.

پر جيئن ئي هنن مزورن مٿان ڪنهن پوليس واري جي نگاهه ٿي پئي، تيئن ئي هو ماڻهن جي دلين ۾ ڀپ جي ڏڪڻي پيدا ڪري، جدا جدا طرفن ڏانهن ڀڄي ٿي ويا.

(٢)

"امان، هي مزور آهن ڇا؟"

"ها، ها، پر تون هلندو هل ۽ پٺيان نه نهار."

"پر امان، هي ڀڄي ڇو رهيا آهن؟"

"پوليس کان... ڏس، هاڻي اهڙيون ڳالهيون نه ڪر."

"پر ڇو؟... ڇا هنن کي رستي تي هلڻ جي اجازت ناهي؟"

"نه، انهن کي اجازت ڪانهي."

"اجازت ڇو نه آهي؟"

"خدا جي واسطي مون کي تنگ نه ڪر... پنهنجو هٿ مون کي ڏي ۽ جلدي جلدي هلڻ جي ڪوشش ڪر... نه ته امان کي به ڪنهن پوليس واري جون لٺيون..."

سارنگ پنهنجي ماءُ جو هٿ پڪڙيو ۽ هن سان گڏ ڊوڙڻ شروع ڪيو.

مزورن جي هڪ ميڙ ڇڙوڇڙ ٿيڻ ڪري، ماءُ سخت پريشان ٿي وئي. هن ڪنهن نه طرح جلد کان جلد پنهنجي گهر پهچي وڃڻ ٿي چاهيو.

"ڇا هي مزور ڏنگا ماڻهو آهن، امان!"

"ڪير؟... ڪير؟"

"مزور!"

"مون کي خبر ناهي... هو چڱا به آهن ۽ خراب به... پر هو ڪم ئي نٿا ڪن."

"ڇا هو چريا آهن؟"

"ها، ها. پر تون بيهه نه... ۽ هنن وانگر چريو نه ٿيءُ."

"امان، ڇا هو وڏا ماڻهو آهن؟"

هوءَ جواب ڏئي نه ڏئي، تنهن کان اڳ ۾ ڪي گهوڙيسوار سپاهي بازار ۾ اچي ڪڙڪيا. هنن مان هڪ پنهنجي گهوڙي کي زور سان چهبڪ هنيو. چهبڪ جو آواز سارنگ جي ماءُ جي ڪنن ۾ بندوق جي ٺڪاءَ وانگر اچي گونجيو.

هن جي وات مان ڇيٽ نڪتي ۽ ڀاڙي طئي ڪرڻ کان سواءِ ئي، تڪڙو تڪڙو ڀرسان بيٺل هڪڙي ٽانگي ۾ چڙهي وئي ۽ ٽانگي واري ڏي نهاري، ڊنل لهجي ۾ چيائين "جلدي هل... جيترو جلدي ٿي سگهي جلدي..."

"پر سائين، ڪيڏانهن؟" ٽانگي واري ادب سان پڇيو.

"تون سڌو ئي سڌو هل... او خدايا... جلدي هل!"

"سائين، توهين گهٻرايو نه. هو امان جو وار به ونگو نه ڪندا."

جڏهن گاڏي، بازار جو پويون موڙ مڙي، تڏهن مس مس وڃي سارنگ جي ماءُ جي پيٽ ۾ ساهه پيو ۽ اطمينان جو ساهه کڻي چيائين:

”ٻڌ، ٽانگي وارا، مان توکي رڳو ڪان وڌيڪ ڀاڙو نه ڏيندس.“

”ها سائين، اهو ته گهٽ آهي.“

”ته پوءِ گاڏي روڪ... اسين ٽرام ۾ گهر هليا وينداسين.“

”چڱو سائين. پر مون کي انديشو آهي ته توهان کي هروڀرو وقت ضايع ڪرڻو پوندو. اڄ ٽرامون ڪونه هلنديون.“

”ڇو ڀلا؟“

”مون ڪالهه ٻڌو هو ته ٽرامون هلائيندڙ مزدور هڙتال ڪري رهيا آهن.“

ان وچ ۾، مزدورن جو هڪڙو ٽولو گاڏيءَ وٽان اچي لنگهيو. سارنگ جي ماءُ وري ڊڄي وئي. هن ٽانگي واري کي اشارو ڪيو ته گاڏي وري هلائي. سارنگ، ماءُ جي هنج ۾ ويهي، خوف ۾ ٻڏل نگاهن سان ان ٽولي کي ڏسي رهيو هو.

”مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته آخر پوليس ڇو هنن ماڻهن ٻنهي حيران پريشان ٿي رهي آهي. جي هو ڪم نٿا ڪن، ته نه ڪن. ڀلي ٿورن ڏينهن کان پوءِ بک مرندا ته مغز جاءِ ايندن!“

”توهان سچ چئي رهيا آهيو، سائين. توهان هڪ جانور کي بک مارڻ سان فرمانبردار بڻائي سگهو ٿا. ساڳيو نسخو انسان تي به استعمال ٿي سگهي ٿو. پر هڪ غريب انسان کي ان ريت پيڙڻ گناهه آهي... هڪ وڏو گناهه!“ ٽانگي واري، پنهنجي ڇاپين ڏاڙهي کنهندي چيو.

”ڏسو توهان کي هڪڙو قيمتي چوغو پهريل آهي ۽ مون کي هڪ بيدولو ڪوٽ. پر اهو ٻڌايو ته انهن ٻنهي شين کي تيار ڪرڻ وارو ڪير آهي؟“

”ان باري ۾ وڌيڪ بحث جي ضرورت ئي ڪانهي، تو وٽ پئسا آهن ته تون به ههڙو ملهائتو ڪپڙو پهري سگهين ٿو. جيڪڏهن اسان جا ماڻهو ڪم نه ڪندا ته ڇا پين ملڪن مان هي چيزون گهرائي نٿيون سگهجن؟“

”پر جيڪڏهن اڄ وچ جا رستا بند ٿي وڃن ته پوءِ؟ يعني جي ريلوي جا مزدور به هڙتال ڪن ته پوءِ توهين اهي شيون ڪٿان گهرائيندا؟“

”اهڙو خيال ڪرڻ ئي بيوقوفي آهي. ڀلا حڪومت ائين ڪرڻ جي اجازت ڏيندي؟

”پتو ناهي، سائين. پر مون ٻڌو آهي ته ريلوي وارا به سگهو ئي هڙتال ڪرڻ وارا آهن.“

سارنگ، ماءُ ۽ ٽانگي واري جي گفتگو ڌاڍي غور سان ٻڌي رهيو هو. هو ان ڳالهه تي سخت حيران هو ته اهي ماڻهو، جي پين واسطي ڪپڙا ۽ ٻيون شيون تيار ڪن ٿا، سي بازار ۾ پوليس کان ائين ڀڄندا لڪندا ڇو ٿا وتن.

هن جي ماءُ هن کي اڄا هينئر هينئر اُنون ڪوٽ ڳنڍي ڏنو هو، جو هن وقت ٻني ۾ ويڙهيل هن جي گوڏن تي رکيو هو. سارنگ اهو سوچي خوش ٿي رهيو هو ته چڱو ٿيو جو ڪپڙن تيار ڏيڻ جي بند ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي هن جو ڪوٽ خريد ڪيو ويو.

"اما، ڇا مون وارو اٺون ڪوٽ ۽ الهن ني تيار ڪيو آهي؟"

"لنيڊڙا سائين! هرهڪ شئي هنن جي ئي تيار ڪيل آهي. تنهنجي بت تسي ڪاٻه اهڙي ڳ ز ڪالهي جا هنن تيار نه ڪئي هجي." ماءُ جي ٻدران، ٽانگي واري و رائيو.

ماءُ، سارنگ کي ڇڙب ڏئي چيو:

"سارنگ! گهٽي ٻڪ ٻڪ نه ڪر. ٽانگي واري سان ٻه نه ڳالهاءِ!"

ٻر ٽانگي وارو چُپ نه رهيو، ۽ دير تائين ان موضوع تي پنهنجا ويچار پڌرا ڪندو رهيو.

"خبر ناهي، توکي گرفتار ڇو نٿا ڪن!" سارنگ جي، ماءُ، ٽانگي واري ڏي منهن ڪري چيو.

ان تي ٽانگي وارو خاموش ٿي ويو ۽ وري سڄي واٽ ان باري ۾ ڪجهه به نه ڇيائين.

(٣)

سارنگ، خيالن جي هجوم سان پريل، گهر ۾ گهڙيو. اچا تائين هو اهو چئي نٿي سگهيو ته مزور خراب آهن يا سٺا.

"مولي! اڄ اسان مزور ڏٺا...... مزور." سارنگ، پنهنجي پيڻ کي رازداريءَ واري لهجي ۾ ٻڌايو.

"هو ڪهڙيءَ شڪل جا آهن؟ سارنگ!"

"هُو... هُو، منهنجي خيال ۾ هارين جهڙا آهن."

گهر ۾ الهن شخصيتن بابت، جن فئڪٽريون بند ڪيون هيون ۽ ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو، ڏاڍي گفتگو ٿيندي هئي. ٻر سارنگ ان گفتگوءَ مان ٻه ڪو نتيجو ڪڍي ڪري نه سگهيو هو، ۽ ٻڪ سان چئي نٿي سگهيو ته اهي ماڻهو چڱا آهن يا برا.

هڪ ڏينهن هن پنهنجي نوڪر بخشڻ کان پڇيو: "ڇا هي ماڻهو ڪارخانا بند ڪري سگهن ٿا؟"

"ڏاڍي سولائيءَ سان لنيڊڙا سائين."

"ٻر ڪهڙيءَ طرح؟"

"بس هو ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪيو ڇڏين."

"ڇا هنن کانسواءِ ڪارخانو هلي ئي نٿو سگهي؟"

"ڪارخانا ڪيئن هلي سگهندا، لنيڊڙا سائين؛ جڏهن هنن کانسواءِ ڪو ڪم ئي ٿي نٿو سگهي."

"هان! ته ائين آهي؟... اهڙيءَ طرح، هنن کانسواءِ منهنجو اٺون ڪوٽ ٻڻ تيار ٿي نه سگهي ها!"

"ها، لنيڊڙا سائين."

"منهنجو واسڪوٽ پڻ؟

"واسڪوٽ پڻ، پاجامو پڻ، قميص پڻ. جيڪڏهن هو اهي سڀ شيون تيار نه ڪن ها، ته تون انهن ۾ هجين ها، جيئن قدرت توکي پيدا ڪيو هو."

"صفا اگهاڙو؟... بيوقوف ماڻهو... مگر امڙ مون کي ٻئي ديس مان ڪپڙا گهرائي ڏئي ها."

"پر اهڙيءَ طرح توکي ڏاڍو انتظار ڪرڻو پوي ها. پر جي اتي به هڙتال هجي، يا اڄ وچ جا رستا بند هجن ته پوءِ؟"

"ريل گاڏيون به بند ٿي وينديون ڇا؟"

"افواهه ته آهن."

"پوءِ منهنجو بابو ڪيئن ايندو؟ مان هن سان ڪهڙي ليولي گڏجي سگهندس؟"

"اهڙيءَ حالت ۾ هن کي پيدل سفر ڪرڻو پوندو."

"سنڀالي ڳالهاءِ. مان اما کي چوندس ته تون بابي بابت گٿا اکر استعمال ڪري رهيو هئين."

انهن چئي، سارنگ کا مهل چپ ٿي ويو، ۽ ڪجهه سوچڻ لڳو. پوءِ پنهنجي ڪوٽ جي پالهن اڪڙي چوڻ لڳو:

"۽ تون چوندين ته هيءَ سلائي به انهن ڪئي آهي؟"

"چوان. تنهنجي ماءُ توکي فقط ڄڻيو آهي، باقي..."

(۴)

ٻن ڏينهن کان پوءِ ٽرامون هلڻ بند ٿي ويون. اخبارون شايع ڪرڻ ٿيون. اهي بازاريون، جي بجليءَ جي روشنيءَ ۾ وهنتل هونديون هيون، سي غار جهڙيون اونداهيون نظر اچڻ لڳيون. ان کان به ٻه ڏينهن پوءِ، هڪدم ريل گاڏين جي اچ وڃ بند ٿي وئي، جنهنڪري شهر ۾ ڏاڍو تاءُ پکڙجي ويو، ۽ ماڻهو پنهنجي سڄڻ مائٽن جي خطن جو اچڻيءَ سان انتظار ڪرڻ لڳا.

سارنگ جو پيءُ به گهر اچڻو وڃي ها، پر ريل گاڏين جي بند ٿي وڃڻ ڪري، گهر اچي ڪونه سگهيو. اڪري گهر ۾ اداسائي ڇانئجي وئي. سارنگ کي ٻاهر اڱڻ ۾ کيڏڻ جي موڪل نه هئي. اڪري دريءَ وٽ ويٺو بازار جو حال چال ڏسندو هو.

"ڇا بابو گهر ڪونه ايندو، اما؟"

"هو مجبور آهي سارنگ. گاڏيون بند آهن."

"اما، هي مزدور ماڻهو جو به چاهين، سو ڪري سگهن ٿا؟"

"ڇا؟"

"منهنجو مطلب آهي ته ڇا، هي ماڻهو گاڏين جي اچ وڃ به بند ڪري سگهن ٿا؟"

"ڏسو ته اهين ٿو اچي. پر توهان هاڻي موکي نه ستايو!" اهين چوندي ماڻهو جي لوڻ ۾ ڳوڙها ڀرجي آيا.

اهو ڏسي، سارنگ ساڳئي ٿي ويو ۽ دريءَ مان بازار ڏانهن حيران ۽ پريشان نگاهن سان ڏسڻ لڳو:

"جي منهنجي وس ۾ هجي ته اهڙن مزورن مان هڪ-هڪ کي ماري ڇڏيان." هن پنهنجي دل ۾ چيو.

جيئن پوءِ تيئن شهر جي حالت وڌيڪ خراب ٿيندي ٿي وئي. اڳ جي ڀيٽ ۾ حالتون بدلجي رهيون هيون. هاڻي بزارن ۾ اڳوڻي رواق نه رهي هئي. گهڻن دڪانن تي تالا لڳل هئا. رات جو هٿيار بند پوليس پهرو ڏيندي هئي، جيئن ڪو دنگو فساد نه ٿئي.

هڪ ڀيري، اڌ رات ڌاري، وچهو بزار ۾ ايڏو شور ٿيو جو سارنگ، هڪدم ڇڏي، اکيون ڀيريون، ڊوڙي دريءَ وٽ آيو. ڇا ٿو ڏسي ته بازار ۾ باهه جو ڀڙ ٻري رهيو آهي، ۽ ماڻهو وحشين وانگر ان جي چوڌاري هلي چلي رهيا آهن.

سارنگ سوچيو ته هاڻي شايد ڪا ڀيانڪ شئي پيدا ٿيڻ واري آهي. ان خيال ايندي هن جي رڳن ۾ رت سڪي ويو. اهو ويچاريندي ته هو جنن ڀوتن وانگر باهه تي، ڀڄي هن کي ڳوڪائي ويندا، هو ايتريقدر ڊنو، جو رڙ ڪري چيائين:

"امان امان موکي ڏاڍو ڊپ ٿو ٿئي." اهين چوندي، هو ڀڄندو ماڻهو وٽ ويو.

"سارنگ، توهان سمهين چو لٿو. وڃ وڃي پنهنجي بستري تي سمهه." ماڻهو اندر مان سجاڳ ٿيندي چيو.

"امان ڏس، هتي بزار ۾ باهه پئي ٻري. موکي ان ڳالهه کان ڊڄ ٿو ٿئي!"

"وڃ پٽ، وڃي پنهنجي هنڌ تي ليٽ. هيءَ باهه ڪجهه به ڪونهي. ڪاش! تنهنجو پيءُ هتي موجود هجي ها!"

"امان..."

"جيءُ منهنجا ٻچڙا."

"مان توسان سمهان؟ موکي ڊپ ٿو لڳي."

"ڪنهن کان؟ مان قربان ٿيان."

"جادوگر کان، امان."

"ڪهڙو جادوگر؟"

"ڪوئي جادوگر آهن، اما جدا جدا قسمن جا جادوگر."

"ته پوءِ هلي آ منهنجي ڀاسي ۾."

سارنگ خوش ٿيندو، وڃي ماءُ جي ڀرواري ۾ ليٽيو، ۽ پنهنجو وات ڪي سوڙ ۾ لڪائي چوڻ لڳو:

"اما، هي ماڻهو سڀڪجهه ڪري سگهن ٿا؟"

هن جي ماءُ ڪي ٿوريءَ دير ۾ ننڊ اچي وئي. پر سارنگ، سوڙ مان منهن ڪڍي سوچڻ لڳو ته هي شخص سٺا آهن يا خراب؟ پر ڪوبه خاطريءَ جهڙو نتيجو ڪڍي ڪونه سگهيو.

(٥)

ٻئي ڏينهن، صبح جو، هو پنهنجي ايرڻ ڏسي ڏاڍو حيران ٿيو. گرم گرم بسڪوٽن بدران هن کي ڀاروڻي روٽيءَ جا ٽڪرا مليا هئا.

"مون کي بسڪوٽ آڻي ڏيو. مان هي ڀاروڻيون شيون نه کائيندس. توهان بسڪوٽ ڇو نه ونڊي اچو؟" سارنگ روٽيءَ جا ٽڪرا هٽائيندي چيو.

"لنڊڙا سائين، توهان کي خدا جو شڪر ڪرڻ گهرجي، جو ڀاروڻي روٽيءَ جا هي ٽڪر به موجود آهن." اوڪر، سارنگ کي سمجهائيندي چيو.

"ڇا چيئي؟ وڃ وڃ، هي هتان کڻي وڃ. اما، او اما، مون کي بسڪوٽ گهرائي ڏي."

"سارنگ پيارا، مان توکي بسڪوٽ ڪٿان آڻي ڏيان. بسڪوٽن ٺاهڻ وارا ڪارخانا ئي بند آهن."

"اهي ڇو؟"

"ڪارخاني جي مزورن هڙتال ڪئي آهي."

وري اهي ئي مزورا سارنگ هنن جي حرڪتن کان بيزار ٿي چڪو هو. تنگ ٿي ڳالهائين:

"پر بسڪوٽن کان سواءِ ايرڻ ڪيئن ٿيندي؟"

"ڇوڪرو مان تنهنجي بسڪوٽن لاءِ ڪوشش ڪريان ٿي."

"ڇا گورنر هنن کي مجبور نٿو ڪري سگهي ته هو بسڪوٽ تيار ڪن؟"

"سارنگ پيارا، ويچارو گورنر ڇا ڪري. هو ته ڪنهن جو به حڪم نٿا مڃين."

"گورنر جو به نه؟"

"گورنر ڇا، هو ڪنهن جو به حڪم نٿا مڃين."

"ته پوءِ هو گورنر کان به وڏا ٿيا نه؟"

"سارنگ، اهڙن ڳالهين کي ڇڏ ۽ خدا جو شڪر ڪري هيءَ روٽي ٿي کاءُ."

"مان ته اهڙي ڀاروڻي ۽ بيسوادي روٽي ڪونه کائيندس."

"پر توکي مجبور ٿي کائڻي پوندي."

"ڇو ڀلا؟"

جيئن پوءِ تهئن سارنگ جي حيرت وڌندي ٿي ويئي. هو حيران هو ته هي ماڻهو، جي اڪيلي ۾ ڪارخانا بند ڪري سگهن ٿا ۽ جي گورنر جو حڪم به ٽٽا ڇڏين، سي پوليس کان چو اهڙي نموني ۾ ڀڄندا ۽ لڪندا ٿا وتن!

هن ويچاريو ته هي ماڻهو به اهڙا ئي آهن، جن جو احوال هو عام طرح آڪاڻين ۾ پڙهندو رهندو آهي: ۽ اهو به ته، انهن جادوگرن وٽ اهڙيون ٽوپيون هونديون، جن جي پائڻ سان هو غائب ٿي ويندا هوندا. جڏهن گورنر هنن کي ڪم چوندو هوندو، تڏهن هو جهٽ پٽ ۾ ٽوپي پائي، گورنر جي اکين کان گم ٿي ويندا هوندا.

پيچيءَ جي لهر، بازارن مان ٿيندي آهستي آهستي اوچن بنگلن ۽ محلن ۾ به داخل ٿي وئي. هتي جا رهاڪو اهي هئا، جن اڄ ڏينهن تائين مصيبت ۽ تڪليف جو منهن به نه ڏٺو هو.

هالي الهن بنگلن ۾ اڳوڻو شان و شوڪت ۽ شور غوغا نه رهيو هو. خوشيءَ جا گيت ۽ ٽهڪ، جن سان اهي پٿرون گونجيل رهنديون هيون، سي آهستي آهستي غائب ٿيڻ لڳا. هالي ان جي جاءِ هڪ انجاتل خوف ورتي. اهي، جن جا ڪن، ڪڏهن به خوف سان آشنا ڪونه ٿيا هئا، سي هالي هروقت، ڪنهن انجاتل خوف جي ڪري هراسيل رهڻ لڳا. اهي شخص، جي ناز ۽ نعمتن تي هريل هئا، سي لاچار ٿي رکي سکي روٽيءَ تي ويلو ٽارڻ لڳا. اهڙن شخصن ۾ سارنگ جي ماءُ جو به شمار هو.

هڪ ڏينهن سانجهيءَ ڌاري، سارنگ جي گهر جي بجلي بند ٿي وئي. هن پنهنجي ماءُ کي چيو:

"اما، ڏسجي ٿو ته بجلي گهر جي مشين خراب ٿي پئي آهي!"

"ملاقاتي ڪمري جون بتيون ته ٻاري ڏس."

"اما، نه رڳو اهي ار ٻي ڪابه بتي ڪانه ٿي ٻري."

"ڇا بجلي گهر ۾ به هڙتال ته نه ٿي ويئي؟"

نوڪر بخشڻ چيو "هائو. مون ٻڌو آهي ته بجلي گهر وارن ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي."

"بخشڻ! ڏس، گهر ۾ ميڻ بتيون اهن؟"

"ها آهن ته سهي، پر تمام ٿوريون."

ٻه گهڙيون اڳ، جو گهر روشنين ۾ ٻهڪي رهيو هو، سو هالي ڏيڇاريندڙ تاريڪيءَ ۾ ويڙهجي ويو. صفي ۾ بجلي بلبن بدران، موم بتيءَ جي ڦڪي روشني ٽمڪي رهي هئي. ماءُ ۽ سارنگ، ان روشنيءَ پريشان ويهي ڏينهن وارن واقعن تي سوچي رهيا هئا ته رڏئي مان نوڪرن اچي تازي خبر ٻڌائي ته ٻن-ٽن ڏينهن ۾ ملڪن ۾ ماني اٽي ۽ گوشت جو ملڻ به بند ٿي ويندا.

سارلگ، حيرت جي تصوير بڻيو، اهي هوش اڏائيندڙ خبرون پڙهندو رهيو. هاڻي هن جي ننڍڙي دماغ ۾ اهو خيال پختي ٿيڻ لڳو ته ويهي ويو هو ته ضرور ماڻهو ضرور جادوگر آهن، تمام وڏا جادوگر، جي فقط علاءالدين جي ڏيئي سان فرمانبردار بڻائي سگهجن ٿا.

جيڪڏهن هي جادوگر چاهين ته هڪ اشاري سان ريل گاڏيون هلڻ شروع ٿي سگهن ٿيون. هن جو پيءُ ٻنا دير جي گهر پهچي سگهي ٿو. هنن جي حڪم سان بجليءَ جو وهڪرو اچي سگهي ٿو ۽ صفو وري اڳين والڪر روشن ٿي سگهي ٿو... ۽ جيڪڏهن هو چاهين ته هن کي ڏهاڙي صبح جو، ليرن تي ڪرم ڪرم بسڪوٽ ملي سگهن ٿا.

(٦)

پندرهن ڏينهن کان پوءِ، اوچتو، سارلگ واسطي معجزا پڌرا ٿيڻ لڳا. ٽراموں هلڻ لڳيون، بجلي اچي وئي، اخبارون لڳي سر ڇپجڻ لڳيون، ليرن تي بسڪوٽ ملڻ لڳا، ۽ هن جو پيءُ گهر اچي ويو. مطلب ته هڙئي سڀئي ڳالهيون هڪ ئي وقت ٿي ويون.

هڪ ڏينهن، جڏهن هو پنهنجي پيءُ سان گڏ بزار گهمڻ ويو ته اميد هئي ته اهڙا گهڻا "جادوگرن" کي آزاديءَ سان هلندي چلندي ڏسندو. هو هٿن ۾ جهنڊا پڪڙي، جدا جدا قسمن جا راڳ ڳائيندا، بزار ۾ ڦيريون پائي رهيا هئا. هيٺر به پوليس هنن کي ائين ڪرڻ کان روڪي رهي هئي ۽ نه هو پاڻ خوفيل هئا. جڏهن گهر واپس آيو ته سارلگ چاهيو ته هن دفعي هو اڪيلو وڃي بزار ۾ انهن "جادوگرن" جو تماشو ڏسي.

"اما، منهنجي مٺڙي اما، بزار مان جادوگر لنگهي رهيا آهن، مان انهن کي ڏسڻ وڃان؟"

"هرگز نه."

"اما، هو ايترو خراب ته نه آهن."

اهڙيءَ طرح ڪيئي مهينا گذري ويا. هاڻي اڳي والڪر صلح سالت هئي. ڪنهن به قسم جو گوڙشور يا هڙتال ظاهر نه ٿي. گهرن ۾ وري خوشيءَ جا ٽهڪ ۽ گيت گونجڻ لڳا، ۽ اهو انجاتل خوف، جو ماڻهن جي دلين تي ڇانيل هو، سو رفتي رفتي صفا غائب ٿي ويو.

(٧)

هڪ ڏينهن، سارلگ ڏاڍو اداس ٿي پيو. هن جا پيءُ ماءُ پئي سنيما تي ويل هئا. گهر جي نوڪرياڻي ڪنهن ڪم ۾ رڌل هئي ۽ هن جي ڀيڻ گڏين سان کيڏي رهي هئي. سارلگ حيران ۽ پريشان، هڪڙي ڪوٺيءَ مان ٻيءَ ڪوٺيءَ ۾ اچ وڃ ڪندي، سوچي رهيو هو ته وقت ڪاٽڻ لاءِ ڇا ڪري؟

"ڏاڏي! پڙهاءِ مان ڇا ڪريان؟"

"اچي منهنجي پيرن کي زور ڏي."

"مان زور نہ ڈيندس. مون کي زورن ذہن جو کو شوق ڪونهي."

الهن چئي، خيالن ۾ پئجي، هو انهي ڪمري ۾ ويو. اتي پنهنجي پيءُ جي اٿين گڏي پچي وڏائين. الهيءَ ڪري، لوڪرياٿي هن تي ڏاڍو خفا ٿيءَ ۽ هن کي ڪمري مان ٻاهر ڪيي چڏيائين. هاڻي هن رڏني ۾ وڃڻ چاهيو، پر لوڪرياٿيءَ چيس ته مان توکي اوڏانهن هرگز وڃڻ نہ ڏيندس.

سارلک تنگ ٿي چيو "اوءِ پلا مان ڇا ڪريان؟ مان اڪيلو آهيان."

لوڪرياٿيءَ سارلک کان پڇيو، "ڇا تو واسطي ڪا پي دلچسپي آهي ٿي ڪار؟"

اتي رڏني مان ڳالهائڻ جو آواز آيو.

"هي ڪير پيو ڳالهائي؟" سارلک دريافت ڪيو.

"پورچياٿيءَ جو مڙس آيو آهي. هو ٿي ڳالهائيندو هوندو."

"اها دلچسپ خبر آهي ته پيو ڇاهي؟"

"هو دلچسپ ڪين ٿيو. هو ته معمولي ماڻهو آهي. هڪ غريب مزور."

"پورچياٿيءَ جو مڙس هڪ مزور!"

چو؟"

"هڪ جادوگر. هاڻي ته مان ضرور اندر ويندس."

"سارنگ، جيڪڏهن تو ائين ڪيو ته مان تنهنجي ماءُ کي ٻڌائيندس ته تو هن نجي انزمالي ڪئي."

"تون چغلخور به آهين؟... چغلخور، چئي ڏسجان. مان به هن کي ٻڌائيندس ته تو ڪير منان ملائي لاهي ڪاڍي هئي."

"اها سراسر غلط آهي. مان ته ڪير مان مک ٿي ڪيي."

ڪاني دير تائين سارنگ لوڪرياٿيءَ سان جهڳڙو ڪندو رهيو، پر هن رڏني ۾ وڃڻ جي موڪل نہ ڏنيس.

جڏهن لوڪرياٿي هلي وئي، تڏهن سارنگ اطمينان جو ساهه کنيو. هو رڏني جي دروازي جي ويجهو ويو ۽ آهستي آهستي درڪوڻ شروع ڪيائين. سارنگ ۾ ايتري همت نہ هئي جو هڪدم دروازو کولي. آخري ڪجهه ساعتون ساهه روڪيو، هو دروازي سان لڳو بيٺو رهيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ جرئت ڪري، هن رڏني اندر ليئو پاتو. هڪ پوڙهو ماڻهو ميز تي ويهي ڪجهه کائي رهيو هو. هن جي چهري مان معلوم ٿي ٿيو ڇڻ ته هو ٿڪجي رهيو آهي ته منان کر ماڻهو اچي هن جي هٿ وارو ڪاڏو نہ کسي وڃي. شايد انڪري ٿي هن پنهي هٿ سان ٿالهيءَ کي مضبوط پڪڙي جهليو هو.

. . . سارلڪ حيران هو ته اهو "جادوگر" ڪٿي آهي؟... اهڙو بدولو مزور، ايترو طاقتور جادوگر ته ٿي ٿي سگهيو.

... هن رڌڻي جي هر ڪنڊ ڏانهن نظر ڊوڙائي. پر ان شخص ۽ بورچياڻيءَ کان سواءِ اتي ٻيو ڪوبه موجود ڪونه هو... ته پوءِ ان جو مطلب اهو ٿيو ته اهو ڪوجهو شخص ئي جادوگر آهي. ڪجهه ڪي معلوم ڪرڻ خاطر، سارلڪ اندر داخل ٿيو. ان تي "جادوگر" ايڏو چڙڪ پريو جو هن جي هٿ واري ٿالهي ڪرندي ڪرندي بچي وئي.

بورچياڻي پنهنجي مڙس کي آٽت ڏيندي چيو: "تون ماني کائينده و رهه. لنيڊڙو سائين توکي ڪجهه نه چوندو."

سارلڪ حيران ٿي پڇيو "هان؟"

"پنهنجي ماڻ کي نه پڌائجانءِ ته هي شخص پوڙ کائي رهيو هو. هيءُ بچڙو اوٻر آهي، لنيڊڙا سائين!"

"هي شخص ڏاڍو بکايل آهي، لنيڊڙا سائين! توهان کي هن تي قياس ڪرڻ کپرجي."

"ڪير؟"

"هي شخص... منهنجو مڙس."

"تنهنجو مڙس؟"

سارلڪ پنهنجي ڳالهه کي يقين ڏيارڻ خاطر، هن مائهوءَ کي ڌيان سان ڏٺو ۽ پنهنجي دل ۾ چيائين: هن جادوگر ضرور پنهنجي شڪل بدلائي ڇڏي آهي.

پوءِ ڪجهه دير سوچڻ بعد چيائين: "تون جادوگر آهين...... مون کي چڱيءَ طرح خبر آهي ته تون جادوگر آهين!"

مزور ڏڄندي ڏڄندي پڇيو "ڪير؟"

"تون پيو ڪير."

سائين، مان هڪ مسڪين مزور آهيان."

"پر تون جادوگر آهين. مون کي پڪ آهي ته تون جادوگر آهين. تون سڀڪجهه ڪري سگهين ٿو. پر ڏس! هاڻي اهڙي حرڪت نه ڪجانءِ. بجليءَ کان سواءِ گهر ۾ ڏاڍي اونده ٿئي ٿي ۽ ڪارخانن جي بند ٿيڻ ڪري مون کي بسڪوٽ نه ملندا آهن."

"سائين، مون ته ڪابه اهڙي حرڪت ڪانه ڪئي آهي... مان هاڻي وڃان ٿو."

"تون مون کي دوکو ڏئي رهيو آهين. تون ته ڪنهن کان به نه ڏڄنده و آهين. منهنجو خيال هو ته تون ماڙيءَ جيڏو وڏو هوندين، پر ڏسجي ٿو ته توشڪل بدلائي ڇڏي آهي."

"توهين مون سان مذاق ٿا ڪيو، رڳو الڪري جو مون وٽ کاڻ لاءِ ڪجهه به ڪونهي. اهڙيءَ طرح مذاق ڪرڻ گناهه آهي، منهنجا سائين!"

”مون ويچاريو هو تہ تون ڏاڍو ڪنڀير هوندين . پر پاڻ تہ تون مسخرو پڻ آهين. پوڙ ڪاڻ وقت تنهنجا هٿ ڏڪي رهيا هئا، الڪري مان توکان صفا ڪوڙ ٿو ڏچان.“

ايترو چئي، سارنگ رڏني مان ٻاهر اڪري، دروازي وٽ اچي بيٺو تہ جي جادوگر هن جو پيڇو ڪري، تہ هو جلدي گهر مان ڀڄي وڃي. پر اميد جي ابتڙ، جادوگر هن جي پٺ نہ ورتي. سارنگ ٻڌائي مڙي ڏٺو تہ جادوگر... هان هان اهو ئي جادوگر، هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ ويٺي روئي رهيو هو، ۽ پنهنجا ڳوڙها، پنهنجي ڪوٽ جي ڪنڊيءَ ساڻ اگهي رهيو هو.

”هڪ جادوگر ئي تون روئي رهيو آهين! چڱو ٿيو، توکي اهڙي ئي سزا ملڻ گهرجي، تو منهنجي ابيءَ کي گهر اچڻ ڇو نہ ڏنو هو؟ تو هجلي ڇو بند ڪئي هئي؟ تو منهنجا بسڪوٽ ڇو بند ڪيا هئا؟ هاڻي خدا توکي چڱي سزا ڏني آهي، روءِ ڀلي روءِ“

ائين چئي، خوشيءَ مان واڪا ڪندو، سارنگ گهر ۾ هليو ويو، ۽ اوڪرڻيءَ وٽ وڃي چوڻ لڳو:

”هاڻي مان هن جادوگر کان نٿو ڊڄان... صفا نٿو ڊڄان!“

[ايلڪ گووار]
سنڌيڪار: محبوب علي جوکيو

هنگاريءَ جي مشهور اديب جي
لکيل هڪ سماجي ڪهاڻي

هڪ ماءُ جو اولاد

ڪارشا اڄ هڪ تفريحي پارڪ کي منتخب ڪيو هو. هو پنجويهن سالن جو حسين نوجوان هو. جسم تي پتلون هئس ۽ مٿي هڪ هلڪو ڪوٽ. اها پوشاڪ ڪا اپٽو ڪيريل ڪانه هئي، جو هو هڪ تفريحي پارڪ ۾ ڪنهن آچيءَ سوسائٽيءَ جي ماڻهن ۾ ويهي نه سگهي ها. هو هوريان هوريان هلندو، پٿر جي انهيءَ بينچ طرف وڌيو جنهن تي هڪ اڌڙوٽ عمر وارو شخص آرام ڪري رهيو هو. سامهون سائيءَ ڇپر جي پاري ۾، صاف سٿرن ڪپڙن ۾ پهريل هڪ ڇهن - پنجن سالن جو ڇوڪر راند ڪيڏي رهيو هو ۽ اهو ڇوڪر شايد انهيءَ اڌڙوٽ عمر واري شخص سان هو. ڪارشا انهيءَ بينچ تي، انهيءَ شخص جي پر ۾ ٿي ويٺو. انهيءَ بينچ تي هڪ وڌيڪ ماڻهوءَ جي گنجائش هئي.

هو ڪجهيءَ دير تائين، ڇپر تي ڪيڏاندڙ ٻار ڏانهن نهاريندو رهيو، جيڪو پر ۾ ويٺل شخص سان ئي هو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ دوران اهو ان ڇوڪري کي ٻري نه وڃڻ جي هدايت ڪري چڪو هو.

”سائين، جيڪڏهن گنجائش هجي ته هيءُ سڪو خريد ڪريو.“ ڪارشا پنهنجي کيسي مان سون جو هڪ سڪو ڪڍي، هن ڏانهن ڏکيڙيندي چيو. هن شخص مُنهن ورائي ڪارشا جي ترڻيءَ تي رکيل سڪي ڏانهن نهار ڪئي. اهو سڪو اٽڪل ٽيهه سال اڳ، عام سڪن وانگر رواج ۾ هو، پر سون جي وڌيڪ مهانگي ٿي وڃڻ جي ڪري، بند ڪيو ويو هو ۽ هاڻي انهيءَ سڪي جي قيمت موجوده سڪي جي قيمت کان سؤ دفعا وڌيڪ هئي. ”ني ادا.“ هن شخص حسرت ڀرئي انداز ۾ ورائيو، ”هن وقت ته انهيءَ حالت ۾ ڪو نه آهيان.“

”مهرباني، تڪليف ڏيڻ لاءِ معافي ٿو گهران.“ ڪارشا پنهنجو هٿ پوئتي هٽائيندي جهيڻي آواز ۾ چيو. ”بهتر آهي ته هيءُ نه وڪامي. جيڪڏهن هڪ ڏينهن جي بک اٿر ته ڇا ٿي پيو. اڄ هن بکن - ڏکن واريءَ حالت ۾ به هن سڪي ۾ پنهنجي ماءُ جي شڪل ٿو ڀسان.“

”ماءُ جي شڪل!“ پر واري شخص حيرت مان پڇيو.

”هائو.“ ڪارشا هڪ ڏکيو ٿڌو ساهه کڻيو ۽ چيو ”هيءُ سڪو منهنجي ماءُ، منهنجي ڏهين سالگره تي سون کي ڏنو هو. سالگره جي ٽئي ڏينهن، هوءَ هڪ حادثي جي لپيٽ ۾ اچي

وٺي ۽ مري وڃي؛ پر هي سڪو اڃا تائين مون وٽ محفوظ آهي، آءٌ هن سڪي کي ڪڏهن به پاڻ کان الڳ ڪونه ڪندس." گارشا نهايت دردناڪ انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو. "آءٌ ڪيترن هفتن کان بي روزگار آهيان ۽ بک کان بيحال ٿي، ڪڏهن انهيءَ سڪي کي وڪڻڻ جو ارادو ڪندو آهيان، پر جڏهن به آءٌ ان ڏانهن ڏسان ٿو تڏهن ان ۾ مون کي پنهنجي ماءُ جي صورت ٿي نظر اچي. مون کي ائين ٿو لڳي، ڄڻڪ امڙ مون کي نصيحت ڪري رهي هجي ته پٽ، سخت تڪليف واري وقت ۾ به صبر کي هٿان نه ڇڏج، ۽ آءٌ ان جي نصيحت تي عمل ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪري رهيو آهيان. توهان کي ته ڄاڻ آهي ته سائين، اسان ماڻهن جي هڪ ئي ته ماءُ آهي، جيڪا سڀڪجهه هوندي آهي، صرف هڪ ماءُ..." ايترو چئي، گارشا جي اکيون خشڪ ٿي ويون ۽ سندس آواز ڀرجي آيو. هن اهو نه محسوس ڪيو ته پريان واري شخص جي اکين مان به پاڻي ٽمي رهيو هو.

ٿوري گهڙي خاموشي رهي، پوءِ ان ڪرڙوڊ شخص پنهنجي کيسي مان هڪ وڏو نوٽ ڪڍيو ۽ گارشا ڏانهن ڏکيڙيندي چيائين، "وٺ ادا، اڳ ۾ ته تون ماني وڃي کاءُ." پوءِ هن پنهنجيون اکيون رومال سان اگهندي چيو، "سچ ته توکي پنهنجي ماءُ جي انهيءَ آخري نشانيءَ کي وڪڻڻ نه گهرجي."

گارشا هن جي هٿ مان نوٽ وٺڻ کان پوءِ دل جي گهراين سان ٿورا مڃيا، ڳرن قدمن ڪندي، پارڪ کان ٻاهر نڪري ويو. هاڻي هو انهيءَ نوٽ مان، ڪجهه ڏينهن آسان گذاري سگهيو ٿي

گارشا کي يقين ڪونه هو ته ڪو هن کان سواءِ ڪنهن ٻئي به هن جي انهيءَ طريقي کي اختيار ڪيو هوندو، ڇاڪاڻ ته هن سمجهيو ٿي ته هن طريقي ۾ وڏي هوشياري ۽ ڪوشش جي ضرورت آهي. اهوئي سبب آهي جو هن جڏهن منڍ ۾ اهو ڌنڌو اختيار ڪيو هو ۽ ان ۾ ڪامياب رهيو هو، تڏهن ڏاڍو خوش هو ۽ سمجهيائين پئي ته هو انهيءَ ڌنڌي کي ڪافي عرصي تائين جاري رکي سگهندو، پر خبر نه آهي ته ڇو هو ڪجهه ڏينهن کان پنهنجي ڌنڌي مان ڪڪ ٿي پيو هو. انهيءَ جو مکيه سبب اهو هو ته ڪنهن به شخص جي اڳيان انهيءَ سڪي جي داستان شروع ڪرڻ کان اڳ هن کي انهيءَ شخص بابت گهڻو ڪجهه معلوم ڪرڻو هو ته هو هن جي انهيءَ داستان کان متاثر به ٿيندو الاهي نه، يا ڪٿي گذريل وقت انهيءَ شخص کان اڳ ته اهڙي نموني خيرات ڪونه ورتي ڇڪو آهي. اهي خطرا هن کي هر وقت رهندا هئا ڇاڪاڻ ته ائين هن جا پول پڌرا ٿي سگهيا ٿي. جيڪڏهن قانوني طرح نه، ته به اخلاقي طرح ماڻهو ضرور هن کي ڦِٽ لعنت ڪندا. سو، جڏهن هن کي پورو يقين ٿي ويندو هو ته مذڪور شخص هن لاءِ بلڪل نئون ماڻهو آهي، تڏهن ئي ان سان هو پنهنجي مراد بيان ڪندو هو. پر جيئن ته گذريل ڪيترن سالن کان هو هزارن ماڻهن کان اهڙيءَ طرح سان مدد حاصل

ڪري ڇڪو هو، تنهنڪري هن کي ڏاڍي اهنجائي محسوس ٿي ٿي ۽ هو پنهنجي انهيءَ ڌنڌي کان ڏاڍو بيزار ٿي پيو هو، حالانڪ هن اها ڳالهه ڪڏهن به ڪانه سُڌي هئي ته ڪو فلاڻي ڳداگر پڻ ڇڏي ڏاو آهي. شايد ڪارشا انهيءَ ڏينهن پنهنجي انهيءَ ڌنڌي کي ترڪ ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري ڇڏيو هو، جڏهن هن جي ملاقات پنهنجي هڪ دوست سان ٿي. ان دوست جو نالو ڊان جل هو ۽ هو پوليس جي کاتي ۾ ملازم هو. ڪارشا هن کي ٻڌايو ته آءٌ ڪيترن ئي مهينن کان بيروزگار آهيان. تنهن تي سندس دوست ڊان جل، کيس ٻڌايو ته "آءٌ پنهنجي کاتي ۾ تنهنجي لاءِ ڪا جڳهه حاصل ڪري وٺندس."

پوءِ جلد ئي ڊان جل، هن کي پنهنجي کاتي ۾ جاسوسيءَ جو ڪم ڏياريو، پر شرط اهو هو ته ڪارشا اڌ پگهار جو ڊان جل جي حوالي ڪندو رهندو. ڪارشا مجبوريءَ سبب، اهو شرط قبول ڪيو، اهو هڪ ليکل سمجهوتو هو، جيڪو هنن ٻن جي وچ ۾ هو.

پر، ڪارشا لاءِ سچو سارو مهينو گذارڻ مشڪل هو. هن وقتي، ڊان جل کان ڪجهه اوڌر گهرڻ جو ارادو ڪيو، پر ان کان اڳ ئي ڊان جل، اشاري طور ٻڌائي ڇڏيو هوس ته "آءٌ تنگدستيءَ ۾ مبتلا آهيان." ڪارشا ويچارو چپ رهيو ۽ وقتي، پنهنجي جاسوسيءَ جي ڌنڌي سان گڏ پنهنجي پراڻي ڌنڌي کي به جاري رکيو پيس. پر ائين ڪرڻ ۾، هن کي ڏاڍي ڪوفت محسوس ٿيندي هئي. هن انهيءَ ڳالهه کان نفرت پئي ڪئي ته پوليس جي ملازمت ڪرڻ سان گڏ خيرات به وٺندو رهي. ڪڏهن ته هن پنهنجي ڪوٽ جي اندرئين کيسي ۾ پيل سوني سيڪي کي بازار ۾ وڪڻڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان به سوچيو هو. هڪ دفعي ته هن جا قدم صراف بازار ۾ هڪ سوناري جي دڪان ڏانهن به وڌيا، پر هر وقت هڪ گمنام احساس هن کي سيڪي وڪڻڻ کان باز رکيو. ڪڏهن ته هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو، ته سچ پچ هي سيڪو سندس ماءُ هن کي ڏهين سالگره تي ڏنو هو.

هڪ ڏينهن هو انهن ئي خيالن ۾ گم، صراف بازار جي منڍ ۾ بيٺو هو ته اوچتو هڪ فقير هن جي اڳيان هٿ ڊگهيڙيو "بابوجي، الله جي لالي ڪجهه ڏيو. ڪيتري ئي وقت کان بکيو آهيان."

ڪارشا گهاٽي ڏاڙهيءَ واري، جالني فقير جو جائزو ورتو جنهن جي ڪپڙن ۾ گهوڙيون لڳل هيون. هڪ پير زمين کان مٿي ڪنيل هوس، جنهن مان معلوم ٿي ٿيو ته اهو فقير سورهن آنا منڊو آهي. فقير پنهنجو سوال اڳ کان به وڌيڪ انڪساريءَ سان ورجايو. ڪارشا جي دل گهريو ته هو انهيءَ منڊي فقير جي غلط فهميءَ تي وڏا وڏا ٽهڪ ڏئي، پر اهو سوچي ته اهڙو قدم انهايت غير مهذبانه آهي، هن اهو خيال ترڪ ڪري ڇڏيو. هن سمجهيو ته معاشري ۾ پنڻ جي اجازت ته ضرور آهي، پر ڪنهن منڊي فقير تي ٺٺولي ڪرڻ جي اجازت هرگز نه آهي، پوءِ چاهي هن جي منڊائپ محض ڍوڪو ڇو نه هجي. تنهن کان سواءِ هن کي اهو احساس ٿيو ته

گذريل ٽن ويلن کان هو خود به پرکيو آهي ۽ هن جا آنڊا وڪڙ ڪاٽي رهيا آهن. ممڪن آهي ته هن فقير جي به اها حالت هجي، ۽ هو سچ ڳالهائي رهيو هجي، پر پاڻ ته ماڻهن کي ڪوڙو داستان ٻڌائي، انهن جي جذبات سان مذاق ڪري، انهن کان رقمون ڦري رهيو آهي.

اهو سوچي، هن جو هٿ، ازخود پاڻمرادو، ڪوٽ جي اندرين کيسي ڏانهن وڌي ويو ۽ هن هڪ اڌيلو سڪو ڪڍي، انهيءَ منڊڙي فقير جي جهوليءَ ۾ وڌو. هن فقير جي دعائن تي وڌيڪ توجهه ڪونه ڏنو، پر ان جي بجاءِ هو ڪنهن ويجهي سوناري جي دوڪان تي چڙهي ويو. هاڻي هو انهيءَ سون جي سڪي کي وڪڻڻ جو پڪو ارادو ڪري چڪو هو. هن کي احساس ٿيو ته سون جي سڪي کي کيسي ۾ رکي، ٽن ويلن کان بکيو رهڻ سراسر حماقت آهي.

هو خوش ٿيڻ لڳو ته انهيءَ سون جي سڪي کي وڪڻڻ کان پوءِ، دل ۾ پيدا ٿيل ان پراڻي ڪراهت جهڙي ڏاڏي جي تلخ يادگيرين کي به مٽائي ڇڏيندو، ۽ هو هميشه محنت مزدوري ڪري، پنهنجي حلال جي روزي ڪمائي کائيندو. "جناب، آءٌ پنهنجو هڪ سون جو سڪو وڪڻڻ چاهيان ٿو." هن پنهنجي ڪوٽ جي اندرين کيسي ۾ هٿ وجهندي چيو ۽ هن سڪو ڪڍي، سوناري جي ڪائونٽر تي رکيو.

ڪائونٽر جي پويان ويٺل وڏين مڇن واري سوناري، سامهون پيل سڪي کي ڏٺو ته سندس اکين ۾ رت تري آيو، ۽ ڪارشا کي قهر ڀرين اکين سان ڏسڻ لڳو، ۽ چيائين "هي سون جو سڪو آهي! اڙي، تنهنجي پيءُ ڏاڏي به ڪڏهن خواب ۾ سون جو سڪو ڏٺو هو؟"

ڪارشا سوناري جي اهڙي ڪڙي تنقيد ٻڌي، حيرت ۾ پئجي ويو. هن سڪي ڏانهن نهاريو ۽ چرڪ نڪري ويس. پوءِ جلدي کيس احساس ٿيو ته هن اهو سون جو سڪو غلطيءَ وچان، انهيءَ منڊي فقير کي ڏئي ڇڏيو آهي. جيڪو سڪو هن سوناري جي اڳيان رکيو هو، اهو سچ پچ ته هڪ معمولي سڪو هو، جنهن سان صرف هڪ بسڪوٽ ئي خريد ڪري سگهجي ٿو. "اڙي!" هن جي زبان مان بي‌اختيار نڪري ويو. "مون هن فقير کي، غلطيءَ وچان، سون جو سڪو ڏئي ڇڏيو!" هن چيو، ۽ پنهنجو سڪو کڻي، وائڙن وانگر، سوناري جي دڪان تان هيٺ لٿو.

"تنهنجي پيءُ به ڪنهن کي خيرات ڏني هئي! مون کي آيو آهي بيوقوف بڻائڻ!" ڪارشا سوناري جي واتان اهي لفظ ٻڌا، پر في‌الحال ته هو خود به بيوقوف بڻجي ويو هو. پلجي، هن فقير کي هڪ معمولي سڪي جي بجاءِ، هڪ قيمتي سون جو سڪو ڏئي ڇڏيو هو، ۽ سوناري جي چوڻ موجب، هن کي پڪ هئي ته سندس پيءُ برابر اهڙي سخاوت ڪانه ڪئي هئي. هو ٻه-ٽي پرالڳهون پري، اچي انهيءَ واردات واريءَ جڳهه تي پهتو. پر هاڻي ته انهيءَ منڊي فقير جو اتي نالو نشان به ڪونه هو. ڪجهه قدمن تي، هڪ چئن ڦيٿن واريءَ گاڏيءَ ۾،

هڪ اپاهج فقير ويٺو هو ۽ ماڻهن جو توجهه پنهنجي ٻوسيءَ ڏانهن ڇڪي رهيو هو. ڪارشا ان ڪان الهيءَ منڍي فقير بابت ٻڌا ڪئي، ۽ ڪيس ان جا بار ڀتا ڏنا.

"صاحب، ڇهين ٻجي ڪان پوءِ هو گهر هليو ويندو آهي ۽ ان ڪان پوءِ هن فٽ پاٿ کي اڱڻ سنڀاليندو آهيان. جيڪڏهن اوهان کي خير خيرات ڏيڻي آهي ته ڪنهن کي به ڏئي سگهو ٿا. ان جو ثواب هر حال ۾ اوهان کي ئي ملندو." الهيءَ پنگلي فقير، ڪارشا ڏانهن پر اميد نظرن سان نهاريندي چيو. پر ويچارو ڪارشا هاڻي خيرات ڏيڻ جهڙو ڪٿي هو! هو ته خود فقير ٿي پيو هو. هن پاڻ ڏانهن ايندڙ ڪنهن ٻئي فقير ڏانهن رخ ڪيو، جيڪو پنهي هٿن ڪان لولو هو.
"ها، ان جو نالو لارينو آهي." لولي فقير چيو. پوءِ هن ڪارشا کي الهيءَ فقير جو ڏس ڏنو.

"وڏي مهرباني." ڪارشا چيو، ۽ انهيءَ ٻڌايل طرف روانو ٿي ويو. لولي فقير جي ٻڌائڻ موجب الهيءَ منڍي فقير جي رهائش اٽان ڪان ٻه ميل پري هئي، پر سندس اندازو هو ته ڪيس رستي ۾ ئي ملي ويندو. هن پنهنجي سون واري سڪي کي هر حالت ۾ هٿ ڪرڻ چاهيو ٿي، پر هو سوچي رهيو هو ته اها ڪهڙي قسم جي ڪالوني هوندي جتي اهو پوڙهو لارينو رهندو هوندو! هڪ فقير جي جڳهه بابت سوچيندي، هن جي ذهن ۾ هڪ ننڍڙيءَ جهوپڙيءَ جو تصور تري آيو، پر هو محسوس ڪري رهيو ته هو جنهن وسنديءَ طرف وڃي رهيو آهي، اها ته ڪيترين عاليشان محلاتن تي مشتمل آهي ۽ اهڙن محلن ۾ ته صرف امير ئي رهي سگهن ٿا. خير، جڏهن ڪارشا الهيءَ سمجهايل پتي تي، يعني لارينو جي جڳهه تي پهتو تڏهن هن کي يقين ٿي ويو ته الهيءَ لولي فقير ڪيس غلط پتو ڏنو آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن جڳهه جي دروازي تي هو پهتو، الهيءَ جي عظمت ۽ شوڪت ٻڌائي رهي هئي ته اندر ڪو اڪابتي ماڻهوئي رهندو هوندو. هن هڪ واٽهڙوءَ ڪان پڇيو.

"هائو، جناب لارينو صاحب جو بنگلو اهوئي آهي." الهيءَ واٽهڙوءَ جواب ڏنو.

'بنگلي' ۽ 'جناب' جا لفظ ٻڌي، ڪارشا جو دماغ ڦرڻ لڳو. ممڪن آهي ته الهيءَ ناليواري ڪو ٻيو امير شخص الهيءَ بنگلي ۾ رهندو هجي. هو سوچ ۾ ٻڏجي ويو ۽ اڳتي وڌي رهيو هو ته بنگلي جي دروازي تي چوڪيدار بيٺو هو، جنهن سخت لهجي ۾ هن ڪان پڇيو.
"ڪنهن سان ملڻو اٿو؟"

"جناب لارينو صاحب سان." ڪارشا جي زبان مان بي اختيار نڪري ويو.

"ته پوءِ اندر هليا وڃو. لارينو صاحب ڇهين ٻجي ڪان پوءِ گهر ۾ ئي ملي سگهندو آهي." چوڪيدار ٻڌايو.

ڪارشا کي ياد آيو، ڦيٿن واري گاڏيءَ ۾ ويٺل فقير به اهوئي ڇهين ٻجي جو ذڪر ڪيو هو. هيستائين ته ڳالهيون پچنديون اچن ٿيون. چوڪيدار ته ڪيس اندر وڃڻ جي اجازت اڳ ۾ ئي ڏئي ڇڪو هو. جلد ئي هن پاڻ کي بنگلي ۾ اندر داخل ٿيندي محسوس ڪيو.

اڳيان اڌ درجن کن سنگمرمر جا ڏاڪا هئا، جن کي لاشعوري طور پار ڪندي، هڪ وسيع لابيءَ ۾ وڃي لٿو. اڳيان هڪ سهڻو دروازو هو جو بند هو، مٿان ڪال بيل بہ هو. هن ڌڙڪندڙ دل سان، ان بٽڻ تي آڱر رکي ۽ زور ڏنو. جواب ۾ جلد ئي دروازو کليو ۽ هڪ سترهن، ارڙهن سالن جي خوبصورت ڇوڪري ٻاهر نڪتي، "فرمايو." هن ڪارشا کي هيٺ کان مٿي تائين ڏٺو.

"جناب لارينو صاحب..."

"هائو، مون سان گڏيا اچو" ڇوڪريءَ چيو، ۽ مونڻ لاءِ پٺتي ڏانئين. ڪارشا هن جي پويان هلڻ لڳو. هاڻي هو ڪاريڊور ۾ اچي پهتا، جتي عاليشان غاليچو وڇايو پيو هو. خبر نہ آهي تہ ڇو ڪارشا پاڻ کي چور محسوس ڪري رهيو هو. هو سوچي رهيو هو تہ هن گهر جي رهاڪوءَ سان، جيڪو نہ صرف وڏو امير هو، پر معاشري ۾ بہ ڪو اعليٰ مقام حاصل اٿس، ڪهڙيءَ طرح هيئن ڇٽي سگهندو تہ ٿوري دير اڳ، هن ڪالئس خيرات ورتي هئي ۽ هن کيس هڪ معمولي سڪي جي بدران هڪ قيمتي سوا سڪو ڏنو هو. اهو سوچي، هن جي منهن تان پگهر ريلا ڪري وهڻ لڳو. هاڻي هو سوچي رهيو هو تہ هن بنگلي ۾ داخل ٿي هن وڏي غلطي ڪئي آهي، جنهن جي سزا کيس جلد ئي پوڳڻي پوندي. جناب لارينو صاحب، جيڪڏهن کيس بيعزتيءَ جي ڪيس ۾ پوليس جي حوالي ڪئي نہ ڪري، پر تہ بہ کيس ڌڪا ڏيئي ٻاهر ضرور ڪيدائي ڇڏيندو. هن سوچيو تہ پوئتي پڇي نڪران، پر هاڻي ڇا ٿي سگهيو ٿي. ڪاريڊور جي ڇيڙي تي ڇوڪري منهن ڦيرائي سريلي آواز ۾ چيو، "اوهان کي ڪاڌي واري ڪمري ۾ هلڻو پوندو، ڇاڪاڻ تہ هو هن وقت ڪاڌو کائي رهيو آهي. اوهان سائس اتي ئي ملو."

"تہ پوءِ آءٌ بہ بي وقتو آيو آهيان." ڪارشا رڪجي ويو. "نهيو، پوءِ ڪنهن وقت اچي سائس گڏجاڻي ڪندس." ائين چئي، هو پوئتي مڙڻ لڳو.

"نہ نہ، اهڙي تہ ڪابہ ڳالهہ ڪانہ آهي. لارينو صاحب نهايت فراخدل ماڻهو آهي. هو اهڙيءَ ۾ ڪو بہ عار محسوس ڪو نہ ڪندو آهي. سائس ملڻ وارا گهڻو ڪري ماني کائڻ وقت ئي ملي ويندا آهن." ڇوڪريءَ سامهون وارو دروازو کوليندي چيو، "اچو."

لاچار، ڇوڪريءَ سان گڏ هو بہ اندر داخل ٿيو. هاڻي هو هڪ وڏي هال ۾ هو جنهن جي ڇت ڪافي مٿي هئي ۽ جنهن جي وچ ۾ رنگين بلوري شيشي جو هڪ وڏو فانوس روشن هو. فرش تي عمدو غاليچو وڇايل هو. هال جي وچ تي هڪ وڏي ميز رکيل هئي، جنهن جي چوطرف ڇهہ ڪرسيون پيون هيون. هڪ ڪرسيءَ کان سواءِ، پيون سڀ ڪرسيون خالي هيون ۽ انهيءَ ڪرسيءَ تي اهوئي شخص ويٺو هو، جنهن جي تلاش ۾ هو بہ هت اچي پهتو هو. هن وقت سندس جسم تي اهو اگهڙين ۽ ڦاٽڙين وارو وڳو ڪو نہ هو، پر نهايت قيمتي وڳو اوڍيل هئس ۽ اڳيان قسمين قسمين جا طعام رکيا هئس؛

"اچو، اچو، ويهو." هن مالي ڪائيندي چيو ۽ پنهنجي هٿ ۾ جهليل پڳل ڪڪڙ جي ٽنگ پليٽ ۾ رکندي، هن جي استقبال لاءِ آٿي ڪڙو ٿيو.

"جناب، مون کي ڪارشا چوندا آهن." هن هڪندي چيو.

"ڪارشا، اچو." لارينو صاحب پنهنجي پر واريءَ ڪرسيءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيو. ڪارشا جي ويهڻ کان پوءِ، ڇوڪريءَ کي چيائين "مِلدا، هاڻي تون پل وڃ."

ڇوڪريءَ ادب سان سر جهڪايو ۽ هال مان ٻاهر هلي وئي. ڪارشا پنهنجي پرسان ويٺل شخص تي، ڦڙتائيءَ سان نظر وڌي. برابر اهو ئي اهو سنڌڙو فقير آهي، ۾ هن کي اهو سمجهه ۾ نٿي آيو ته هو هن کي ڪيئن چوي ته "تون ٿورو وقت اڳ، صراف بازار ۾ بني رهيو هئين، ۽ مون توکي خيرات ڏني هئي، پر غلطيءَ وچان، هڪ معمولي سڪي جي بدران توکي هڪ قيمتي سونو سڪو ڏنو هوم. ڇا، اهو هڪ معزز شخص تي الزام نه آهي، ۽ ڇا هيءُ امير ماڻهو الهيءَ الزام کي قبول ڪندو؟" اهو سوچي هن جي جسم مان درهڙي اکري وئي.

"ٻڌايو، ڪيئن تڪليف ڪئي اٿوَ؟" هن ڏاڙهيءَ واري ڳالهايو.

"ڪارشا خشڪ چپن کي آلي ڪندي هن ڏانهن نهاريو. هن کي پنهنجي مقصد بيان ڪرڻ لاءِ ڪي موزون لفظ ڪونه ٿي سجهيا. هن ائين محسوس ڪيو، ڄڻ هو گونگو آهي.

"اڙي، مون توهان کان ماليءَ بابت ته پڇيو ئي ڪونه." لارينو چيو.

"مهرباني، آءٌ مالي ڪاڻي آيو آهيان." ڪارشا محسوس ڪيو ته آءٌ گونگو نه آهيان.

"ته پوءِ ٻڌايو، آءٌ اوهان جي ڪهڙي خدمت ڪري سگهان ٿو؟" لارينو چيو: ۽ پرسان رکيل شراب جي بوتل کڻي، هڪ ننڍڙو گلاس ڀريائين ۽ ڪارشا جي سامهون رکيائين. ان سان گڏ هڪ سونهري رنگ جو سگريٽ ڪيس ۽ هڪ جديد قسم جو خوشنما لائيٽر به هن طرف سرڪايائين. "آءٌ سمجهان ٿو ته مون توهان کي اڳ به ڪٿي ڏٺو آهي." هن چيو.

ڪارشا پنهنجي گلاس مان هڪ وڏو ڍڪ ڀرڻ کان هيٺ لاٿو. شراب ته ڏاڍو عمدو ۽ ڪو پراڻو هو. "اها منهنجي خوش قسمتي آهي، جو توهان مون کي سڃاڻو ٿا. اڄ شام جو ئي مون توهان کي هڪ سونو سڪو خيرات طور ڏنو هو." ڪارشا ڳالهايو پر هن کي اها پڪ ڪانه رهي ته اهو جملو هن پاڻ ڳالهايو آهي يا ڪو غيبي آواز هو.

"مون جو سڪو؟" ڏاڙهيءَ واري گهرو. ڇهاڙڻ واري عمل کي في الحال ته منسوخ ڪيو. هن جي لهجي مان اها ڳالهه صاف ظاهر هئي، ته هن کي "خيرات طور ڏنو هو" واري فقري، تي ته ايترو عجب ڪونه لڳو، جيترو "سونو سڪو" واريءَ ٽڪ تي عجب لڳس.

ڪارشا پنهنجي گلاس وارو بچيل سچيل مقدار به پيئندي، گلاس ميز تي رکيو ۽ چيو:

”هائو، مون هڪ معمولي سِڪي جي بجاءِ، توهان کي هڪ سولو سِڪو ڏنو هو، ٻيءَ حالت ۾ اڄ توهان کي ٿوري وقت تڪليف ڪرڻ ڏيان ها.“

”ڳالهه ته اعتبار جوڳي ئي ڪانهي.“ ڏاڙهيءَ واري چيو. هن جو لهجو ٻڌائي رهيو هو ته هن کي پنهنجو ته اعتراف ضرور آهي، پر هو هيءَ ڳالهه تسليم ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه آهي ته ڪو هن کي خيرات ۾ سون جو سِڪو به ڏئي سگهجي ٿو. فقير بيخياليءَ واري انداز ۾ بوتل کنئي، ۽ پنهنجو ۽ ڪارشا وارو گلاس وري ڀريو ۽ پوءِ بي‌اعتماد نظرن سان هن ڏانهن نهارڻ لڳو.

ڪارشا شراب جو پيو گلاس به جلد ئي خالي ڪري ڇڏيو ۽ چيائين ”جناب، اهو سڀڪجهه غلطيءَ سبب ٿيو هو، نه ته اڄ ته اهيءَ سِڪي کي وڪڻڻ لاءِ صراف بازار ۾ به ويو هوس. ايتري ۾ توهان سوال ڪيو ۽ هڪ سِڪو ڪيسي مان ڪڍي، ڏسڻ واسطي ٻنان، توهان کي ڏئي ڇڏيم. اوهان کان ڇا لڪائجي. اهو ئي هڪ سِڪو منهنجي سموري ملڪيت هو، ۽ ان جي وڃڻ کان پوءِ، منهنجي حيثيت فقير کان وڌيڪ نه رهي آهي.“ ڪارشا چيو، پر ان کي شدت سان احساس ٿيو ته هو غلط ڳالهه ڪري رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته هڪ فقير جي حيثيت ته ان وقت خود هن جي اکيان واضح هئي.

لارينو ٿوري دير خاموش رهڻ کان پوءِ، مشڪيو ۽ هٿ جي اشاري سان ڪارشا جو ڌيان شراب جي بوتل ڏانهن ڇڪيائين. شايد هن ائين ٿي چاهيو ته سندس مهمان اهو محسوس نه ڪري ته ڪو ڪنهن ڪنجوس وٽ اچي اٽڪو آهي. ”ڏاڍو عمدو شراب آهي.“ ڪارشا پنهنجو گلاس ٽيون دفعو به ڀريو، ۽ چيو:

”هائو، پورچوگالي آهي.“ فقير مختصر جواب ڏنو.

”ها، ته جناب اڄ اهو چئي رهيو هوس ته اهيءَ سولي سِڪي جي پويان هڪ دردناڪ ڪهاڻي لڪل آهي. نه ته اڄ....“

”وڌيڪ وضاحت جي ضرورت نه آهي منهنجا دوست. اهڙي قسم جون ننڍيون وڏيون غلطيون انسان ڪندو ئي رهي ٿو.“ لارينو ڳالهه کي مڪائيندي چيو ۽ پوءِ ميز تي رکيل گهنٽي وڄايائين. جواب ۾، اها ساڳي ڇوڪري، هلدا، اچي حاضر ٿي. ”هلدا، منهنجو پنهنجو وارو لباس ته کڻي اچ. اجا مون ان جا ڪيسا ڪونه کوليا آهن.“

”اجهو آيس، جناب.“ ائين چئي، ڇوڪري واپس هلي وئي. ان جي وڃڻ کان پوءِ، ڪارشا ٿوري کنگهڪار ڪئي ۽ پنهنجو گلو صاف ڪيائين. پوءِ چيائين ”جناب، اهو سولو سِڪو منهنجي لاءِ، ان جي موجوده قيمت کان به وڌيڪ قيمتي آهي. اهو سِڪو واپس وٺڻ کان اڳ، اڄ توهان کي ان جو سبب ضرور ٻڌائيندس.“

”مون کي يقين آهي دوست، ته ڪول ڪو سبب ضرور هوندو.“ لارينو چيو ۽ ان کان پوءِ هلندا، اهي قاتل پوشاڪ ڪڍي آيو. جيڪا صراف بازار ۾، گارشا الهيءَ نقير جي بدن تي ڏٺي هئي. هن وقت ته ان پوشاڪ ۾ ڪيترائي ڪيسا نظر ٿي آيا ۽ اهي نهايت وزني ٿي معلوم ٿيا. لارينو ميز جي هڪ حصي کي خالي ڪيو ۽ هلندا کان اها پوشاڪ ورتي، ڪيسن مان ريزو ڪيڊي، ڪٺي ميز تي اوتيائين. گارشا ته حيران ٿي ويو، جو اها چڱي خاصي رقم هئي. ان ۾ ننڍا وڏا ڪيترائي سڪا موجود هئا، پر انهن سڀني کان ڌار، سونو سڪو پري کان چمڪي رهيو هو.

”اهو آهي، جناب.“ گارشا پنهنجي آڱر سان ان سڪي ڏانهن اشارو ڪندي، لارينو جو ڌيان ان ڏانهن ڇڪايو.

”ٺيڪ آهي.“ نقير سونو سڪو هٿ ۾ کڻي، نهايت خوشيءَ واري انداز ۾ چيو ”مون کي ته هن وقت پتل ۽ ٽامي جا سڪا ئي ملندا رهيا، پر هي سونو سڪو پهريون دفعو ئي مون کي خيرات ۾ مليو آهي.“

”پر، اڄ ته عرض ڪري چڪو آهيان ته مون غلطيءَ مان....“

”ها، ها، ٺيڪ آهي. مون کي اعتراف آهي ته توهان اهو غلطيءَ مان ئي ڏنو آهي ۽ الهيءَ ڪري اهو توهان کي واپس ملڻ گهرجي.“ نقير چيو ۽ اهو سڪو گارشا جي هٿ تي رکيائين. وري چوڻ لڳو، ”مون کي افسوس آهي جو الهيءَ غلطيءَ سبب توهان کي هيستائين اچڻ جي تڪليف گوارا ڪرڻي پئي، حالانڪ اڄ سمجهان ٿو ته منهنجي غريبخاني تي اچي، اوهان منهنجي عزت افزائي ڪئي آهي.“

”جناب، اڄ هيءُ سڪو ڪڏهن به واپس نه وٺان ها، پر...“

”ڇڏ الهيءَ ڳالهه کي. ڪا ٻي ڳالهه ڇيڙ.“ نقير هٿ جا اشارا به ڪيا. گارشا الهيءَ سڪي کي، پنهنجي هٿ ۾ اٿلائي پٿلائي ڏٺو ۽ چيو: ”نه سائين، مون کي ڳالهائڻ ڏيو. اوهان جي فياضيءَ مون کي تمام گهڻو متاثر ڪيو آهي. اڄ توهان کي هن سڪي جو داستان ضرور ٻڌائيندس.“

نقير مشڪندو رهيو ۽ انتظار پريل نگاهن سان گارشا ڏانهن نهاريندو رهيو. گارشا کي هن وقت اهي لفظ ياد ڪول ٿي آيا، جيڪي هو هزارن ماڻهن جي اڳيان ورجائي چڪو هو. هن آخر چيو، ”توهان ته الهيءَ کي ڪٺي بيوقوفي نه سمجهو پر ماڻهو ته ماڻهو ئي هوندي آهي. توهان ته ڄاڻو ٿا ته انسان سڀني جي صرف هڪ ئي ته ماڻهو هوندي آهي. صرف هڪ ماڻ...“ ان کان پوءِ چئي، گارشا جي نڙي خشڪ ٿي وئي. نڙي ته اڳ ئي سڪي وئي هئي ۽ آواز پرجي آيو هوس، ۽ هن جو آخري لڪتو، جنهن کي هو ڪارگر سمجهندو هو، اهي ڳوڙها هئا ــ وڏا وڏا ڳوڙها، جيڪي هن جي اکين مان وهڻ تي هئا.

فقير الهيءَ ڪرسيءَ تان اٿيو، ۽ وبجهو اچي، هن جي ڪلهي تي هٿ رکي چوڻ لڳو ۽ چوائين، ”صبر ڪر، پٽ، صبر ڪر.“

”نه، نه. مون کي اهڙي ڪرڻ نه گهرجي.“ گارشا سڏڪا ڀريندي چيو. ”منهنجي هيءَ ڪهاڻي ته هي سولو سڪو مون کي منهنجي ماءُ ڏنو هو، درست نه آهي.“

”يعني!“

”اهو سڪجهه ڪوڙ آهي.“ گارشا ايئن سچ ڳالهايو. ”آءٌ ڪيئن احسان فراموش ٿيان، جو آءٌ پنهنجي محسن جي هوڙي فياضيءَ جو بدلو ڪوڙ ۽ مڪاريءَ سان ڏيان! هيءُ سڪو منهنجي ماءُ مون کي ڪونه ڏنو هو، پر هيءُ خود مون خريد ڪيو هو. ماڻهن کي بيوقوف بنائڻ خاطر اهڙن ڪان ناجائز نمولي ۾ همدرديون حاصل ڪرڻ جي غرض سان، ۽ پنهنجي عادت موجب، اها ساڳي حرڪت مون توهان سان به ڪئي، جا مون کي ڪرڻ نه گهرجي هئي. آءٌ پنهنجي الهيءَ ڪارناسي تي شرمندو آهيان. ڇا، توهان مون کي معاف ڪونه ڪندا؟“ هو ٻارن واڪر سڏڪا ڀرڻ لڳو: ”توهان هي سڪو موٽائي ڏنو آهي ۽ مون تي وڏي مهرباني ڪئي آهي. بس، هڪ مهرباني ٻي به ڪريو. مون کي معاف ڪري ڇڏيو، آءٌ نهايت شرمسار آهيان.“

فقير سندس ٻئيءَ تي شفقت جو هٿ ڦيريو. ”آءٌ سمجهان ٿو، پٽ!“ ۽ گارشا کي لفظ ”پٽ“ ڏاڍو وڻيو. فقير وڌيڪ چيو: ”آءٌ ته توکي منڍ ۾ ئي ڇٽي رهيو هوس، ته ڪنهن به قسم جي وضاحت ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. سولو سڪو هرحالت ۾ توهان جو آهي.“

”جناب، اهو آءٌ ڪڏهن به واپس نه وٺان ها، ليڪن مجبور آهيان. حقيقت آءٌ توهان کان ڪونه لڪائيندس. سچ پچ ته اها ئي منهنجي ڪل موڙي آهي. آءٌ ڪيترن ويلن کان بکيو آهيان، ۽ صراف بازار ۾ بيهي، هن کي وڪڻڻ جو ويچار ڪري رهيو هوس، ته ان مان جيڪا رقم ملندي، ان مان پيٽ جي باهه وسائيندس ۽ باقي ضرورتون به پوريون ڪندس، ته ايتري ۾ توهان اچي ويا ۽ مون کي چيوَ ته توهان ڪيترن ويلن کان بکيا آهيو. منهنجي کيسي ۾، الهيءَ سولي سڪي کان سواءِ، هڪ ٻيو به معمولي ننڍڙو سڪو موجود هو. هيءُ ڏسو. گارشا پنهنجي کيسي مان اهو سڪو ٻاهر ڪڍيو ۽ ڏيکاريو: ”مون هيءُ سڪو اوهان کي ڏيڻ گهريو ٿي، پر غلطيءَ سبب، سولو سڪو ڏئي ويٺس. هي ننڍڙو سڪو اوهان خيرات ۾ وٺڻ چاهيو ته حاضر آهي.“

”نه، نه، پٽ!“ فقير سڪو هن ڏانهن موٽائيندي چيو. ”مون کان وڌيڪ، هن سڪي جي توکي ضرورت آهي.“

”توهان جي مرضي.“

”ها، ته تون ڪيترن ئي ويلن کان بکيو آهين؟“

"هائو، سچ ڳالهائڻ ۾ ڪوبه حرج ڪونه آهي. آءٌ ٻن هفتن کان هڪ جڳهه تي ملازم به آهيان، پر پگهار ملڻ ۾ اڃا دير آهي. پر، مون هاڻي عهد ڪيو آهي ته خواه بکيو ئي مري وڃان، پر ڪنهن کي به هن سيٺ جي ڪوڙي ڪهاڻي ٻڌائي، بيوقوف ڪونه بڻائيندس. هاڻي، آءٌ محنت ڪري کائيندس. توهان جي شخصيت مون کي نئون رستو ڏيکاريو آهي..."

"نيڪ آهي منهنجا دوست، هرهڪ کي محنت ڪري ئي پنهنجي روزي ڪمائڻ گهرجي. مون ڏانهن نهار. صبح ڇهين بجي کان شام جو ڇهين بجي تائين، وڏي جانفشانيءَ سان محنت ٿو ڪريان ۽ پنهنجين ضرورتن کي پوري ڪرڻ ۾ ڪنهن جو محتاج ڪونه آهيان. توکي به گهرجي ته باقاعدي محنت ڪري کائين."

ٻنهي هڪٻئي ڏانهن ڏٺو، ۽ ٺاڙهيون ڏئي رئڻ لڳا. فقير پنهنجو پهريون جملو وري دهرايو "ته پوءِ تون ڪيترن ئي ويلن کان بکيو آهين؟"

ڪارشا ڪنڌ سان هاڪار ڪئي. "هلدا." فقير نوڪرياڻيءَ کي سڏيو، جا جلديءَ ۾ آئي. هن، هنن ٻنهي جي اکين مان ڳوڙهن جون قطارون وهنديون، ڪوبه عجب ڪونه کاڌو. ڪارشا جو اندازو هو ته هوءَ پڙ پاسي ۾ بيٺي، هنن جو تماشو ڏسي رهي هئي. "هلدا، ميز تي هن همراهه لاءِ کاڌو به رک ۽ هڪ بوتل به آڻ."

ڇوڪريءَ جلدي کاڌو رکيو ۽ بکايل ڪارشا کاڌي تي ڪري پيو. شراب جي ڪيترن ئي گلاسن، هن جي بک کي وڌيڪ تيز ڪري وڌو. کاڌي کائڻ کان پوءِ هنن ٻنهي گڏجي شراب پيتو.

پورچوگالي شراب پنهنجو اثر ڏيکاريو ته ڪارشا کي پنهنجو دوست ڊان جل ياد آيو، جنهن اڄ پگهار جي عيوض، ڪيس نوڪري وٺي ڏني هئي. شراب جي نشي هوادي بس، هن اهو محسوس ڪيو ته ڊان جل هن سان وڏي ڪميڻائي ڪئي هئي. هن جو رت ٽهڪڻ لڳو، ۽ بي اختيار ٻڙڪيو: "جڏهين پوليس کي هن ڪميڻي حرڪت جو علم ٿي ويو...." لارينو پنهنجي ڪرسيءَ تان ٽپ ڏئي اٿيو، ۽ جلدي هن وٽ پهتو. ڪارشا ڏٺو ته هو منڊو نه آهي. پوليس جو فڪر نه ڪر، تو وٽ ته هن وقت ڪجهه به نه آهي. اسين ته ٻئي هڪ ئي جرم جا مجرم آهيون.

"توهان ڇا چيو؟"

"منهنجو مطلب آهي ته تون به ٺڳ آهين ۽ آءٌ......"

"نه، هاڻي آءٌ ٺڳ نه آهيان. آءٌ هن سوالي سيٺ کي وڪڻي، پنهنجو ڪم هلائيندس."

"وڪڻي!" فقير حيرت سان ورجايو. "نه، پٽ، ائين نه ڪج."

"ڇو؟"

"ڇا، توکي ياد نہ آهي تہ هيءُ سڪو توکي تنهنجي ماءُ ڏنو هو. تنهنجي ڏهين سالگرهہ تي، ۽ ان جي پٺيان ڏينهن هوءَ ڪنهن حادثي ۾ مري وئي."

"ها، پر هاڻي مون فيصلو ڪري ڇڏيو آهي تہ هاڻي آءٌ پوليس جي...."

"تون پوليس جي پرواهہ نہ ڪر، نوجوان. تون اهو تہ سوچ تہ تنهنجي ۽ اسان جي هڪ ئي تہ ماءُ هوندي آهي. صرف هڪ. سو، ان جي نشانيءَ کي سنڀالي رکج." ائين چئي، فقير پنهنجي کيسي مان هڪ پٽون ڪڍيو ۽ ان مان اوٺن جي دستي ڪڍي، هن ڏانهن وڌائي، ۽ چيائين: "وٺ، پٽ، هن سان پنهنجو ڪم هلاءِ. هن کان پوءِ، جڏهين بہ ضرورت پوئي، تہ ايڏڙڪ هت هليو اچج."

لوت ڪٹڻ کان پوءِ، گارشا احسانمنديءَ وارين اکين سان هن ڏانهن نهاريو.

"ڇڱو، هاڻي اجازت ڏيو." هن چيو. فقير دروازي تائين هن کي ڇڏڻ آيو.

گارشا وري چيو: "جناب، آءٌ هن سڪي واپس وٺڻ تي انتهائي شرمسار آهيان، پر هن کان سواءِ ٻيو ڪو چارو بہ ڪونہ هو."

"پرواهہ نہ آهي. ڪا ڳالهہ نہ آهي. تون مون لاءِ پٽ وانگر آهين."

"پر، جيڪڏهين پوليس کي هن ڳالهہ جو ذرو بہ...."

"ڇڏ پوليس کي. اسان ماڻهن جي هڪ ئي تہ ماءُ آهي. توهان جي بہ، منهنجي بہ، ۽ پوليس جي بہ!"

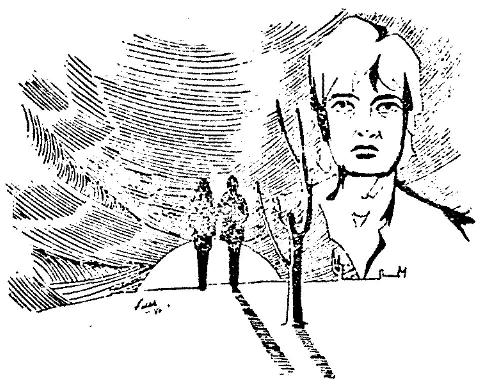

• سنڌيڪار: لعل شاهه

زيورن جو ڏٻو

چندر پرڪاش کي بي. اي. پاس ڪرڻ کان پوءِ، هڪ ٽيوشن کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪم مليو. سندس ماءُ اڳ ۾ ئي فوت ٿي ويئي هئي، الهيءَ ئي سال سندس والد به وفات ڪري ويو. هن جو پيءُ اعليٰ آفيسر هو. پرڪاش پنهنجي مستقبل جا جيڪي خوبصورت خواب ڏسندو هو، اهي سڀ مٽيءَ ۾ ملي ويس. هن کي اها اميد هئي ته تعليم پوري ڪرڻ بعد، کيس چڱي نوڪري ملي ويندي، پر اهي سمورا منصوبا پورا ٿي ڪين سگهيس، ۽ تقدير اڳيان ڪا به تدبير هلي نه سگهي. هينئر سندس گذران لاءِ فقط ڏهه رپيا ماهيانو ٽيوشن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هو؛ جاڪاڻ جو سندس پيءُ ٻي ڪا به ملڪيت نه ڇڏي ويو هو. ان سان گڏ سندس زال به پڙهيل ۽ شوقين هئي، جنهن لاءِ سٺي کاڌي ۽ خوبصورت ڪپڙن پهرڻ کان سواءِ مري وڃڻ بهتر هو. پرڪاش لاءِ ڏهه رپيا ماهوار پگهار تي نوڪري ڪرڻ ڪٺن هئي، پر ٺاڪر صاحب کيس رهڻ لاءِ جڳهه ڏيئي، سندس همت افزائي ڪئي. اها جڳهه ٺاڪر صاحب جي گهر سان بلڪل گڏ هئي. هوادار، ڪشادي ۽ ضروري سامان سان سينگاريل جڳهه وٺڻ رهڻ سواءِ ڪان گهٽ ملڻ ناممڪن هئي. کيس ڪم فقط ٻه ڪلاڪ ڪرڻو پوندو هو. ڇوڪرو به لڳ ڀڳ پاڻ جيڏو هوس، پر بلڪل ڪندذهن ۽ ڪمچور هو. الهيءَ ڪري اڃا اٺين درجي ۾ پڙهندو هو. سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي ته ٺاڪر صاحب ۽ ٺاڪرياڻي سندس تمام گهڻي عزت ڪندا هئا، کيس ملازم نه بلڪ پنهنجو پٽ سمجهندا هئا ۽ گهر جي هر معاملي ۾ ڪانئس صلاح مشورو وٺندا هئا.

هڪڙي ڏينهن شام جو وقت هو ۽ پرڪاش پنهنجي شاگرد ويراندر کي پڙهائڻ لاءِ تياري ٿي ڪئي، ته ٺاڪرياڻيءَ کيس چيو، ته "پٽ! هينئر نه وڃ ۽ هيڏانهن اچ جو توسان ڪجهه ڳالهائڻو اٿم."

پرڪاش دل ۾ سوچيو ته اها ڪهڙي ڳالهه آهي، جيڪا ٺاڪرياڻي ويراندر جي سامهون چوڻ ٿي گهري! پرڪاش کي ٻرپرو وٺي، اما ديوي چيس، ته "ويروءَ جي شاديءَ لاءِ چڱي گهر کان مانگي آئي آهي، ان لاءِ تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي، سندس شادي ڪريون يا نه؟"

پرڪاش ڪلهي، ڪيس جواب ڏنو، تہ ”اهو تہ ويرو بابوءَ کان ئي معلوم ڪري ورتو“ ”نہ، تو کان پڇندس“ اماديويءَ ڪيس وراڻيو.

پرڪاش پريشان ٿي ڪيس جواب ڏنو، تہ ”الهيءَ ۾ آءٌ ڪهڙي صلاح ڏيندس، هو ويهن سالن جو تہ هينئر آهي، باقي ائين سمجهو تہ شاديءَ کان پوءِ سندس پڙهڻ ڇٽو.“ ”تہ هاڻي شادي نہ ڪرايونس، جيڪڏهن تنهنجي بہ اها صلاح آهي.“ اماديويءَ ڪيس چيو. ”جيئن توهان جو خيال هجي، مون تہ پنهنجي ڳالهيون توهان کي ٻڌائي ڇڏيون.“ پرڪاش جواب ۾ چيو. ”تہ پوءِ وهانءُ ڪرايونس؟ مون کي تہ اهو بہ خيال ٿو ٿئي تہ ڇوڪرو ڪٿي ڪَري نہ پوي! پوءِ تہ اسان کي پڇتائڻو پوندو!“

”ڇو؟“ پرڪاش چيو. ”منهنجي هوندي تہ سندس ڪوبہ فڪر نہ ڪريو، ها! جيڪڏهن توهان جي خواهش آهي تہ ڪيس شادي ڪرايو، انهيءَ ۾ ڪو نقصان بہ ڪونهي.“

”پر سموري تياري توکي ڪرڻي پوندي!“ ٺاڪرياڻيءَ وراڻيو.

”تہ مون ڪڏهن انڪار بہ ڪيو آهي ڇا!“

روزگار جي خير گهرلڌڙ پڙهيلن ۾ هڪڙي ڪمزوري هوندي آهي، جيڪا ڪڙي سچائي ظاهر ڪرڻ کان ڪنهن وقت ڪين روڪيندي آهي، پرڪاش ۾ بہ اهڙي ڪمزوري موجود هئي. ڳالهيون پڪيون ٿي ويون ۽ شاديءَ جون تياريون ٿيڻ لڳيون.

ٺاڪر صاحب انهن ماڻهن مان هو، جن کي پاڻ تي اعتماد نہ هوندو آهي، سندس نظرن ۾ پنهنجي سٺ سالن جي تجربي کان، پرڪاش جي ڊگري وڌيڪ هئي، الڪري شاديءَ جو سمورو انتظام سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ڏهہ-ٻارهن هزار رپيا خرچ ڪرڻ ڪا ٿورڙي ڳالهہ نہ هئي، اک ڇنڀ ۾ هڪ زبون حال نوجوان، ذميدار مئنيجر بڻجي ويو. ڪنهن وقت بجاجي ڪيس سلام ڪرڻ پئي آيو، تہ ڪنهن وقت سوالي پئي سندس خوشامد ڪئي، ڪڏهن وري شاميان وارن پئي ڪيس پنهنجي يادگيري ڏياري. اهڙي وقت ۾ جيڪڏهن هو ڪجهہ رقم ڳڙڪائڻ جي ڪوشش ڪري ها، تہ آسانيءَ سان ائين ڪري ٿي سگهيو، پر هو ايترو ذليل نہ هو. هن سوچيو ٿي تہ انهيءَ سان ڪيئن دغا ڪجي، جنهن سڀڪجهہ سندس حوالي ڪري ڇڏيو هو! پر جنهن ڏينهن هن پنجين هزارن جا زيور خريد ڪيا، انهيءَ ڏينهن سندس اندر ۾ ڪنچيون پوڻ لڳيون.

گهر اچڻ سان چمپا کي چيائين، تہ ”اسين فقط ماليءَ لاءِ بہ محتاج آهيون ۽ دنيا ۾ اهڙا ماڻهو بہ آهن، جيڪي هزارن رپين جا تہ فقط زيور ٺهرائين! ٺاڪر صاحب پنهنجي نُنهن لاءِ اڄ پنجن هزارن رپين جا زيور خريد ڪيا آهن، جيڪي ڏاڍا سهڻا هئا.“ ”تہ پوءِ اسين ڇا ڪنداسون، جنهن کي ايشور ڏنا آهن، اهيئي پائين!“ چمپا بيپرواهيءَ سان وراڻيو. ”اهيئي ماڻهو مزا ماڻي رهيا آهن، جيڪي نہ ڪمائين نہ ڪرتون ۽ پيءُ ڏاڏي جي ڇڏيل ملڪيت تي عيش ڪري رهيا آهن. انهيءَ مان صاف ظاهر آهي تہ ايشور وٽ بہ انصاف ڪونهي.“ چندر پرڪاش چيو.

چمپا چيو ته ”پنهنجو پنهنجو نصيب آهي، ايشور جو ڪهڙو ڏوهه! تنهنجو پيءُ ڏاڏو به ملڪيت ڇڏي ويو ها ته تون به مزا ماڻين ها، هتي ته پيٽ قوت به ڪشادگيءَ سان نصيب ڪونهي، باقي ڪپڙن ۽ زيورن جو ڪهڙو ماتم ڪجي! فقط چڱي ساڙهي به ڍڪڻ لاءِ ڪانهي؛ جو ڪنهن چڱي گهر پائي وڃجي؛ سان ته انهيءَ ڪري نڪر ۾ آهيان ته ٺاڪرياڻيءَ جي شاديءَ ۾ ڪيئن شريڪ ٿينديس، جيڪر بيمار ٿي پوان ته جند ڇٽي پوي!“

اُئين چوندي ڏک وچان سندس اکيون پُرجي آيون. پرڪاش کيس دلداري ڏيندي چيو، ته ”آءٌ تنهنجي لاءِ ساڙهي ضرور آڻيندس، اهي ڏکن جا ڏينهن هميشه نه رهندا، هڪڙي ڏينهن آءٌ توکي زيورن سان پُري ڇڏيندس!“

”چڱو اهڙا وات جا چشڪا مون کي نه وڻندا! گذران ٿي وڃي، اهو ئي ڪافي آهي.“ چمپا کلي چيو.

پرڪاش چمپا جي ڳالهه ٻڌي شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو ۽ سمجهيائين ته چمپا کيس ڪيڏو نه سست ۽ بيڪار ٿي سمجهي.

رات جو جڏهن ٻيئي ماني کائي ستا، ته پرڪاش وري زيورن جو ذڪر ڪرڻ شروع ڪيو، ته ”هن شهر ۾ ايڏا اعليٰ قسم جا ڳهڻا به تيار ڪيا وڃن ٿا. مون کي ته ايتري اميد نه هئي!“ ”زيورن جي ڳالهه ڇڏي ٻي ڪا ڳالهه ڪريو! اها ڳالهه ٻڌائي لاحق چاڪ نه ڇڪايو.“ چمپا چيو. ”اهي زيور جيڪڏهن توکي پهرائجن ته تون بلڪل راڻي لڳي وڃين.“ ”زيورن سان ڪهڙي خوبصورتي وڌندي آهي، مون ڪيتريون ئي عورتون ڏٺيون آهن، جيڪي ڳهڻن پائڻ کان پوءِ به بلڪل ڪوجهيون معلوم ٿينديون آهن.“

”ٺاڪر صاحب به مطلبي يار آهي، ائين نه چيائين، ته هنن مان ڪا شئي چمپا لاءِ به کڻي وڃو!“ ”توهين به پاراٽيون ڳالهيون ڪري رهيا آهيو.“ چمپا ورائيو. ”انهيءَ ۾ پاراٽين ڳالهين جو ڪهڙو سوال آهي، ڪوبه فراخ دل ماڻهو ايتري ڪنجوسائي نه ڪندو آهي.“ پرڪاش چيو.

”سان ته ڪڏهن به اهڙو سخي ڪونه ڏٺو آهي، جيڪو پنهنجي اُنهن جا زيور ڪنهن ڌاريءَ کي ڏيئي ڇڏي، پرڪاش!“

”اسين ڌاريا ته نه آهيون، هڪ ئي گهر ۾ رهون ٿا، مان سندس پٽ کي پڙهايان ٿو ۽ هُنس جي شاديءَ جو سمورو انتظام به مان ئي ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن سؤ-ٻن جي شئي ڏيئي ڇڏي ها، ته ڪهڙي وڏي ڳالهه ٿي پوي ها! مگر دولت جي بار سان دولتمند ماڻهن جي دل دٻجي ۽ سسي ويندي آهي، جنهنڪري منجهن ڪشادگي ۽ سخاوت جي اميد رکڻ ئي اجائي آهي.“

رات جا ٻارهن لڳا آهن، مگر پرڪاش کي ننڊ اصل ڪانه ٿي اچي، سندس اکين آڏو ڪهڙيءَ ڪهڙيءَ اهي زيور ڦري رهيا آهن. آسمان ۾ ڪڪر ڇانيل آهن ۽ وقتي وقتي ٻج به

ڇڪا ڪري رهي آهي. اهڙا ويچار ڪندي پرڪاش هڪدم پنهنجي هنڌ تان اٿيو ۽ هڪ نظر سان چمپا ڏانهن ڏسي خيال ڪيائين، ته افسوس! چمپا جي جسم تي هڪڙو زيور به ڪونهي، تنهن هوندي به هوءَ ڪيترو نه صبر ۽ شڪر ڪندڙ آهي. پرڪاش کي مٿس رحم اچڻ لڳو. ائين سوچڻ لڳو، ته سندس ڪانڌ پڻ جي عمر به ته اهائي آهي، مگر افسوس! جو ڪيس ڪابه شئي مرضيءَ موجب ملي نٿي سگهي. اهو خيال ڪري آهستي آهستي ڪمري کان ٻاهر نڪري ڇت تي آيو ۽ اُهيءَ تان هوريان هوريان ٺاڪر صاحب جي ڪوٺيءَ جي ڇت تي لهي ويو، گهر ۾ بلڪل خاموشي هئي.

هن خيال ڪيو ته ڏاڪڻ تان لهي ڪمري ۾ وڃجي، جيڪڏهن هو جاڳي پيا ته ڪين ڪلي چوندس، ته "منهنجي ڪوٺي تان ڪو ماڻهو هيڏانهن آيو، نڪري آءٌ سندس پٺيان آيس ته جيئن ڪيس ڏسان، ته هو ڇالاءِ هيڏانهن آيو آهي؟ ائين ڪرڻ ڪري ڪوبه شڪ شبهو نه ڪندو ۽ جيڪڏهن پيتيءَ جي ڪنجي ملي ويئي، ته پوءِ پنهنجون ٻارهن آهي! باقي هنن سڀني جو شڪ نوڪرن تي ويندو. مان به چوندس ته انهن نوڪرن کان سواءِ ٻيو ڪير چوري ڪري نه سگهندو ۽ آءٌ بلڪل لڪي ويندس. شاديءَ کان پوءِ پيو ڪو گهر وٺندس ۽ آهستي آهستي انهن زيورن مان هڪ هڪ زيور ڪري چمپا کي ڏيندس، اهڙيءَ ريت ڪنهن جو به شڪ نه پوندو. پوءِ هو جڏهن ڏاڪڻ کان لهڻ لڳو، تڏهن سندس دل ڌڙڪڻ لڳي.

اس اڃا ويئي هئي ۽ اڃا تائين پرڪاش سوچي رهيو هو، ته چمپا کيس جاڳائي چيو، "ٻڌو ٿي ويو، رات ٺاڪر صاحب جي گهر مان چوري ٿي ويئي آهي، ۽ چور زيورن جو ڏٻو چوري ڪري ويو آهي."

پرڪاش سستي ٿي ڪالهه اٿيو، "ڪنهن چور کي پڪڙيو ڪو نه؟" "ڪنهن کي خبر ئي نه پيئي، ۽ ساڳيو ئي ڏٻو کڻي ويو، جنهن ۾ شاديءَ جا زيور هئا. خبر نه آهي، ته ڪيئن چابي ڪنيائين ۽ اها خبر الائجي ڪيئن پيس ته اُهيءَ صندوق ۾ زيور رکيل آهن. نوڪرن جو ڪم هوندو، ٻاهرين ماڻهوءَ جو اهو ڪم نه آهي." پرڪاش چيو.

"نوڪر ته تيئي پراڻا اٿن." چمپا ورائيو.

"ايت بدلجڻ ۾ ڪا دير لڳندي آهي ڇا؟ اڄ جڏهن موقعو ڏٺائون ته پنهنجو وار ڪري ورتائون."

چمپا چيس، ته "توهان وڃي ڪين آٿت ڏيو، ٺاڪرياڻيءَ ويچاريءَ ڏاڍو پٽي رلو ۽ تنهنجو اهالو وٺي ڇڏي رهي هئي، ته ويچارو ڪيترا ڏينهن انهن گهڙڻ لاءِ ڏکيو ڏوڙيو، هر هڪ شئي ٺاهي ويهي ٺهرايائين، ۽ ڪنهن لٽي چور سندس سموري محنت برباد ڪري ڇڏي!"

پرڪاش يڪدم اٿيو ۽ گهبرائيندي وڃي ٺاڪرياڻيءَ کي چيائين ته هي ته غضب ٿي ويو، مون کي به هينئر چمپا ٻڌايو."

ٺاڪر صاحب مٿي تي هٿ رکيو ويٺو هو ۽ چيائين ٿي، ته ڪو ڪلف به ڪونه ڀڳو آهي، نه وري ڪا دروازي جي چوڙ ٿي اکتل آهي! سمجهه ۾ نٿو اچي، ته چور ڪٿان اندر داخل ٿيو؟"

ٺاڪرياڻيءَ روئي چيو، "ادا! مان لٽجي ويس، وهانءُ سر تي آهي، ڀڳوان! هاڻي ڇا ٿيندو! تو ڪيتري ڊڪ ڊوڙ ڪئي هئي، تڏهن ته وڃي سيون تيار ٿيون هيون، الائي ڪهڙيءَ اڀاڳيءَ ساعت ۾ تيار ڪرايون ويون هيون."

پرڪاش، ٺاڪر صاحب جي ڪن ۾ چيو، "مون کي ته ڪنهن نوڪر جي حرڪت معلوم ٿي رهي آهي."

ٺاڪرياڻيءَ سندس مخالفت ڪندي چيو، "اڙي نه ادا! نوڪرن ۾ اهڙو ڪوبه ڪونهي، ڏهه-ڏهه هزار رپيا ٻاهر پيا هوندا آهن، ڪڏهن هڪ پائيءَ جو به نقصان ڪونه ٿيو آهي."

ٺاڪر صاحب منهن گهنجائي چيو، "توکي ڪهڙي خبر ته ماڻهوءَ جي نيت ڪيترو جلد بدلجي ويندي آهي؟ جنهن هن وقت تائين چوري نه ڪئي آهي، اهو چوري اصل نه ڪندو، ائين ڪوبه چئي نٿو سگهي. اڄ پوليس ۾ فرياد ڪندس ۽ هرهڪ نوڪر جي تلاشي ڪرائيندس. ڪيڏاهن مال ويو هوندو! جڏهن موچڙا ملندن ته پاڻهي ڏوهه قبول ڪندا."

پرڪاش پوليس جو گهر ۾ اچڻ ٺيڪ نه سمجهيو، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن سندس گهر جي تلاشي وٺن ته پوءِ ظلم ٿي ويندو، انڪري ٺاڪر صاحب کي چيائين، ته "فرياد ڪرڻ بلڪل اجائي ڳالهه آهي."

ٺاڪر صاحب ناراض ٿي کيس چيو، ته "پرڪاش بابا! تون به ٻاراڻيون ڳالهيون ڪري رهيو آهين، ڀلا چور پنهنجو ڏوهه پاڻ به قبول ڪندو آهي ڇا؟" "تون کين مار به ڏياري ڪين سگهندين." پرڪاش چيو: "پر پوليس ۾ رپورٽ ڪرڻ مون کي به بيفائدي ٿي نظر اچي، ڇاڪاڻ ته مال جيڪو هليو ويو، اهو هينئر ڪونه ملندو." ٺاڪر وراڻيو.

پرڪاش: "پر تڏهن به ڪجهه نه ڪجهه ته ضرور ڪرڻو پوندو."

ٺاڪر: "ڪجهه به فائدو نه ٿيندو! ها جيڪڏهن ڪو پوليس جو ماڻهو ڳجهيءَ طرح جاچ ڪري ته مال ملي سگهي ٿو، پر هتي اهڙا پوليس وارا ڪٿي آهن؟ پنهنجي نصيب تي ماتم ڪري خاموش رهڻو پوندو."

پرڪاش: "توهان سڀائين ويهي رهو. پر اڄ ته چپ ڪري ڪين ويهندس ۽ انهن نوڪرن جي روبرو ضرور چور جو نالو ظاهر ڪرائيندس."

ٺاڪرياڻي: "نوڪرن تي مون کي پورو پورو ڀروسو آهي، جيڪڏهن ڪنهن جو نالو اکري، تڏهن به مون کي اهو يقين آهي، ته اهو ڪم ڪنهن ٻاهرين ماڻهوءَ جو ئي هوندو، پوءِ اهو ڪٿي ڪٿان به آيو هجي. خاطري آهي، ته چور آيو ٻاهران ئي آهي ۽ اهو توهان جي ڪوٺيءَ تان به ته اچي سگهي ٿو!"

ٺاڪر: هائوا پنهنجي ڪوٺي تي ته ڏسو، شايد ڪجهه اشان ملي وڃن. توهان جي پاسي وارو دروازو ڪالهه ڪلبل ته رهجي نه ويو هو؟"

پرڪاش جي دل ڌڙڪڻ لڳي ۽ چيائين ته "آءٌ ته روزانو ڏهين بجي دروازو بند ڪري ڇڏيندو آهيان. پر هڪڙي ڳالهه آهي، جيڪڏهن ڪو ماڻهو سوير ئي موقعو ڏسي ٽپي آيو هجي، ته اها ٻي ڳالهه آهي."

جنهن وقت ٽيئي ڄڻا ڪوٺي تي چڙهي ويا، ته وچين ۽ پٽ تي ڪنهن جي پيرن جا نشان ڏٺائون. جتي پرڪاش جو پير پيو هو، اتي چولي لڳڻ ڪري، سندس پير جو نشان چٽيءَ طرح ظاهر هو. پرڪاش جي ڪوٺي ني وچي پٽ جي ارڻ پر ڏٺائون ته ساڳيائي اشان ڏسڻ ۾ آيا. ٺاڪر صاحب ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيو ۽ حضور شرميءَ ڪان ڪجهه به چئي نه سگهيو.

"هينئر ته ڪو به شڪ باقي ڪونه رهيو." پرڪاش سندس دل وٺان ڳالهايو.

"هائو، آءٌ به ائين ئي ٿو سمجهان، پر ايتري خبر پوڻ مان ڪجهه حاصل ته ڪونه ٿيندو، مال جيڪو ويڻو هو، اهو ته ويو، هاڻي چپ ڪري ويهڻو پوندو." ٺاڪر صاحب چيو.

"مان هي گهر اڄ ئي ڇڏيندس." پرڪاش ورائيو.

"ڇو؟ الهيءَ ۾ تنهنجو ڪهڙو قصور آهي؟" ٺاڪر صاحب پرڪاش کي چيو.

"توهان ڀلي جان ڪجهه به نه چئو، پر مان ته ايترو سمجهان ٿو ته مون تي به وڏي جوابداري اچي ويئي آهي، ڇاڪاڻ ته چور منهنجو دروازو به ڏٺو آهي ۽ ٽپي سگهي ٿو ته ڏينهون-ڏينهن ۾ وري اچي، ۽ ڪو منهنجو نقصان ڪري وڃي. گهر ۾ اڪيلي زالفان ڪهڙي سنڀال ڪري سگهندي؟ ياڻ جيڪڏهن ٻورچيخاني ۾ هجي ۽ مون کي به شاديءَ جي ڪري روزانو دير ته لازمي ٿيندي ئي رهندي، پوءِ اهڙي موقعي ۾ جيڪڏهن چور مٿي چڙهي اچي ڪو نقصان ڪري وڃي ته ڪو سندس پير جو ڪڙڪو به ٻڌي ڪونه سگهندو. مٿيون رستو يا ته بند ڪرڻ ڪبي، ڇاڪاڻ ته اها سموري جوابداري نه ته منهنجي سر تي آهي."

"ادا! تون هليو ويندين ته پوءِ هي ڪشادو گهر ته اسان کي کائڻ ايندو." ٺاڪرياڻيءَ کيس چيو "اسان ڪجهه به ٿي پوي هينئر مان هن گهر ۾ رهي ڪونه سگهندس، ڇاڪاڻ ته منهنجي غفلت جي ڪري اوهان جي چوري ٿي ويئي آهي." پرڪاش ورندي ڏني.

جڏهن پرڪاش هليو ويو، تڏهن ٺاڪر صاحب کي سندس زال چيو ته پرڪاش تمام لائق ماڻهو آهي، فقط چور سندس گهر کان ٽپي آيو آهي، تنهنڪري اهو ئي سرم کيس ماري رهيو آهي. جيڪڏهن چور ٻڪڙجي پيو ته هي کيس ڪيچو ڪائي ڇڏيندو. کيس هينئر ڪيترو به سمجهايو، پر هن گهر ۾ هو هرگز نه رهندو. اسين به کيس جاءِ جي مسواڙ جا ويهه رپيا ضرور ڏيندا هئاسون. جيئن ته پرڪاش لڪ حلال آهي، تنهنڪري هي چوريءَ موٽائڻ لاءِ به ڏهن ئي آگرين جا

زور ڏيندو. اهڙي ماڻهوءَ لاءِ غم کائڻو نه پوندو ۽ کيس سواري ضرور ڏيڻي پوندي. سان سمجهاڻ ٿي، ته سواري به مشڪل ونندو ۽ تيهن روپين مان سندس گذران به کولو ٿي سگهندو!"

پرڪاش الهيءَ ڏينهن ٿي گهر ڇڏي ويو، پر شاديءَ جي ڏوم ڏام هجڻ ڪري هـي ڪجهه وقت اتي به رهندو هو. ڳالهه ڪي ٺاهڻ لاءِ پرڪاش چمپا کي چيو، "پنجاهه رپيا مهيني تي هڪڙي سيٺ وٽ نوڪري ملي ويئي آهي، ۽ اهي سمورا پيسا اڳ تنهنجي زيورن لاءِ جمع ڪندو ويندس ۽ گهر جي خرچ لاءِ الهن مان ڪجهه به ڪين کپائيندس." مڙس جي ايترقدر محبت ڏسي چمپا کي بيحد خوشي ٿي ۽ ديوتائن ۾ اچا سندس عقيدو وڌيڪ پختو ٿي ويو.

پرڪاش جي ڪابه چيز هن وقت تائين چمپا کان لڪل ڪانه هئي، وٽس جيڪي ڪجهه هو، اهو چمپا جو هو، پيسيون، الماريون، مطلب ته گهر جون سموريون چابيون سندس ئي حوالي هيون؛ پر هينئر پرڪاش جي هڪڙي صندوق هميشه بند رهندي هئي ۽ ان جي چابيءَ جي چمپا کي ڪابه خبر نه هئي. کيس اها به خبر نه هئي، ته انهيءَ پيتيءَ ۾ ڇا آهي؟ جيڪڏهن ڪنهن وقت پرڪاش کان پڇا ٿي ڪيائين، ته هو پراڻن ڪتابن جو بهالو ڏيئي ڪالهس لنوائي ڇڏيندو هو؛ ۽ چمپا کي ڪوبه شڪ شبهو ڪونه رهندو هو.

هڪڙي ڏينهن چمپا جڏهن کيس پان ڏيڻ ويئي، ته پرڪاش صندوق کولي ڪجهه ڏسي رهيو هو. ان کان اڳ چمپا پرڪاش کان اهڙي ڳجهه جو ڪڏهن تصور به نه ڪيو هو، جنهن مان ڪو شڪ پيدا ٿي پوي، پر پنجين هزارين روپين جي ملڪيت ائين بيڌياليءَ سان ڇڏي ڏيڻ ۽ ڏالهس ڪوبه خيال نه ڪرڻ، پرڪاش لاءِ به ته ناممڪن هو. انڪري هو جڏهن به ٻاهر ويندو هو، تڏهن صندوق کي هڪ نظر سان ضرور ڏسندو هو.

هڪڙي ڏينهن پاڙي مان چوري ٿي ويئي، الهيءَ کان وٺي پرڪاش ڪمري ۾ سمهڻ لڳو، حالانڪ جون جو مهينو هو ۽ سخت گرمي هئي. چمپا کيس ڪيترا پيرا چيو، ته سخت گرميءَ ۾ اندر نه سمهو، تڏهن به پرڪاش سندس ڳالهه اڻٻڌي ڪري ڇڏيندو هو.

چمپا کيس چيو، ته "چوري به خوشحال گهرن جي ٿيندي آهي، ۽ چور به ضرور ڪجهه نه ڪجهه ڏسي جان خطري ۾ وجهندا آهن، اسان وٽ ڇا رکيو آهي، جو چور ايندا."

"پيو ڪجهه نه آهي، پر ٿالهون ٿانو ته آهن، غريب لاءِ اهي به قيمتي آهن." پرڪاش ڪاوڙ مان کيس چيو.

هڪ پيري پهاري ڏيندي چمپا صندوق کي سيري ٻيءَ جاءِ تي ڪري رکيو، ته پرڪاش ڪالهس ان لاءِ پڇا ڪئي، ته "اها ڪنهن اتي رکي آهي؟" ائين پهاري ڏيڻ وقت لاشعوري طور تي ويندو آهي، الهيءَ ڪري چمپا کيس چيو، "مان ته ان کي هٿ ڪونه لاتو آهي."

"پوءِ ڪنهن سوري آهي؟" پرڪاش ڪاوڙ مان چيو. "مون کي خبر نه آهي." چمپا وراڻيو.

”گهر ۾ تون ئي رهين ۽ خبر به توکي نه آهي!“ پرڪاش چيس. ”چڱو، جيڪڏهن مان سوري آهي، ته اها به ڪا ٻچڻ جهڙي ڳالهه آهي.“ چمپا چيو. ”مان ته ائين ئي ٿي چيو.“ پرڪاش چيس. پر جيستائين صندوق کولي ۽ سڀڪجهه اکين سان نه ڏسي، تيستائين کيس دلجاءِ ڪيئن ٿئي. اڪري جيئن ئي چمپا رڌپچاءِ ڪرڻ لاءِ ٻورچيخاني ڏانهن ويئي، ته هو صندوق کولي ڏسڻ لڳو.

اڄ چمپا ڪوڙا ٽريا هئا، ۽ جيئن ته گرم ڪوڙا مزو ڏيندا آهن! تنهنڪري هوءَ انهن مان ڪجهه ڪوڙا پرڪاش ڏانهن کڻي آئي. پرڪاش کي به ڪوڙا بيحد پسند هئا، هن جيئن چمپا کي ايندي ڏٺو، تيئن هڪدم صندوق بند ڪري، کيس ريجهائڻ لاءِ ٻچا ڪيائين، ”ڇا آلو ٽڪيئي؟ مون کي اڄ اصل طلب ڪاله آهي ۽ پيٽ تي به بار آهي، پر ڇا ڪوڙا آهن؟“

اهڙي روش ڏسي، چمپا جي دل ۾ شڪ پيدا ٿيو، ته اهيءَ صندوق ۾ آخر ڇا آهي؟ کيس ان جي ڏسڻ جو بيحد اشتياق پيدا ٿيو ۽ سندس دل بيقرار ٿيڻ لڳي. پرڪاش اهيءَ صندوق جي ڪنجي لڪائي رکندو هو.

هڪڙي ڏينهن پرائين چاٻين واري کان ڪنجي خريد ڪري، چمپا صندوق کولي ۽ منجهس زيور پيل ڏسي، کيس عجب وٺي ويو، ته انهن متعلق پرڪاش ته ڪڏهن به ڪا ڳالهه ٻولهه ڪانه ڪئي! اهي زيور ڪٿان آيا، اهي شايد ٺاڪرصاحب وارا زيور آهن! ڳهڻا به اهي ئي آهن، جن جو ذڪر پرڪاش پهريائين ڪيو هو، کيس ڪائي خاطري ٿي، هن هڪدم صندوق بند ڪئي ۽ پلنگ تي ويهي ڪجهه سوچڻ لڳي، ”کيس ايتري همت ڪيئن ٿي ۽ اهڙي گندي ڳالهه سندس ذهن ۾ ڪيئن آئي! مان ته کيس زيورن لاءِ ڪڏهن به تنگ ڪونه ڪيو هو، پر جيڪڏهن ڪجهه کيس چوان به ها، ته ان جو مطلب ڪونه هو، ته هو چوري ڪري اچي! اهيءَ معاملي ۾ سندس ضمير ايترو ڪمزور ڇو ٿي ويو!“

اهيءَ ڏينهن کان وٺي چمپا آداس رهڻ لڳي، پرڪاش سان نه سندس اها محبت رهي! ۽ نه وري اهو عزت جو جذبوا ٿوريءَ ڳهٽيءَ تي منجهن تڪرار ٿي پولدو هو. اڳي هڪٻئي سان دلي ڳالهيون ڪندا هئا، مگر هينئر نه وٽن اها همدردي هئي ۽ نه اها چس ئي هئي. ڪيترو وقت ته هڪٻئي سان سڌيون منهن ڳالهائيندا به نه هئا.

ڪيترا مهينا ائين گذري ويا. هڪڙيءَ بئنڪ ۾ اسسٽنٽ مئنيجر جي جاءِ خالي هئي، پرڪاش اڪائونٽنٽ جو امتحان پاس ڪيل هو؛ پر نوڪري ملڻ لاءِ اهو به شرط هو، ته ڏهه هزار رپيا روڪڙا ضمانت طور رکيا وڃن. ايتري وڏي رقم ڪٿان اچي ٿي سگهي، اڪري پرڪاش خاموش ٿي ٿي ويو.

هڪڙي ڏينهن الهيءَ معاملي متعلق ٺاڪر صاحب سان ڳالهه ڪئي، تنهن کيس چيو، ”تون درخواست ڇو نٿو ڪرين؟“ پرڪاش ڪنڌ هيٺ ڪري چيو ته ”روڪڙا ڏهه هزار رپيا ضمانت لاءِ ڏيڻا ٿا پون ۽ مون وٽ ايتري رقم ڪانه آهي.“ ”توهان درخواست ته ڏيئي ڇڏيو، باقي رهي ضمانت، اها به ڪين ڏيئي سگهندا سون.“ پرڪاش تعجب مان کيس چيو، ته ”توهين ايڏي ضمانت ڏيئي سگهندؤ؟“ ”هائو، اها ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي!“ پرڪاش جڏهن گهر واپس موٽيو، ته ڏاڍو اداس هو، کيس نوڪريءَ ملڻ جي ته پڪ هئي، پر پوءِ به هو ايترو خوش نه هو. ٺاڪر صاحب جي صافدلي ۽ مٿس ايتري اعتماد هجڻ ڪري پرڪاش کي دلي صدمو پهتو. پنهنجي گندي روش کيس پشيمان ڪري رهي هئي. هن گهر پهچي اها خبر چمپا کي ٻڌائي، جنهن اها ڳالهه ٻڌي منهن ڦيرائي ڇڏيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ کيس چيائين، ته ”تو ٺاڪر صاحب جي ضمانت ڇو ڏني؟ نوڪري نه به ملي، پر مالي ته ملي ٿي وڃي نه؟ هي پئسن جو معاملو آهي، ڪڏهن ڪا ڀُل چڪ ٿي وڃي ته ٺاڪر صاحب جا پئسا به تباهه ٿي ويندا!“

”تون اهو ڪيئن ٿي سمجهين، ته ڀل چڪ ٿي ويندي؟ ڇا آءٌ ايترو اڻ سمجهه آهيان؟“

”انسان جي نيت هروقت هڪجهڙي ڪين رهندي آهي.“ چمپا چيو. پرڪاش خاموش ٿي ويو ۽ ترڇي نظرن سان چمپا ڏانهن ڏٺائين، پر هن منهن ڦيرائي ڇڏيو. پرڪاش اهڙي روش ڏسي به سندس دلي راز معلوم ڪري نه سگهيو. پر اهڙي چڱي خبر ٻڌائڻ کان پوءِ به چمپا جو اداس رهڻ کيس اوکو لڳو. سندس اندر ۾ اهو خدشو پيدا ٿيو، ته چمپا ايتي ته نه ڪوالي آهي؟ آخر اهڙي قسم جا خيال سندس اندر ۾ ڪئين پيدا ٿيڻ لڳا.

مالي ڪاڻ وقت پرڪاش چمپا کان پڇيو، ته ”تو ڪيئن چيو ته ماڻهوءَ جي نيت هميشه هڪجهڙي نه رهندي آهي؟“ ڇڪ اهو سوال سندس زندگيءَ ۽ موت جو هو! چمپا لهتائيءَ سان کيس چيو، ته ”ڪجهه به نه آهي، مون ائين ئي زماني جي ڳالهه ڪئي هئي.“

”جيڪي به ماڻهو بئنڪ ۾ ملازم آهن، انهن سڀني جي نيت بدلبي رهندي آهي ڇا؟“ چمپا جند ڇڏائڻ لاءِ کيس چيو، ”ٺاڪر صاحب جي شاديءَ وقت ئي تون پنهنجي نيت نيڪ نه رکي سگهئين ۽ آخرڪار سؤ-ڏيڍ جي شئي پنهنجي گهر ۾ آڻي رکيئي!“

پرڪاش جي دل تان بار ڍرو ٿيو ۽ کيس چيائين، ”ڇٻو تنهنجو اشارو الهيءَ پاسي هو! مون ته ڪميشن کان سواءِ سندس هڪ پائي ڪي به هٿ نه لاتو ۽ ڪميشن وٺڻ ته ڪو گناهه به ڪونهي. وڏا وڏا حاڪم به ڪليل اصولي ڪميشن وٺندا آهن.“

چمپا نفرت جي انداز سان کيس چيو، ته ”جيڪڏهن ڪو ماڻهو پاڻ تي ايتريقدر ڀروسو رکي، ته پوءِ ان جي اجازت کان سواءِ هڪ پائي به کڻڻ، مان ته گناهه ٿي سمجهان. آءٌ تنهنجي شرافت تڏهن سمجهان ها، جڏهن اهي ڪميشن جا پئسا به سندس حوالي ڪري اچين ها. انهن ڇهن مهينن ۾ هو توسان ڪهڙيءَ ريت هليا آهن. گهر تو پاڻ ڇڏيو، پر الهيءَ هولدي به هو توکي ويهه رپيا

ماهوار مسواڙ ڏيندا رهيا آهن! جيڪڏهن وٽن ڪا سوکڙي ايندي آهي، ته اها به ٺوڪان والجي کين کائيندا آهن. ٺوڪي ڳوڙهي ڪالهه هئي، ته ٺاڪر صاحب پنهنجي ڳوڙهي ٺوڪي ڏئي ڇڏي. منهنجي بيماريءَ تي سمورو خرچ الهن ڪيو ۽ ڏينهن ۾ ٻه دفعا روزانو پڇڻ ايندا ها. هيءَ ضمانت ڏيڻ ڪا ٿورڙي ڳالهه آهي؟ اڄوڪي وقت ۾ ڪو پنهنجي مائٽن جي ضامن ٿيڻ لاءِ به تيار ڪونهي، ۽ هنن تنهنجي لاءِ هڪدم ڏهه هزار رپيا روڪڙا پيش ڪيا. هينئر جيڪڏهن ٺوڪان ڪا غلطي ٿي پوي ته پوءِ سندس اقد ڏهه هزار رپيا ضبط ڪيا ويندا. جيڪو ماڻهو پاڻ تي ايتريون مهربانيون ڪري، ته پوءِ ان تان پاڻ کي به سر قربان ڪرڻ گهرجي آهي."

پرڪاش ماٺي ڪانئي سمهيو، ته ضمير کيس سجاڳ ڪري ڇڏيو. چمپا جي ملامت آميز لفظن پرڪاش جي ضمير کي سجاڳ ڪري ڇڏيو. اها صندوق چٽڪ بيحد ڳري ٿي کيس ڇپائي رهي هئي. ڪيترا ڏينهن گذري ويا، پرڪاش کي بئنڪ ۾ نوڪري به ملي وئي، انهيءَ خوشيءَ ۾ هن مهمانن کي دعوت ڏني، انهيءَ موقعي تي ٺاڪر صاحب، سندس زال، ويراندر ۽ سندس ڪنوار به موجود هئا. ٻاهر يار دوست ناچ ڳائي ۾ مشغول هئا، سانيءَ ڪائڻ کان پوءِ ٺاڪر صاحب وڃڻ جي اجازت گهري.

"اڄ اوهان کي هتڙي رهڻو پوندو ۽ اڄ توهان کي ڪو نه ڇڏيندس." پرڪاش کين چيو. چمپا کي اهو ضد نه وڻيو، چاڪاڻ ته نه وٽن ڪئون هيون، نه بسترا ۽ نه وري ڪا مناسب جاءِ ئي هئي. هروڀرو ساري رات پاڻ به تڪليف ڪرڻ ۽ ٺاڪر صاحب کي به تڪليف ڏيڻ، چمپا خراب پئي سمجهيو. پرڪاش ضد ڪندو رهيو، آخر ٺاڪر صاحب ها ڪئي.

رات جا ٻارهن ٿيا هئا، ٺاڪر صاحب متي سمهيو پيو هو، پرڪاش ٻاهر ورانڊي ۾، ۽ ٻئي عورتون اندر ڪمري ۾ ستل هيون. پرڪاش جاڳي رهيو هو، ويراندر جي سيرانديءَ هيٺان چاٻيون ڪنيائين، پنهنجي ڪمري مان زيورن جو دٻو ڪڍي ۽ ٺاڪر صاحب جي گهر ڏانهن روانو ٿيو. ڪجهه وقت اڳ ۾ ڏڪندي ڏڪندي ٺاڪر صاحب جي گهر ۾ داخل ٿيو هو، ۽ ان وقت کيس ڪنڌي لڳڻ جو انديشو هو ۽ هينئر ڪنڌي لڪرڻ جو! ان وقت سندس قدم پوئتي هٽي رهيا هئا، مگر اڄ اڳتي وڌي رهيا هئا. ٺاڪر صاحب جي گهر پهچي پرڪاش آهستي ويراندر جو ڪمرو کولي ٺاڪر صاحب جي پلنگ هيٺان دٻو رکي آهستي ٻاهر نڪري گهر ڏانهن موٽيو.

چوري ڪرڻ واري ڏينهن سندس جسم بلڪل بي ستو هو، پر اڄ ان ۾ بيحد طاقت اچي هئي ۽ هو بلڪل مٿانهون هو، ۽ کيس حقيقي خوشي ميسر ٿي هئي. جڏهن واپس گهر پهتو، ته ويرو آرامي هو، ۽ پرڪاش ڪنجين جو ڇلو سندس سيرانديءَ کان رکي ڇڏيو.

صبح جو ٺاڪر صاحب جن گهر ڏانهن روانا ٿيا، پرڪاش روزانو شام جو پڙهائڻ ويندو هو، پر اڄ بي صبريءَ کان هميشه کان سويرئي وڃي ٺاڪر صاحب وٽ پهتو، کيس اهائي اتڻ هئي ته ڏسجي ته ٺاڪر صاحب جن کي ڪيتري خوشي ٿي آهي. ويراندر کيس ڏسندي ئي

خوشيءَ مان چيو، ”بابو! اوهان جي ڪالهوڪي دعوت ڏاڍي مبارڪ ثابت ٿي، جيڪي زيور چوري ٿي ويا هئا، رات اهي سڀئي ملي ويا!“ اٺين ڪندي ڊاڪٽر صاحب به اچي ويو، ۽ چوڻ لڳو، ”توهان جي دعوت سڀني ثابت ٿي، پوري چوري واپس ملي ويئي ۽ هڪڙي چيز به گهٽيل ڪانه آهي، جنهن چور امانت ڪري رکي هئي.“ پرڪاش کي الهن ڳالهين تي تيستائين يقين ڪين اچي، جيستائين هو پاڻ اکين سان نه ڏسي. پوءِ اٺين ئي ٿي سگهي ٿو ڇا، ته ڇهن مهينن جي ٿيل چوري سڀ شيءِ سڳي سميت واپس ملي وڃي! هن سنجيدگيءَ سان دٻو کولي ڏٺو، ”حيرت جي ڳالهه آهي، منهنجو ته عقل ئي ڪم نٿو ڪري!“

ڊاڪٽر: نه فقط تنهنجو، پر ڪنهن جو به عقل ڪم نٿو ڪري، ويروءَ جي ماءُ پڻ چوي، ته غيبي معجزو آهي، ۽ اڄ کان وٺي مون کي به معجزن تي يقين ٿي ويو.“ ”جيڪڏهن اکين ڏٺل ڳالهه نه هجي ها، ته مون کي به بنهه اعتبار نه اچي ها.“ پرڪاش وراڻيو.

ڊاڪٽر: ”انهيءَ خوشيءَ ۾ مان دعوت ڪندس.“ توهان ڪنهن کان ڪو منتر پنتر ته ڪونه پڙهايو هو.“ پرڪاش چيو.

ڊاڪٽر: ”ڪيترن ئي پنڊتن کان.“

پرڪاش: ته پوءِ هيءَ الهن جي برڪت آهي.“

گهر پهچي پرڪاش اها ڳالهه چمپا کي ٻڌائي، ته هوءَ خوشيءَ وچان ڊوڙندي اچي ڪيس چنبڙي پيئي ۽ روئڻ لڳي، جنهن ڪيس تمام گهڻي وقت کان وڇڙيل ور ملي ويو هو.

”اڄ اسان کي ڊاڪٽر صاحب وٽ دعوت آهي.“ پرڪاش چمپا کي چيو.

”آءٌ به هڪ هزار پڪين کي ڪاڌو کارائيندس.“ چمپا وراڻيو.

پرڪاش کيس چيو، ته ”تون ته مون ريئن جو خرچ ٻڌائي رهي آهين؟“

”مون کي اڄ ايتري خوشي ٿي آهي، جو جيڪڏهن لک رپيا به خرچ ٿي وڃن، ته الهن جو ڪو به ارمان نه ٿيندو.“ چمپا چيو.

اهو ٻڌائيندي ئي پرڪاش جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. (ورتل پرمچند جي ڪهاڻيءَ تان)

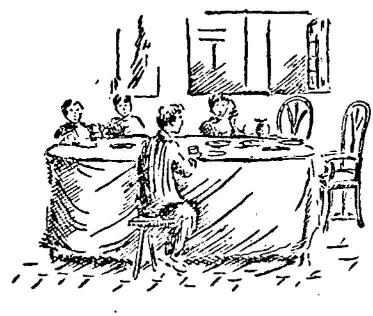

[اسٽيفن زوائنگ]

• سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

گلاب جا گل

(قسط ١)

گمنام خط:

هو ٻاهرين فضائن کي آخري سلام چئي ڪري موٽي آيو. صبح جو هو واڻئا ٻهتو. اسٽيشن تي هن اخبار خريد ڪئي، جڏهن تاريخ تي نظر پيس تڏهن ڪيس ياد آئي ته اڄ سندس سالگره آهي — ايڪيتاليهين سالگره! ٻجليءَ جيان اهو خيال سندس دل ۾ ڦري ويو. مگر انهيءَ خيال جي ڪري ڪيس نه خوشي ٿي نه رنج. هن ٽيڪسي ڪرائي ۽ ٻوٽين سيٽ تي ويهي اخبار ڏسڻ لڳو.

گهر پهچڻ تي نوڪر کيس ٻڌايو ته سندس غير حاضريءَ ۾ ڪي ماڻهو ملڻ آيا هئا ۽ ڪن ماڻهن ٽيليفون ڪئي هئي. خطن جو بنڊل سندس راهه تکي رهيو هو. هن سرسري نظر سان انهن ڪي ڏسي هڪ ٻن کي کوليو. انهن خطن ۾ هڪ ڳؤرو پيڪيٽ به هو. هن انهيءَ کي کڻي هڪ طرف رکيو. انهيءَ پيڪيٽ تي هڪ عجيب ۽ غريب تحرير ۾ ائڊريس لکيل هئي. آرام ڪرسيءَ تي ويهي هن چانهه پيتي ۽ اخبار پڙهي. انهيءَ کان پوءِ باقي ٽپال پڙهڻ لڳو. آخر ۾ سگريٽ دکائي هو انهيءَ پيڪيٽ ڏانهن متوجهه ٿيو. پيڪيٽ ۾ ڪو معمولي خط نه پر هڪ ضخيم مسودو هو. مسودي جي تحرير ڪنهن عورت جي هٿن جي هئي. جا تمام تڪڙ ۾ لکيل هئي. هن پهرين لفافي ۾ ڏٺو ته شايد ڪو خط وغيره به ان سان گڏ هجي. مگر خط ته درڪنار پر مسودي تي به ڪنهن جي صحيح ڪانه هئي. موڪلڻ واري جي ائڊريس به غائب هئي. عجيب ڳالهه آهي! مسودي کي ڏسندي هن سوچيو ته ان جي شروعات ۾ هي لفظ هئا.

”تنهنجي لاءِ...... جو مون کي سڃاڻين به ڪونه!“

پڙهي کيس ڏاڍي حيرت لڳي — اهو ڪيس خطاب ڪيو ويو هو يا ڪنهن خيالي محبوب کي؟ سندس دلچسپي ڪجهه وڌي وئي ۽ هن پڙهڻ شروع ڪيو.

ڪالهه منهنجو پٽ مري ويو. ان ڏينهن تائين لڳاتار مان سندس ننڍڙي جان کي بچائڻ لاءِ موت سان مقابلو ڪندي رهيس. انهن گذريل اٺتاليهن ڪلاڪن ۾ سندس جسم انفلوئنزا کان پيڙي رهيو هو، سندس بستري جي پير ۾ ويٺي رهيس. صبح کان شام ۽ شام کان صبح تائين مان سندس مٿي تي ٿڌي پاڻيءَ جون پٽيون رکندي رهيس. مان سندس ننڍڙن اڇڙن هٿن کي پنهنجن هٿن ۾ جهلي ويٺي رهيس. ٽئين ڏينهن شام جو منهنجي همت جواب ڏيڻ لڳي. مون کي خبر به نه پئي ته منهنجي اک لڳي وئي. ٽن-چئن ڪلاڪن ۾ انهيءَ ميز جي سخت تختي تي بيخبر سمهي رهيس. انهيءَ وچ ۾ موت آيو ۽ انهيءَ کي وٺي ويو.

هيءُ پيو آهي منهنجو پٽ — ننڍڙي بستري تي بلڪل انهيءَ حالت ۾ جنهن حالت ۾ سندس دم پرواز ٿيو هو. هينئر صرف سندس اکيون بند ٿي ويون آهن. روشن ڪاريون ڪاريون اکيون! سندس وارهون، سندس خاموش پيشانيءَ تي پيون آهن. هن وقت کٽ جي چئني پاسن کان چار ميڻبتيون ٻري رهيون آهن. هڪ-هڪ پاسي کان هڪ-هڪ بتي.

مون کان هاڻي سٺو نٿو ٿئي. مگر هتان اٿي ڪنهن هنڌ وڃي به نٿي سگهان. جڏهن بتين جون ڪمزور لاٽون ڦڙڪن ٿيون، تڏهن انهيءَ جي خاموش زرد چهري تي روشنيءَ جا معصوم ٻچا هڪٻئي جو پيڇو ڪرڻ شروع ڪن ٿا. انهيءَ وقت ائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو ڄڻ سندس چهري مان لطيف نقش و نگار ڪر موڙي جاڳي رهيا آهن، ڄڻ ته هو مري نه ويو آهي. بلڪ هينئر ننڊ مان سجاڳ ٿي پنهنجي ٻاتڙيءَ ۽ مٺيءَ زبان سان ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪندو.

پر مون کي خبر آهي ته هينئر هو زنده نه آهي. مان وري هن کي ڪڏهن به ڏسي نه سگهنديس. هاڻي مان سندس جيئڻ جي خواهش ڪڏهن به ڪري نه سگهنديس. ڇو ته انهيءَ مان مون کي مايوسي ٿي ٿيندي. هو ڪالهه مري ويو آهي، هاڻي تون ئي منهنجي لاءِ وڃي رهيو آهين. صرف تون —! جو مون کي سڃاڻين به ڪو نه ٿو — تون — جو دلوا سان محض کيل ڪندو رهين ٿو — تون — جنهن مون کي ڪڏهن به ڪو نه سڃاتو. مگر مان انهيءَ کي پيار ڪرڻ ڪڏهن به وساري نٿي سگهان.

مون پنهنجين شمع ٻاري آهي. هن وقت مان ميز تي ويهي توکي خط لکي رهي آهيان. هن وقت پنهنجي دل جي دک جي لاءِ مان مٺل پيار جي پرسان ويهڻ برداشت ڪري نٿي سگهان. اهڙي پيالڪ گهڙيءَ ۾ مان توکي ڇڏي پنهنجي دل جو دک ڪنهن کي ٻڌائي سگهان ٿي. تون — جو منهنجي لاءِ سڀڪجهه آهين وڃي رهيو آهين. اڄ به مان پنهنجا جذبات شايد صاف صاف نه بيان ڪري سگهان. شايد تون منهنجي ڳالهه سمجهي نه سگهندين.

هن وقت مون کي مٿي کي پيڙ اچي رهي آهي. ڪنن جون پاپڙيون ڏکن پيون ۽ جسم ڦاٽي رهيو آهي. ائين پيو محسوس ٿئي ڄڻ منهنجو سر پر بخار ۾ ٻري رهيو آهي. هن

ڪوارٽر ۾ اڪيلو انفلوئنزا ۾ ڪرڙيل آهي. اها بيماري يقيناً مون کي به ٿي پيئي آهي. اهڙيءَ طرح گهٽجي مري وڃڻ کان ته بهتر آهي ته مان پنهنجي پٽ ڏانهن هلي وڃان ته انهيءَ لاءِ مون کي ڪوبه رنج ۽ افسوس نه ٿيندو. ڪڏهن ڪڏهن منهنجي اکين جي اڳيان اونداهه اچي ٿي وڃي. ٿي سگهي ٿو ته هي خط مان پورو به نه ڪري سگهان، وري به مان ڪوشش ڪنديس ته هن دفعي آخري دفعو توسان سڀئي دل جون ڳالهيون ڪري ڇڏيان. منهنجا محبوب! توسان ــ جو مون کي سڃاڻين به ڪونه ٿو! هن وقت مان صرف توسان ڳالهيون ڪرڻ چاهيان ٿي. پهريون دفعو زندگيءَ ۾ توکي سڀڪجهه ٻڌائڻ چاهيان ٿي. هن وقت مان چاهيان ٿي ته منهنجي سڄي زندگيءَ متعلق ڄاڻي وٺ، اها زندگي جا سڄي عمر تنهنجي رهي آهي، مگر جنهن جي متعلق توکي ڪابه خبر نه آهي. جڏهن توکي منهنجي زندگيءَ جي راز جي خبر پوندي، تڏهن مان هن دنيا ۾ نه هونديس، تڏهن ڪوبه انسان نه رهندو جنهن جي سامهون توکي جواب ڏيڻو پوندو. توکي انهيءَ وقت خبر پوندي جڏهن سرديءَ ۽ گرميءَ سان ٿڙڪندڙ وارو هي روڳ منهنجو موت ثابت ٿيندو. جيڪڏهن مان زنده رهيس تڏهن هن خط کي ڦاڙي ڦٽي ڪنديس، ۽ خاموش ٿي وينديس. اُئين جيئن هميشه خاموش رهي آهيان. هي خط جيڪڏهن تو تائين پهچي وڃي ته ائين سمجهجانءِ ته هڪ مرده عورت توکي پنهنجي زندگيءَ جو داستان ٻڌائي رهي آهي. انهيءَ جي حياتيءَ جو قصو شروع کان انجام تائين تنهنجي شخصيت سان وابسطيدار رهيو آهي.

تون ڊڄ نه ـــ هڪ مرده عورت توکان ڇا حاصل ڪري سگهي ٿي. نه پيار، نه رحم جي ايک، نه شفقت، نه همدردي، مان توکان صرف هڪ ڳالهه چاهيان ٿي، تون گهٽ ۾ گهٽ منهنجي انهيءَ ڳالهه تي يقين ضرور ڪر، جا مون کي پنهنجو دک تنهنجي سامهون کولي بيان ڪرڻ تي مجبور ڪري رهي آهي. منهنجي تحرير تي ڀروسو ڪر. انهيءَ کان وڌيڪ مان توکان ڪجهه به نٿي چاهيان، پنهنجي اڪيلي سڪيلڌي پٽ جي لاش جي پرسان ويهي ڪابه ماڻهو ڪوڙ ڳالهائي نٿي سگهي.

هاڻي مان توکي پنهنجي سڄي زندگيءَ جو داستان ٻڌايان ٿي اها زندگي سچ پچ ته انهيءَ وقت اچا شروع ٿيندي محسوس به نه ٿي هئي، جيستائين مون توکي ڏٺو نه هو. انهيءَ ڌنڌ کان اڳ واريون يادگيريون جي منهنجي دل ۾ آهن، اهي سڀ يادگيريون غبارآلوده ۽ ڪوريئڙي جي ڄار وانگر منجهيل ۽ پيچيده آهن. اهي ڄڻ ته ماڻهن سان ڀريل ڪنهن تاريڪ ڪوٺيءَ جو تصور آهي. اهڙو انڌئل ڌرتي جا انسوانهون ڏيس، جنهن سان دل ۽ دماغ جو واسطو نه هجي. جڏهن تو منهنجي زندگيءَ ۾ قدم رکيو، انهيءَ وقت مان تيرهن ورهين جي هيس. اسان انهيءَ گهر ۾ رهندا هئاسون، جنهن گهر ۾ هاڻي تون رهين ٿو. انهيءَ گهر ۾، جنهن ۾ ويهي تون هن وقت هي خط پڙهي رهيو آهين. اسان ٽينءَ منزل تي رهندا هئاسون. اسان جي ڪمري جو دروازو بلڪل تنهنجي ڪمري جي سامهون هو، تو ته هن وقت

اسان کي يقيناً وساري ڇڏيو هوندو. تنهنجي ذهن تان اها ڏکن جي ستايل اڪائونٽنٽ جي پيءُ ۽ سندس سنهڙي سڪل ڌيءُ ته ڪڏهن جي لهي وئي هوندي، اسان اتي ڏاڍي مزي سان رهندا هئاسون. ٿي سگهي ٿو ته تو اسان جو نالو به نه ٻڌو هجي، ڇو ته اسان جي دروازي تي نالي واري تختي لڳل نه هئي، نه وري ڪو خاص ماڻهو اسان کي ملڻ لاءِ ئي ايندو هو. وري انهيءَ ڳالهه کي عرصو به ته گهڻو گذري چڪو آهي. پندرهن يا سورهن سال — اهو ٿي ٿو سگهي جو انهيءَ طويل عرصي ۾ توکي اسان جي ياد رهي هجي. مگر مون کي ته هڪ هڪ ڳالهه اهڙي ته ياد آهي جو ائين پيو سمجهان ته هيءَ ته ڪالهوڪي ڳالهه آهي. مون کي ياد اچن ٿا اهي ڏينهن، اهي گهڙيون، جڏهن مون پهريون دفعو تنهنجي باري ۾ ٻڌو هو، پهريون دفعو ڏٺو هو، تڏهن مون کي ائين محسوس ٿيو جيئن ته هاڻي منهنجي زندگيءَ جو آغاز ٿيو آهي.

هوش سنڀالا مون کي شروع کان آخر تائين سڀ ڳالهيون چوڻ ڏي، پوءِ توکي جيڪي وڻي سو سوچيندو رهجانءِ. مون کي خبر آهي ته توکي منهنجون ڳالهيون بيزار ڪري وجهنديون.

تنهنجي اچڻ کان اڳ ۾ انهيءَ منزل ۾ جيڪي ماڻهو رهندا هئا اهي ڏاڍا خطرناڪ هئا، هميشه وڙهندا رهندا هئا. حالانڪ هو بيحد غريب هئا، مگر هو اسان جي غريبيءَ کي ڏسي اسان کان سخت نفرت ڪندا هئا، انهيءَ ۾ رهڻ وارو ماڻهو خوب پيئندو هو ۽ پيي اچي پنهنجيءَ زال کي ڏاڍو ماريندو هو. اڪثر ڪري رات جو انهن ڪرسين ۽ ٿالهن جو گوڙ ٻڌي جاڳي پوندا هئاسين. هڪڙي ڏينهن ان شخص پنهنجي زال کي ايترو ته ماريو جو هوءَ ويچاري رتو رت ٿي وئي، هوءَ ڀڄندي ڇت تي مٿي چڙهي وئي. انهيءَ وقت ان جي حالت ڏاڍي خطرناڪ هئي، ٻکڙيل وارن ۾ سندس چهرو ڏائڻ جهڙو نظر اچي رهيو هو، سندس پٺيان ان جو خاوند گاريون گند ڏيندو وٽي پهتو، پوءِ ته اهڙو گوڙ مچي ويو جو سڀئي ماڻهو پنهنجي گهرن مان نڪري ڏاڪڻ وٽ اچي گڏ ٿيا، سڀني گڏجي انهيءَ شخص کي دڙڪا دهمان ٻڌائي ڌمڪي ڏنائونس ته هينئر جو هينئر اسان پوليس کي رپورٽ ڪيون ٿا. اسان جو انهن سان ڪوبه واسطو ڪونه هو، هن مون کي انهن جي چالاڪ ٻارن سان راند کيڏڻ کان منع ڪري ڇڏي. انهيءَ جو اثر اهو ٿيو جو انهن جا بدمعاش ڇوڪرا هر وقت مون کان بدلي وٺڻ جو موقعو ڳولڻ لڳا، جڏهن به مان ٻاهر نڪرندي هيس تڏهن هو هميشه بيهودا لفظ استعمال ڪندا هئا. هڪڙي ڏينهن انهن مون کي برف ڳڙو اڇلائي هنيو، اهو برف جو ڳڙو مون کي نرڙ ۾ اچي لڳو ۽ رت وهڻ لڳو.

وري هڪڙي ڏينهن خبر نه آهي ته ڪهڙي ڳالهه ٿي جو انهن کي اهو گهر ڇڏي وڃڻو پيو، انهيءَ ڏينهن اسان ڏاڍو سک جو ساهه کنيو. اهو شخص چوريءَ جي ڏوهه ۾ پڪڙجي پيو هو. انهيءَ کان پوءِ ڪافي ڏينهن انهيءَ گهر تي مسواڙ جي لاءِ خالي تختي لڳي رهي.

پوءِ اها هتائي وئي. ۽ چوڪيدار اسان کي ٻڌايو ته گهر ڪنهن اديب ورتو آهي. جو اڃا تائين ڪنوارو آهي. اهو يقيناً سنجيده ۽ خاموش طبعيت جو هوندو. انهيءَ ڏينهن پهريون دفعو مون تنهنجو نالو ٻڌو.

ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ گهر جي چڱيءَ طرح صفائي شروع ٿي وئي. پوچي ۽ رنگ وارا آيا ۽ ڏاڍو الهن گوڙ مچايو. مگر امان ڏاڍي خوش هئي. ان چيو، ”چند چڱي اٿي روز روز جي ڪروڌ کان!“ انهيءَ ايتريءَ هلچل ۾ مون اڃا تائين توکي نه ڏٺو هو. سڄي سنڀال ۽ آرائش تنهنجو نوڪر ڪندو رهندو هو. جنهن جا وار اڇا ٿي ويا هئا. طبعيت جو به ڏاڍو نرم هو. انهيءَ کي ڏسي معلوم ٿيندو هو ته هو خانداني گهرن ۾ ڪم ڪرڻ وارو نوڪر آهي. هن وڏيءَ محنت ۽ سهڻائيءَ سان سامان ۽ گهر کي ترتيب ۾ آندو. اسان انهيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿياسون. اوچي درجي جو هي نوڪر اسان جي ننڍڙي شهر جي لاءِ هڪ نئين شئي هو. انهيءَ کان سواءِ ڏاڍو شريف ۽ ايماندار هو. جهڙن تهڙن نوڪرن سان ڪچهري ڪرڻ هو سٺو نه سمجهندو هو. شروع کان ئي وٺي هن اسان سان ضعيف عورتن وارو برتاءُ ڪري ڏاڍي عزت ڪئي هئي. مون جهڙي ننڍڙي ڇوڪريءَ سان به هو نهايت شرافت سان پيش ايندو رهيو.

هڪڙي ڏينهن خبر نه آهي ته ڪهڙي گفتگوءَ دوران تنهنجو نالو اچي ويو. هن اهڙي ڍنگ سان تنهنجو نالو ورتو، جيئن هو تنهنجو نوڪر نه پر تنهنجي خاندان جو ئي هڪ فرد هجي. انهيءَ وقت هڪ پاڪيزه جذبي سبب مان انهيءَ پوڙهي شخص کي پيار ڪندي هئس. مون کي سندس خوشقسمتيءَ تي رشڪ ايندو هو ته تون هردم سندس اکين اڳيان رهين ٿو، ۽ هو تنهنجي هرطرح جي خدمت ڪري ٿو. خبر اٿئي ته مان اهي سنهڙيون سنهڙيون ڳالهيون ڇو ڪري رهي آهيان؟ مان چاهيان ٿي ته تون سمجهي سگهين ته شروع کان ئي وٺي مون تي تنهنجي شخصيت جو ڪيترو گهرو اثر ٿيو هو. مان جا هڪ ڏاڍي شرميلي ۽ بيحد ڊڄڻي ڇوڪري هيس، توکي ڏسڻ کان پهرين مون کي تنهنجو وجود روشنيءَ جو جگمگائيندڙ عڪس نظر اچي رهيو هو، جنهن جا شوخ ڪيرڻا مون کي پري پري تائين پکڙيل نظر اچي رهيا هئا. جن ماڻهن جي زندگيءَ جو دائرو محدود هوندو آهي اهي هميشه اهڙن راڪن جي لاءِ بيقرار رهندا آهن.

انهيءَ ننڍڙي بستيءَ ۾ اسان ڏاڍي بيتابيءَ سان تنهنجي اچڻ لاءِ راهه تڪڻ لڳاسون. جيستائين منهنجو تعلق آهي، منهنجو اشتياق پنهنجي آخري منزل تائين پهچي چڪو هو. هڪڙي ڏينهن ڪان پوءِ منجهند جو اسڪول کان موٽڻ تي مون ڏٺو ته گهر جي سامهون فرنيچر سان پربل هڪ گاڏي بيٺي آهي. وڏيون ڳريون شيون انهيءَ وقت مٿي وڃي چڪيون هيون. مزدور هيٺئر ننڍيون ننڍيون شيون کڻي رهيا هئا. مان انهيءَ سامان کي ڏسڻ ۽ دل ئي دل ۾

اهيءَ جي تعريف ڪرڻ لاءِ دروازي تي بيٺي رهيس. اهي سڀ شيون نهايت خوبصورت ۽ دلڪش هيون. ڪجهه هندستاني مورتون هيون ۽ ڪي اٽليءَ جون. ۽ ڪي تصويرون تمام ڳوڙهن رنگن جون هيون. آخر ۾ آيا ڪتاب، ڏاڍا سهڻا ۽ جيترو مون سوچيو ٿي اهيءَ کان ڪافي گهٽ انداز ۾. انهن کي دروازي جي ٽيڪ تي رکيو ويو. نوڪر هڪ هڪ ڪري انهن کي ڏاڍي احتياط سان صاف ڪيو. جيئن جيئن اهو ڍير وڌندو ويو، منهنجون لالچ ڀريون نگاهون انهن کي وڌيڪ دلچسپيءَ سان ڏسڻ لڳيون. مون کي اهڙيءَ طرح گهوريندو ڏسي مون کي نوڪر نه ڀڄايو ۽ نه وري ڪو دڙڪو دهمان ڏنو. مون کي ڪنهن به ڪتاب کي هٿ لائڻ ۾ خوف محسوس ٿيو. حالانڪ چمڙي جي نازڪ جلدن کي صاف ڪرڻ مون کي ڏاڍو پسند هو. مان پنهنجي اها خواهش نوڪر سان ڪيئن ظاهر ڪيان، اهو مون کي ٻنهه سمجهه ۾ نه آيو. ڊڄندي ڊڄندي مون ڪن ڪتابن جي نالن کي پڙهڻ شروع ڪيو. انهن مان گهڻا فرانسيسي، انگريزي ۽ ٻين مشهور زبانن جا ڪتاب هئا، جن جو هڪڙو لفظ به نه پئي ڄاتان، اتي ڪلاڪن جا ڪلاڪ بيهي انهن کي مون ڏسڻ ٿي چاهيو. مگر امان مون کي اندران سڏ ڪيو ۽ مجبوراً مون کي اوڏانهن وڃڻو پيو.

انهيءَ شام جو مان سڄو وقت تنهنجي باري ۾ سوچيندي رهيس. مون اڃا تائين توکي ڏٺو نه هو. مون وٽ چند پراڻا ڦاٽل ساٽل ڪتاب هئا، انهن کي مان سڀني شين کان وڌيڪ عزيز سمجهندي هيس. وري وري انهن کي پڙهندي هيس. مون کي عجب پئي لڳو ته اهو شخص ڪهڙو هوندو جنهن وٽ ايترا ڪتاب آهن، جنهن ايترو مطالعو ڪيو آهي ۽ ايتريون ٻوليون ڄاڻي ٿو. جو امير آهي ۽ انهيءَ سان گڏوگڏ ايڏو سمجهدار. ايترن ڪتابن جي ڍير جي تصور منهنجي دل ۾ هڪ عجيب ۽ غريب عزت ۽ احترام جو جذبو تنهنجي لاءِ پيدا ٿيو. مان دل ئي دل ۾ تنهنجي باري ۾ سوچڻ لڳيس. تون ضرور پوڙهو هوندين، عينڪ پاتل هوندءِ، ڊگها چانديءَ جهڙا وار هوندءِ، اسان جي جاگرافيءَ واري استاد وانگر. مگر اهيءَ کان گهڻو رحمدل ۽ شڪل صورت ۾ نهايت سنجيده. مون کي خبر نه آهي ته الائي ڇو يقين ٿي ويو هو ته تون ضرور سهڻو هوندين!

انهيءَ رات مون پهريون دفعو توکي خواب ۾ ڏٺو.

ٻئي ڏينهن تون آئين. انتظار ڪرڻ جي باوجود مان توکي ڏسي نه سگهيس. منهنجو اشتياق رهندو به وڌندو ويو. نيٺ آخر ٽئين ڏينهن وڃي مون توکي ڏٺو. توکي ڏسي مون کي ڏاڍي حيرت لڳي. منهنجي معصوم تصور جنهن اڌڙوٽ انسان جي تصوير ٺاهي رکي هئي، اهيءَ کان تون بلڪل مختلف هئين. مون ته هڪ عينڪ لڳائڻ واري اڌڙوٽ عمر جي شخص جو تصور ڪيو هو. مگر تون آئين اهڙن انسان جي روپ ۾ جن تي گذرندڙ وقت جو ڪو به اثر نٿو ٿئي. اهيءَ وقت توکي ٽويڊ جو هلڪي ڀوري رنگ جو بهترين سوٽ پاتل هو.

۽ هميشه والکر پنهنجي مخصوص عادت مطابق ٻه-ٻه ڏاڪا ٽپندو مٿي چڙهي آئين. مون حيرت ڀريل نظرن سان تنهنجي ڀڪندڙ چهري ۽ وارن کي ڏٺو. تنهنجو مضبوط جسم ڏسي سان سچ پچ ته دنگ رهجي ويس!

ڪيڏي نه عجيب ڳالهه هئي، جو مون يڪدم محسوس ڪري ورتو هو. جنهن تي ٻين ماڻهن کي هميشه حيرت لڳندي. مون سمجهيو هو ته تنهنجي شخصيت ٻن ڪردارن مان تخليق ٿيل آهي: تون انهايت جوشيلو هلڪي ملڪي دل وارو انسان آهين. راند رولد ۽ چوالن جي هرشئي ۾ مست. انهيءَ سان گڏ پنهنجي فن ۾ بلڪل سنجيده ۽ ڪنيرن پنهنجي ذميوارن متعلق هوشيار. مون چڱيءَ طرح ڏٺو ته تون ٻه زندگيون پيو گذارين، انهن مان هڪڙي اهڙي هئي جنهن جي ميني کي خبر هئي ۽ سچي دنيا جي لاءِ کليل ڪتاب هئي، مگر ٻي جيڪا هن دنيا کان بلڪل الڳ، صرف تو تائين محدود هئي. ٽيرهن سالن جي هڪ ڪمزور ڇوڪري تنهنجي وجود جي ڀرپور ڪشش سان ڀرين نظر ۾ تنهنجي انهيءَ راز کي ڄاڻي ويئي. تنهنجي ٻن شخصيتن جي وچوارو خال مون تي روشن ٿي ويو، ڇا تون ڪڏهن سمجهي سگهين ٿو ته مون ڪمزور ڇوڪريءَ کي تون...... ڪيڏو دلڪش ۽ دلچسپ نظر آيو هئين؟ منهنجي سامهون هڪ اهڙو ماڻهو هو، جنهن جي سڀ ماڻهو عزت ڪندا هئا، انهيءَ ڪري جو هو ڪتاب لکندو هو، ڇو ته هو سڄيءَ دنيا ۾ مشهور ۽ معروف هو. اوچتو ئي اوچتو هڪڙي ڏينهن هن پنهنجو پاڻ کي هڪ ٻنجويهن سالن جي خوشطبع نوجوان جي روپ ۾ منهنجي سامهون ظاهر ڪري ڇڏيو. اهو مون کي ٻڌائڻ جي ضرورت ڪانهي ته انهيءَ ڏينهن کان وٺي منهنجي مختصر دنيا ۾ هڪ تون ئي اهڙي شئي هئين جنهن ۾ منهنجون سڀئي دلچسپيون محفوظ هيون. منهنجي زندگي تنهنجي زندگيءَ جي چوگرد ڦيرا پائڻ لڳي.

مان توکي باقاعده ڏسندي هيس، تنهنجي عادتن جو غور سان جائزو وٺندي هيس. انهن ماڻهن کي به ايندي ويندي ڏسندي هيس جي توسان ملڻ ايندا هئا.

انهن سڀني ڳالهين جي ڪري منهنجي دلچسپي گهٽجڻ بجاءِ ڏينهون ڏينهن وڌندي رهي. تنهنجي فطرت جي دورنگي چال تو وٽ اچڻ وارن مختلف ماڻهن سان به صاف جهلڪندي رهي هئي. انهن ۾ ڪي نوجوان هوندا هئا تنهنجا دوست، ڪي لاپرواهيءَ سان ڪپڙا پهريل طالب عالم، جن سان تون کلي ۽ خوشطبعيءَ سان ڳالهائيندو هئين. ڪي عورتون هونديون هيون جي موٽر ۾ چڙهي توسان ملڻ اينديون هيون. هڪ دفعي هڪ ڊرامي جو پروڊيوسر جنهن کي هڪ-ٻه دفعو مون ٻري ڪان ڏٺو هو، هٿ ۾ اڪڻ ڪٿي توسان ملڻ آيو. ملڻ وارن ۾ ڪي نوجوان ڇوڪريون به هونديون هيون، جي غالباً ايڪانامڪس ڪلاس ۾ پڙهنديون هيون، جي ڏاڍو شرمائيندي ۽ لجائيندي تنهنجي ڪمري ۾ داخل ٿينديون هيون. تو وٽ اچڻ وارن ۾ اڪثر ڪري عورتن جو تعداد گهڻو هوندو هو. مون انهن متعلق ڪڏهن به سنجيدگيءَ سان نه سوچيو ۽ نه وري انهيءَ وقت مون ۾ سنجيدگيءَ سان سوچڻ جي طاقت هئي.

هڪڙي ڏينهن اسڪول ويندي مون ڏٺو ته هڪڙي پرده نشين عورت تنهنجي گهر ۾ داخل ٿي رهي هئي، هوءَ تيرهن سالن جي هئي. مون الهيءَ ڪچيءَ عمر ۾ گذهن ۾ اهو محسوس نه ڪيو ته جنهن دلچسپيءَ سان تنهنجي چهري کي ڏسندي هيس، اهو درحقيقت شديد قسم جو پيار ٿي هو.

انهيءَ ڏينهن مان پنهنجي اسڪول جي ساهيڙيءَ سان گهمي آئي هيس. اسان پيٽي دروازي تي بيهي ڳالهيون ڪري رهيون هيونسين ته الهيءَ وقت هڪ موٽر اچي بيٺي، الهيءَ مان تون بلڪل بيقراريءَ سان ٽپ ڏيئي ٻاهر آئين، تنهنجي اها ادا منهنجي لاءِ هميشه دلچسپ ۽ دلفريب رهي آهي. الهيءَ وقت تون ڏاڍو تڪڙو هئين، مون کي خبر ناهي ته ڪهڙي محبت جي زيراثر بي اختيار مون تنهنجي لاءِ دروازو کولي ڇڏيو. انهيءَ ڪري مان تنهنجي اکيان ائين اچي ويس جو ذري گهٽ ٽڪرجي پياسون. تو مون ڏانهن بيحد همدرديءَ سان ڏٺو ۽ پوءِ ڏاڍي لطيف انداز ۾ مرڪي ڏٺو. منهنجو آهستگيءَ سان شڪريو ادا ڪيو ۽ مٿي هليو وئين.

اها ايتري ڳالهه ٿي هئي، مگر انهيءَ وقت جڏهن تو مون ڏانهن پيار ڀريل نظرن سان ڏٺو هو، ان وقت مان توتي نڇاور ٿي ويئي هيس، الهيءَ وقت مون توکي پنهنجي معصوم دل سونپي ڇڏي هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ مون کي خبر پئجي ويئي ته هر ماڻ واري عورت کي تون الهيءَ ئي انداز سان ڏسندو آهين. اهو نهايت ئي پيارو ۽ دلڪش انداز هو تنهنجو، جنهن جي اڳيان ڪهڙي پل ۾ سڀڪجهه عريان ٿي ويو ٿي. اها نگاهه شايد پيدائشي نفس پرست جي هئي، الهيءَ پنهنجي مخصوص انداز ۾ تو دڪان جي سيل-گرل ۽ دروازي کولڻ واري معصوم ڇوڪريءَ ڏانهن نهاريو ٿي. ائين نه آهي ته ڄاڻي واڻي توهان انهن عورتن کي پنهنجي دام ۾ ڦاسائيندا هئو، مگر تنهنجي بيقرار فطرت انجاڻائيءَ ۾ تنهنجي اکين کي اشيلو ۽ مخمور بڻائي ڇڏيو ٿي، الهيءَ ننڍي عمر ۾ مون کي اهڙو ڪوبه احساس نه هو. پوءِ به ائين ٿي معلوم ٿيو ته ڄڻ ته منهنجي سڄي بدن ۾ باهه لڳي ويئي آهي. مون کي يقين هو ته محبت ۽ نرمي صرف منهنجي لاءِ ئي آهي، ايڏي وڏي خيال کان الهيءَ وقت مون معصوم ڇوڪريءَ جي دل ۾ هڪ عورت جو مڪمل احساس جاڳي اٿيو، ائين جيئن مان هميشه جي لاءِ تنهنجي ٿيڻ واري هيس.

”اهو ڪير هو—؟“ منهنجي ساهيڙيءَ پڇيو.

مان ڪوبه جواب ڏيئي نه سگهيس، تنهنجو نالو زبان تي آڻيندي مون کي ڏاڍي مشڪل درپيش آئي، اوچتو ئي اوچتو جيئن منهنجي لاءِ هڪ وڏو پاڪ لفظ بڻجي ويو هو. انهيءَ وقت ۾ مون الهيءَ کي سٽن ڪلفن ۾ لڪائي رکڻ چاهيو ٿي.

”اڙي هي ڪير آهن، جي هن گهر ۾ رهن ٿا“

”ليڪن جڏهن هن توڏي نهاريو ته مان لال ڇو ٿي ويئي هيس—؟“

منهنجي الهيءَ ساهيڙيءَ پيارائي انداز ۾ ڏاڍي اشتياق سان پڇيو. مون کي ائين محسوس ٿيو جيئن هن اڳ کري مون تي چٽرون ڪرڻ چاهيون ٿي. جيئن هن منهنجي راز جي تون تائين پهچڻ چاهيو ٿي. منهنجا ڳل گلابي ٿي ويا. اڳ ۾ ته ڪڏهن به ائين نه ٿيو هو. خواهمخواه مان ان سان وڙهي پيس.

”تون ڏاڍي جاهل آهين — بيوقوف... ڪميڻي...!“ دل چاهيو ته الهيءَ ڪميڻيءَ جو ڳلو گهٽي ڇڏيان! هوءَ منهنجي الهيءَ ڪاوڙ تي ٽهڪ ڏئي کلڻ لڳي — ڪيڏي نه طنزيه ۽ زهر ڀريل مرڪ هئي سندس!

منهنجي اکين ۾ الهيءَ وقت ڳوڙها تري آيا.

پوءِ ان کي دروازي تي ئي ڇڏي مان مٿي هلي ويس.

روانگي:

تڏهن کان مان توکي پيار ڪيان ٿي.

مون کي پوريءَ طرح خبر آهي ته تون عورتن کان اهو ٻڌڻ جو عادي آهين ته اهي توکي چاهين ٿيون. مگر مون کي يقين آهي ته ڪا به ڪنهن به عورت توکي ايترو پيار نه ڪيو هوندو جيترو مون ڪيو آهي. هڪ معصوم پار جي خاموش محبت سان ڪا به برابري ٿي نٿي سگهي. ان جو پيار بي لوث ۽ خدمت جي جذبي سان ڀرپور هوندو آهي. الهيءَ ۾ آهستگي ۽ شدت پنهنجي احساس ڪارفرما هوندا آهن. عورت جي جنس واري محبت ان جي حقيقت کي ڪڏهن به پهچي نٿي سگهي. انهيءَ جو آچايل پيار الجهائيءَ سبب پنهنجو بدلو پڻ ٿي وڃڻ چاهيندو آهي. پاڪ محبت جو جذبو صرف معصوم پارن جي فطرت ۾ ئي سمايل ٿي سگهي ٿو.

منهنجو اهو گهڻو وقت اڳ ۾ ئي مري ويو هو. امان پنهنجي مصيبتن کي ڪنهن پٺي جي ٻاري ۾ سوچي به نٿي سگهي. پنهنجي مختصر پينشن مان ڪيئن گذارو ڪري. الهيءَ کان سواءِ پنهنجي جوان ٿيندڙ ليائيءَ جو فڪر، منهنجي اسڪول جون ڇوڪريون جن جو شعور اڃا ڪچو ۽ زندگي ناپاڪ هئي مون کي منهن کان ئي ڇڳيون نه لڳنديون هيون. اهي منهنجي امڙ خيالن تي چٽرون ڪنديون هيون جي منهنجي لاءِ سڀ کان وڌيڪ قيمتي ۽ عزيز ترين هئا. منهنجي اندر ۾ الهيءَ وقت جيڪو به خيال آيرندو هو اهو جتي منهنجون همعمر ڇوڪريون هونديون هيون پهچندي ئي منتشر ٿي ويندو هو. تنهنجي لاءِ اهو هردم تو ۾ منتقل ٿي ويندو هو. تون منهنجي لاءِ — مان ڇا چوان — منهنجي جذبات ڪي ڪهڙي تعريف صحيح طور تي ظاهر ڪري سگهي ٿي. بس تون منهنجي لاءِ منهنجي زندگي جو آڌار بنجي ويو هئين. منهنجي لاءِ دنيا ۾ صرف الهيءَ شئي جو وجود رهجي ويو هو جا تنهنجي متعلق هئي. الهيءَ کي ڇڏي منهنجي لاءِ باقي سڀ بيڪار هو.

تنهنجي محبوب چاهت منهنجي تہ ڪايائي پلٽي ڇڏي. مان جا اڄا تائين اسڪول ۾ بلڪل خاموش ۽ ڪمزور رهندي هيس، اوچتو ئي اوچتو سڀني ڪان اڳتي وڌي ويس. توکي ڪتابن سان عشق هو، اهو ڏسي مان بہ ڪافي رات گذرڻ تائين نوان نوان ڪتاب خريد ڪري پڙهڻ لڳيس. امان اهو ڏسي حيران هئي. مون ضد ڪري پيانو سکڻ بہ شروع ڪيو، خبر نہ آهي تہ مون کي الائي ڪيئن خبر پئجي وئي تہ تون موسيقيءَ جو بہ ڏاڍو شوقين آهين. مان چاهيندي هيس تہ توکي متان نہ پسند پوان، الهيءَ لاءِ مان پنهنجي ڪپڙن کي باقاعدي ٺيڪ رکندي هيس. منهنجي لاءِ اها وڏي شرم جي ڳالهہ هئي، جو منهنجي اسڪول جي ڊريس ۾ ايڏي وڏي چتي لڳل هئي، اها ڊريس امان جي پراڻن ڪپڙن مان تيار ٿيل هئي. مون کي هميشه اهو ڊپ رهندو هو تہ تون مون کي ڪٿي ڏسي نہ وٺين ۽ مون کان نفرت نہ ڪرين، انهيءَ ڪري جڏهن بہ مان ڏاڪڻ تان لهندي ۽ چڙهندي هيس تڏهن الهيءَ چتيءَ کي مان پنهنجي ڪتاب جي دستي سان ڍڪي ڇڏيندي هيس. اهو سوچي مان ڏڪي ويندي هيس، الهيءَ تي ڪٿي تنهنجي نظر بہ پئجي وڃي — هاءِ! ڪيڏي نہ بيوقوف هيس مان — پر پوءِ بہ تہ تو مون ڏي رڳو نهاريو بہ ڪونہ، پوءِ بہ منهنجا ڏينهن تنهنجي انتظار ۾، ۽ توکي ڏسڻ ۾ گذرندا هئا، امان جي سامهون دروازي ۾ هڪڙو سوراخ هو، جنهن مان تنهنجي دروازي جو ڪجهہ حصو نظر ايندو هو. تون منهنجي بيوقوفيءَ تي کلين متان، مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ الهيءَ سوراخ مان لڪي لڪي تنهنجي دروازي کي ڏسندي رهندي هيس. سچ پڇين تہ انهيءَ حرڪت لاءِ اڄ بہ مان شرمندي نہ آهيان. الهيءَ وقت هال جو فرش برف جهڙو ٿڌو هوندو هو، ۽ مون کي ڊپ بہ ٿيندو هو تہ متان امان کي نہ شڪ پئجي وڃي. مگر انهيءَ ننڍڙي سوراخ ۾ مان مهينن جا مهينا ڏکي عرصي تائين ڪتاب هٿ ۾ کڻي پهريءَ تائين جهاتيون پائيندي رهندي هيس، منهنجي حالت انهيءَ وقت الهيءَ ستار وانگر هوندي هئي جنهن جون تارون تنهنجي قربت جي تصور کان ڇڙي وينديون هيون، مان تنهنجي قريب هميشه بيقرار ۽ بيتاب رهندي هيس. مگر توکي انهيءَ جو ذري جيترو بہ احساس نہ هو، بلڪل ائين جيئن توکي پنهنجي کيسي واري واچ جي لطيف ٽڙڪڻ جو احساس نہ هوندو هو. هو توکي هر وقت ايمانداريءَ سان وقت ٻڌائڻ لاءِ تيار رهندي آهي. هروقت تنهنجي سيني سان لڳي تنهنجي دل جو آواز ٻڌندي رهندي آهي. ٻڌاءِ انهيءَ ڳالهہ تي نظر ڪئي اٿئي، تون ان جي ٽڙڪن کي ٻڌين ٿو يا نہ؟ پر انهيءَ جي لاءِ ڇا اهو گهٽ آهي تہ لکن گهڙين کان پوءِ بہ هڪ پل لاءِ ئي سهي الهيءَ تي نظر ڪرم تہ ڪرين ٿو.

مون کي تنهنجي باري ۾ سڀڪجهہ خبر هئي، تنهنجي عادتن متعلق سڀڪجهہ معلوم هو، ايتري تائين جو لڪ ٽاءِ تون جنهن رنگ سان ٻڌندو هئين، الهيءَ جي باري ۾ بہ، مان تنهنجي هرسوٽ جي رنگ کي بہ سڃاڻندي هيس. تو وٽ جيڪي ماڻهو باقاعدگيءَ سان ايندا هئا، انهن کي بہ مان جلدي سڃاڻي ويس. انهن اچڻ وارن مان ڪن کي مان پسند ڪندي هيس

۽ ڪن ڪان نفرت ڪندي هيس. ٽيرهن سالن ڪان وٺي سورهن سالن تائين منهنجي هر گهڙي تنهنجي خيال ۽ تنهنجي تصور ۾ گذري. اهيءَ دوران ڪهڙي بيوقوفي هئي جا مون نہ ڪئي — دروازي جي جنهن هٿئي کي تون ڇهندو هئين، اهيءَ کي مون ڪيترائي دفعا چميو، تو جيڪي سگريٽ پي اڇليا، مون انهن ٽڪڙن کي گڏ ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن جي لاءِ امي شگفته گلاب جون نازڪ سفيد پنکڙيون، جن کي تنهنجي چپن هڪ دفعو ڇهي ڦٽو ڪيو هو. شام جو سوين دفعا مان پالڪا ڪري رستي تي اهو ڏسڻ لاءِ ويندي هيس تہ تنهنجي ڪهڙي ڪمري ۾ روشني آهي، تہ جيئن مون کي تنهنجي هجڻ جي خبر پئجي سگهي. هفتن جا هفتا جڏهن تون ٻاهر رهندو هئين تہ منهنجي دل جي ڌڙڪن ڄڻ تہ بند ٿي ويندي هئي، ۽ مون کي زندگي بلڪل بيمزي ۽ بي معنيٰ نظر ايندي هئي، طبعيت هردم اداس رهندي هئي، هر وقت ڏاڍي مايوسيءَ ۽ بيزاريءَ جو احساس ٿيندو هو تہ مان ائين ئي گهٽجي مري ويندس. سڄو ڏينهن اهيءَ حالت ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڀٽڪندي رهندي هيس. ڪجهہ بہ سمجهہ ۾ نہ ايندو هو تہ ڇا ڪيان، وري بہ احتياط رکندي هيس تہ هر وقت اکين ۾ ڀريل اداسي مٿان امان تائين نہ ظاهر ٿي وڃي!

مون کي خبر آهي تہ مان جيڪي ڪجهہ لکي رهي آهيان، اهي محض ٻارائيون ڳالهيون نہ آهن، هڪ ڪمزور ۽ بي سمجهہ ڇوڪريءَ جا خيالي پلاءَ ضرور هئا. مون کي انهيءَ تي شرم اچڻ گهرجي، مگر اهيءَ تي مان اڄ بہ پشيمان نہ آهيان، ڇو تہ منهنجي محبت ۾ جيتري پاڪيزگي ۽ شدت اهيءَ وقت هئي، اتري ڪڏهن بہ نہ رهي. مان توکي ڏينهن جا ڏينهن ۽ هفتن جا هفتا باقاعدي ٻڌائي سگهان ٿي تہ مان ڪيئن تنهنجي تصورن ۽ خيالن ۾ گم رهيس. حالانڪ تون مون کي شڪل ۽ صورت مان سڃاڻندو بہ ڪين هئين، جيڪڏهن مان ڪڏهن توکي ڏاڪڻ تي ملي وڃان ها ۽ مون کي پنهنجي بچاءَ جو ڪو بہ رستو نہ هجي ها تہ مان يڪدم ڪنڌ هيٺ ڪري اڳتي وڌي وڃان ها. مون کي تنهنجي پرندڙ نگاهن ڪان هميشه ڊپ رهندو هو. انهن کي ڏسي مان ائين ڀڄندي هيس جيئن ڪو باهہ جي مچ کي ڏسي ۽ پاڻيءَ ۾ وڃي ٽپ ڏي. مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ۽ ڏينهن جا ڏينهن انهن گذريل سالن جو داستان ٻڌائي سگهان ٿي، جن کي تو ڪڏهوڪو وساري ڇڏيو هوندو. مگر انهن گذريل ڳالهين کي ياد ڏياري مان توکي بور ڪرڻ نٿي چاهيان. صرف هڪڙي ڳالهہ مان توکي ٻڌائڻ چاهيان ٿي، اهو منهنجي لنڊپڻ جو سڀ کان وڏو واقعو آهي، تون پڙهي ڪلجانءِ نہ، تون چاهي اهيءَ کي معمولي سمجهين مگر منهنجي لاءِ اهو تمام وڏو واقعو آهي. اهو ڏينهن شايد آچر هو، تون ڪاڏي ٻاهر ويو هئين، تنهنجو نوڪر غاليچن کي ڇنڊڻ کان پوءِ اهي اندر ڇڪي وڃي رهيو هو، سندس وس ۽ وت کان غاليچا ڪافي وڏا ۽ ڳورا هئا، مون همت ڪري ڪانئس پڇيو، ڇا مان سندس مدد ڪري سگهان ٿي —؟ ان کي عجب ضرور لڳو، مگر هن انڪار نہ ڪيو، مان بيان ڪري نٿي سگهان تہ اهيءَ وقت مون ڪهڙيءَ

ڪشمڪش ۽ بيتابيءَ جي احساس ۾ ڀريون ڀرو تنهنجي گهر ۾ قدم رکيو هو. ۽ تنهنجي ننڍڙي دنيا کي غور سان ڏٺو هوم... لکڻ واري ميز، جنهن تي تون وهي لکندو هئين، انهيءَ تي ان وقت ايرن گلدانن ۾ تازا گلاب جا گل مُرڪي رهيا هئا تصويرون ۽ ڪتاب... انهيءَ تي مون ترڇي نظر وڌي انهيءَ ۾ شڪ نه آهي جيڪڏهن مان 'جان' ڪان ڪنهن وقت اتي اچڻ جي اجازت وٺان ها ته هو انڪار نه ڪري ها، مگر منهنجي لاءِ ته اچڻ اهو ئي تمام گهڻو وقت هو. منهنجي دل انهيءَ وقت چاهيو ته مان انهيءَ گهڙيءَ ۾ انهيءَ خاموش ۽ پرسڪون ماحول کي پنهنجو پاڻ ۾ سمائي ڇڏيان. پوءِ جيئن سهندي توڙي جاڳندي تنهنجي خوابن کي انوُن روپ ڏئي سگهان.

يڪدم گذري ويڻ واريون اهي گهڙيون منهنجي زندگيءَ جون عزيز ترين گهڙيون هيون.

مان توکي انهن ولکين گهڙين سان گڏ انهيءَ خوفناڪ گهڙيءَ جي ڳالهه به ٻڌائيندي جا انهيءَ کان پوءِ جلد ئي پيش آئي. جيئن مان ڇئي ڇڪي آهيان ته انهيءَ وقت مان تو ۾ اينرو ته گم هيس جو مون کي ڪنهن به ڳالهه جو هوش نه رهيو. امان ڏينهن رات ڇا سوچيندي هئي. يا انهن ڏينهن گهر اچڻ وارن مهمان سان ڪهڙيون سرگوشيون رهنديون هيون، مون کي ڪجهه خبر نه هئي. مون کي اها به خبر نه هئي ته عمر رسيده بزرگ جي انسپروڪ جا واپاري هئا ۽ امان جا انين ابڙ هيءَ آٿ، ماڪوڙو ماسات هئا، اڪثر ڪري هتي ايندا هئا ۽ ڏينهن جا ڏينهن اچي رهندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن امان کي ٿيٽر تي به وٺي ويندا هئا. انهن جي وڃڻ کان پوءِ مان اڪيلي هوندي هيس ۽ انهيءَ وقت ۾ تنهنجي باري ۾ بلڪل بيفڪراڻه انداز ۾ سوچيندي هيس.

مگر هڪڙي ڏينهن امان ڏاڍي سنجيده لهجي ۾ ڪجهه چوڻ چاهيو، جنهن کي ڏسي منهنجو ته رنگ ئي متجي ويو. هانوَ ڌڪ ڌڪ ڪرڻ لڳو. ڇا امان کي ڪنهن طرح شڪ پئجي ويو آهي...؟ ڇا منهنجي دل جو راز هن معلوم ڪري ورتو آهي!

سڀ کان پهرين مون کي تنهن جو خيال آيو. انهيءَ کان پوءِ پنهنجي معصوم محبت جو. جنهن منهنجي زندگي تو جهڙي عظيم شخصيت سان ڳنڍي ڇڏي هئي.

مگر امان خود پريشان نظر اچي رهي هئي. هن ڪڏهن به مون کي نه چميو هو. مگر انهيءَ وقت هن مون کي هڪ دفعو نه بلڪ ڪيترائي دفعا چميو، ڇڪي مون کي پنهنجي پرسان صوفه سيٽ تي ويهاريو ۽ ڪجهه شرم محسوس ڪندي هن چيو ته جيڪو اڌ ڄوٽ عمر وارو بزرگ امان وٽ ايندو هو، انهيءَ جي زال مري وئي هئي. انهيءَ امان کي شاديءَ جي درخواست ڪئي هئي، هن منهنجي ڀلائيءَ خاطر اها درخواست قبول ڪئي هئي. اهو ٻڌي منهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ انتهائي تيز ٿي وئي. منهنجي سامهون انهيءَ وقت صرف هڪ ئي خيال هو ۽ اهو تنهنجو خيال هو...!

مون ڇرڪيل آواز ۾ امان کان پڇيو، ”اسان رهنداسون ته هتي نه...؟“

”نه، اسان اسبروڪ هلنداسون. اتي ”فرڊيننڊ“ جو هڪ عاليشان بنگلو آهي.“

الهيءَ کان وڌيڪ مون ڪجهه به نه ٻڌو. منهنجي اکين جي اڳيان اونداهه اچي وئي ۽ مون کي خبر ئي نه پئي ته مان بيهوش ٿي وئي هيس. الهيءَ وقت جذبات جي شدت کان منهنجون اکيون بند ٿي ويون هيون ۽ پٿر جو بت بڻجي فرش تي ڪري پئي هيس.

الهيءَ کان پوءِ ڇا ٿيو......؟ مان توکي ڇا ٻڌايان......چند ڏينهن ۾ ئي ڇا مان ڇا ٿي ويس. ڪهڙيءَ طرح هڪ بيوس ڇوڪريءَ انهن طاقتور بزرگن جي خلاف بغاوت ڪئي. مگر سڀ بيڪار... هن وقت جڏهن الهيءَ واقعي جي باري ۾ سوچيان ٿي ته منهنجا هٿ ڏڪڻ لڳن ٿا. ليڪن مشڪل ٿي ٿو پوي. مان پنهنجي اصلي راز کي انهن تي ظاهر ڪري نه سگهيس، جنهنڪري منهنجي بغاوت ناڪام رهي. الهيءَ کان پوءِ مون کي ڪجهه به نه ٻڌايو ويو. منهنجي پراڻ ئي سڀ تياريون ٿينديون رهيون. جڏهن اسڪول کان گهر موٽندي هيس ته ڏسندي هيس ته ڪالهه ڪا شئي پنهنجي جڳهه تان هٽيل آهي ۽ وڪبي وئي آهي. اهو ڏسي منهنجي دل ٽٽي پوندي هئي. آخر هڪڙي ڏينهن مان مالي ڪاٺ ويس ته مون ڏٺو ته فرنيچر وارن گهر کي خالي ڪري ڇڏيو آهي. خالي ڪمرن ۾ سامان سان ڀريل ڪجهه ٽرنڪون ۽ ٻه مسافريءَ جا پلنگ رهجي ويا هئا. اسان کي اتي صرف هڪ رات باقي رهڻي هئي ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو اسبروڪ وڃڻو هو.

الهيءَ آخري ڏينهن اوچتو ئي اوچتو مون کي ائين محسوس ٿيو هو جيئن مان توکان وڌا ٿي زائده رهي نه سگهنديس. منهنجي لاءِ صرف تون ئي منهنجي زندگي هئين. اهو چوڻ منهنجي لاءِ مشڪل آهي ته الهيءَ وقت مان ڇا سوچيندي هيس. يا نااميديءَ جي الهيءَ گهڙيءَ ۾ سوچڻ جي لائق هيس به يا نه. اما ٻاهر ويل هئي. مان پنهنجي اسڪول جي ڪپڙن ۾ جيئن ئي هيس تيئن ئي اٿي کڙي ٿيس، ۽ تنهنجي دروازي تي وڃي پهتيس. مان چئي نٿي سگهان ته مان ازخود اتي ڪيئن پهچي ويس. الهيءَ وقت منهنجو انگ انگ جذبات کان ٿڙڪي رهيو هو. ٽنگون ٿڙڪي رهيون هيون. ائين معلوم ٿي ٿيو جيئن ڪا چقمقي طاقت مون کي تنهنجي دروازي تائين ڇڪي وٺي آئي هئي. الهيءَ وقت منهنجيءَ دل ۾ صرف هڪ ڳالهه هئي ته پنهنجو پاڻ کي ڪنهن به طرح تنهنجي قدمن ۾ اڇلي وجهان، ۽ ايترو چوان ته مون کي هڪ نوڪرياڻيءَ وانگر يا هڪ داسي وانگر پاڻ وٽ رکا مون کي ڊپ آهي پندرهن سالن جي بي سمجهه ڇوڪريءَ جي الهيءَ بيوقوفيءَ تي توکي ضرور کل ايندي. الهيءَ وقت غيرارادي طور منهنجو هٿ کڄي ويو ۽ گهنٽيءَ جو بٽڻ دٻايم. الهيءَ جو تيز آواز اڄ به منهنجي ڪن ۾ گونجي رهيو آهي. پوءِ خاموشي ڇانئجي وئي. منهنجي دل جي ڌڙڪن گهڙيءَ پل لاءِ بند ٿي وئي، نسن ۾ رت جو دورو ڄڻ ته بيهي ويو. صرف تنهنجي قدمن جي آواز ٻڌڻ لاءِ منهنجا ڪن آتا ٿي ويا.

ليڪن تون نه آئين ـــ ڪوبه ڪونه آيو. انهيءَ وقت گهر ۾ ڪوبه نه هو. تون ڪاڏي ٻاهر لڪي ويو هئين. تنهنجي غيرحاضريءَ ۾ 'جان' به ڪيڏانهن لڪي ويو هو. آخرڪار گهنٽيءَ جي تيز آواز جو پڙاڏو ڪنن ۾ کٽي واپس خالي ڪمري ۾ آيس، ۽ ٿڪاوٽ کان چُور ٿي فرش تي ليٽي پيس. چند قدمن هلڻ سان ئي ايترو ته ٿڪجي پئي هيس جڻ ته مون ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنڌ ڪيو هو، مگر مون کي توسان ڳالهائڻ جي خواهش ساڳئي اشتياق سان رهي. مان توکي يقين ٿي ڏياريان ته انهيءَ وقت منهنجي دل ۾ ڪنهن به قسم جو ڪو ٻيو ارو خيال نه هو. مان انهيءَ وقت بلڪل بيسمجهه هيس، توکي ڇڏي مون ٻيو ڪجهه سوچيو ئي نه هو. مون صرف ايترو گهريو ٿي ته توکي هڪ دفعو ڏسي ڇڏيان ۽ توسان چنبڙي خوب روئان ۽ دل جو بار هلڪو ڪيان.

اها سڄي رات مان تنهنجي راهه تڪيندي رهيس.

جيئن ئي امان ٻاهر ويئي تيئن مان ڊپيل پيرن سان ڪمري ۾ آيس ۽ تنهنجي موٽڻ جي آواز جو بيصبريءَ سان انتظار ڪرڻ لڳيس. جنوريءَ جي انهيءَ رات جو سخت سيءُ پئجي رهيو هو، ٻهي ٻهي مان ٿڪجي چور ٿي پيس، منهنجي الگ الگ ۾ سور ٿي پيو، گهر ۾ ڪا گرمي به نه هئي جنهن تي مان ويهي سگهان. مان فرش تي ليٽي پيس، دروازي جي هيٺان ايندڙ هوا جا سرد جهوٽا مون تي ڳڙا وسائڻ لڳا. مون انهيءَ وقت اها گرمي لئي چاهي جنهن سان مون کي ننڊ اچي وڃي، ۽ مان تنهنجي اچڻ جو آواز ٻڌي نه سگهان. منهنجا هٿ پير ٺري سُڪي پيا. انهيءَ خوفناڪ اوندهه ۾ خدا ڄاڻي ايڏو سخت سيءُ ڪٿان ٿي آيو. مان هر هر اٿي ٿي ويٺيس، سڄي رات مان تنهنجي راهه نهاريندي رهيس. ڏسندي رهيس ائين جيئن مان پنهنجي پٽڪيل قسمت جي راهه تڪي رهي هيس!

آخرڪار انهيءَ وقت صبح جا ٻه يا ٽي ٿيا هوندا، ته مون دروازي کلڻ ۽ ڏاڪڻ تي ڪنهن جي قدمن جو آواز ٻڌو ۽ هڪدم سيءَ جو احساس غائب ٿي ويو. منهنجي لسن ۾ گرميءَ جي لهر ڊوڙي ويئي، مون آهستگيءَ سان دروازو کوليو، دل چاهيم ته ڊوڙي تنهنجي قدمن کي چنبڙي پوان، مان چئي نٿي سگهان ته انهيءَ ڪيفيت ۾ ڇا ڇا ڪري وجهان ها، تنهنجي قدمن جو آواز ويجهو اچڻ لڳو، پوءِ بتي ٻري، ڏڪندڙ آڱرين سان مون دروازي جي هٿئي کي مضبوطيءَ سان پڪڙيو ـــ دل آواز ڏنو، ڇا اهو تون ئي هئين جو اچي رهيو هئين!

ها منهنجا پيارا، اهو تون ئي هئين ـــ صرف تون ـــ!

ليڪن انهيءَ وقت تون اڪيلو نه هئين، مون هڪ سنهڙو زنانو آواز آهستگيءَ سان ٻڌو، پوءِ ريشمي ڪپڙن جي ڦڙ ڦڙ ـــ تنهنجو خواب آلود آواز ـــ ڪيڏو نه سنجيده ۽ ڪيڏو نه آهستي ـــ؟

توسان گڏ هڪ عورت به هئي.

مان اڳتي پڙهائي لئي سگهان ته اها رات منهنجي ڪيئن گذري ـــ!

صبح جو موڪل ٿي انهن ٻچي امان السبروڪ وڃڻ لاءِ تيار ٿي چڪي هئي، ۽ هينئر سندس مرضيءَ جي خلاف هلڻ لاءِ مون ۾ ڪا طاقت نه رهي هئي.

واپسي:

منهنجو سڳو پيءُ ڏاڍو خاموش طبيعت ۽ گهٽ ڳالهائو هو. هو مون تي ڏاڍو مهربان هو. امان مون سان ٿيڻ واري انڌي ظلم جي خيال کان منهنجي هر خواهش پوري ڪندي هئي. انهن ڏينهن مون جيتريون ڇوڪريون مون کي پنهنجي ساهيڙي بڻائڻ لاءِ هر وقت بيقرار رهنديون هيون. مگر مان سڀني ساهيڙپ جي ڏکوئيندڙ هٿن کي ٽاڏي ڇڏيندي هئس. مون خوش رهڻ ٿي چاهيو، تو کان پري ٿي خوش رهڻ مون کي هرگز پسند نه هو. انهيءَ ڪري مون پنهنجو پاڻ ڏک ۽ اڪيلائيءَ جي احساس جي حوالي ڪري ڇڏيو. منهنجي لاءِ جيڪي اوان ڪپڙا امان ڪٺي ايندي هئي مان انهن کي ڪڏهن به نه پائيندي هئس، ان مان گڏ جي ٻاهر وڃڻ کان به لنوائيندي هئس. ٿيئٽر، ناچ گانا ۽ سير و تفريح مون کي ڪجهه به نه وڻندا هئا، ۽ مان ڪڏهن پاڇي به پير ٻاهر نه رکندي هئس. ڇا تون انهيءَ ڳالهه تي يقين ڪندين ته هن ننڍڙي شهر ۾ جتي مان ٻه سال رهيس، ٻن ڪن گهٽين به نه گهميون. غم انهن ڏينهن منهنجي لاءِ راحت ۽ خوشيءَ جو باعث هو. مون ٻاهرين خوشيءَ کي تياڳ ڏئي ڇڏيو ۽ هردم پنهنجي اندر تنهنجي فراق ۽ درد جي لذت ۾ مدهوش ۽ بيخبر رهندي هئس. مون اها چاهيو ته ڪابه شئي منهنجي انهيءَ زنده رهڻ جي خواهش کي مجروح ڪري، گهر ۾ اڪيلي ويهي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ۽ ڏينهن جا ڏينهن ويهي تنهنجي باري ۾ سوچيندي هئس. ڪيتريون ئي ننڍڙيون ننڍڙيون تنهنجون معصوم يادگيريون منهنجي دل جي ڌڙڪن سان گڏ جهونگاريندڙيون رهنديون هيون. جڏهن کان تون منهنجي زندگيءَ ۾ آيو هئين، تڏهن جون اهي ننڍڙيون ننڍڙيون تصويرون ڏينهن ۾ ڪيترائي دفعا منهنجي اکين جي اڳيان تري اينديون هيون. مان انهن کي ڏسندي ئي ڏسندي رهندي هئس.

انهيءَ طرح منهنجي سڄي زندگي توتي ئي نڇاور ٿي چڪي هئي. مون تنهنجا سڀ ڪتاب خريد ڪيا، جيڪڏهن ڪنهن ڏينهن تنهنجو ڪالم اخبار ۾ شايع ٿيندو هو ته اهو ڏينهن منهنجي لاءِ عيد برابر هوندو هو. تون اعتبار ڪندين ته مون تنهنجن ڪتابن کي ايترا دفعا پڙهيو هو جو انهن جو هڪ هڪ لفظ منهنجي دماغ ۾ نقش ٿي ويو هو. رات جو جيڪڏهن ڪو مون کي جاڳائي تنهنجو ڪو به فقرو پڇي ته مان انهيءَ کان اڳتي باقي پورا پنا ڪنهن هڪ جي اڄ تيرهن سالن کان پوءِ به پڙهائي سگهان ٿي. تنهنجو هر لفظ منهنجي لاءِ انجيل وانگر پاڪ ۽ عزيز هو. منهنجي لاءِ جيڪڏهن هن دنيا جو وجود هو ته صرف تنهنجي ڪري! وائنا جي اخبارن ۾ ناچ گانن وغيره جي پروگرامن جي رپورٽ پڙهندي هئس ته سوچيندي

هُئس ته اُهن سڀني کان بهتر توکي ڪهڙو لڳندو هوندو. شام ٿيندي هئي ته مان تصور ۾ توسان گڏ هوندي هئس. هاڻي تون هال ۾ داخل ٿي رهيو آهين...... هاڻي تون پنهنجي مخصوص جاءِ تي ويٺو آهين...... هزارين دفعا اهي ئي خيال منهنجي دل ۾ اُٿي ڪڙا ٿيندا هئا.

اُهن سڀني ڳالهين کي مان ڇو ٿي ٻئي ياد ڪيان؟... هڪ ڪراڙيل ڇوڪريءَ جي غمناڪ داستان کي ڇو ٿي بيان ڪيان؟... جنهن کي توسان بي انتها محبت رهي هجي اُهيءَ جي باري ۾ مان ڇا ٿي چئي سگهان؟ جنهن جي چاهت ۽ غم جو توکي خواب خيال ۾ نه هوندو. مان اڃان به هڪ معصوم ۽ سادي ڇوڪري هئس. اُنهيءَ وقت منهنجي عمر سترهن ۽ ارڙهن سالن جي لڳ ڀڳ هئي. هاڻي رستي تي هلندي نوجوان مون کي گهوريندا هئا. مون کي سندن اُهيءَ حرڪت تي سخت ڪاوڙ ايندي هئي. توکان سواءِ ڪنهن ٻئي سان پيار ڪرڻ ته درڪنار، سوچڻ به منهنجي لاءِ گناهه هو. تنهنجي خاطر منهنجا جذبات ابتدائي عميق ۽ شديد رهيا هئا جيترا اڳ ۾ هئا. جيئن جيئن مان جوان ٿيندي ويس منهنجي انگ انگ ۾ مٺي جهلڪ بيدار ٿيڻ لڳي، ۽ آهستي آهستي منهنجي وجود ۾ تمام وڏو تغير رونما ٿيڻ لڳو. اُهيءَ وقت منهنجي محبت وڌيڪ شدت انگيز ۽ هيجاني ٿيڻ لڳي. يقيناً اها هڪ پُرشباب عورت جي محبت ۾ تبديل ٿي وئي هئي.

منهنجي ساهيڙين جو خيال هو ته مان ڊڄڻي ۽ شرميلي آهيان...... مگر درحقيقت مان پنهنجي منزل هٿ ڪري چڪي هئس، ۽ آهستي آهستي منهنجي زندگي اُهيءَ خيالي منزل طرف وڌڻ لڳي هئي. مان هر وقت اهو ئي سوچيندي رهندي هئس ته مان واڻنا ڪيئن پهچان؟ پنهنجي اُهيءَ خيال کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ مون کي ڪافي ڪشمڪش جو مقابلو ڪرڻو پيو. آخرڪار مان ڪامياب ٿي ويس. منهنجو لڳو پيءُ ڪافي امير ۽ دولتمند هو. اهو مون کي بلڪل پنهنجي ڏيءُ وانگر چاهيندو هو. وري به مون زور ڏنو ته هاڻي مان خود پنهنجي پيرن تي بيهڻ چاهيان ٿي. آخر مون اُهن کي راضي ڪري ورتو ۽ اُهن مون کي پنهنجي ڪنهن ويجهي عزيز جي ڪپڙي تيار ڪرڻ جي دڪان تي ڪم ڪرڻ جي اجازت ڏني.

تڏهن مان واڻنا موٽي آيس.

ڇا ان ٻڌائڻ جي ضرورت آهي ته خزان جي اُهيءَ شام جو جڏهن مان واڻنا پهتيس، ته سڀ کان پهرين منهنجا قدم مون کي ڪهڙي طرف وٺي ويا...؟ مون پنهنجي پيٽي اسٽيشن تي سامان گهر ۾ ڦٽي ڪئي ۽ ٽرام پڪڙڻ لاءِ ڊوڙيس... هاءِ ڪيڏو نه آهستي هلي رهي هئي اها ٽرام... جڏهن اها ڪنهن اسٽاپ تي بيهي ٿي تڏهن مون کي ڏاڍي پريشاني ٿي ٿي. خدا خدا ڪري تنهنجو گهر آيو. مون پري کان ڏٺو ته تنهنجي ڪمري جون دريون روشن آهن. منهنجي دل يڪدم خوشيءَ مان ٽپا کائڻ لڳي. اهو شهر جو هن وقت تائين اڻڏٺل ۽

ايترو سنسان محسوس ٿي رهيو هو. اوچتو ئي اوچتو خوشبوءِ جي مهڪ سان ٻهڪڻ لڳو هو. مون کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو ته جيئن مون پنهنجي وچايل زندگيءَ کي وري ائين سر هٿ ڪري ورتو هو انهيءَ وقت تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ صرف شيشي جو لطيف پردو حائل هو. مون اهو وساري ڇڏيو ته مان تنهنجي ذهن کان پري واري شئي آهيان. درحقيقت اسان جي وچ ۾ وڏن وڏن جبلن جهڙين برفپوش چوٽيون ۽ سرسبز واديون حائل هيون. اسان جي وچ ۾ صدين کان پکڙيل ڇار هو. منهنجي لاءِ انهيءَ وقت اهو ئي ڪافي هو ته مان اتي بيهي تنهنجي انهيءَ دريءَ ڏانهن نهاريندي رهان، جنهن ۾ روشني هئي جا تنهنجي گهر جو هڪ حصو هئي- جا دراصل منهنجي دليا هئي......! ٻن سالن کان مان انهيءَ گهڙيءَ جا خواب ڏسندي رهي هئس... اها گهڙي... جا هينئر مون وٽ هئي، ۽ تنهنجي دريءَ جي ٻنهي پٽن جي اندر جهاتي پائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري رهي هئي. تون ڪٿي به نظر نٿي آئين! مگر مان تڏهن به توکي ڏسي رهي هئس. انهيءَ ابرآلود شام جو مان گهڻي دير تائين تنهنجي دريءَ جي سامهون بيٺي رهيس. ايستائين جو روشني بند ٿي وئي.

پوءِ ڪيترين ئي شامون انهيءَ طرح لنگهي ويون- مان روزانو شام جو انهيءَ جاءِ تي پهچندي هئس. ڇهين بجي تائين مان پنهنجو ڪم ڪندي هئس. جيتوڻيڪ اهو ڪم ڏاڍو سخت ڏکيو هو مگر تنهن هوندي به مون کي پسند هو. ڇو ته سڄو ڏينهن شور روم جو گوڙ منهنجي دل جي بيقراريءَ کي دٻائي ڇڏيندو هو. جيئن ئي دڪان بند ٿيندو هو ته مان سڌو تنهنجي گهر ڏانهن هلي ايندي هئس، جتي توکي هڪ نظر ڏسي وٺان يا صرف هڪ دفعو توسان ملان، بس ايترو ئي مان انهيءَ وقت چاهيندي هئس. منهنجي اها خواهش هئي ته توکي پري کان ئي نظرن ۾ سمائي ڇڏيان. آخر هڪ هفتي کان پوءِ مان توسان مليس. انهيءَ ملاقات سان مان واڳڙي ٿي ويس. انهيءَ وقت مان تنهنجي دريءَ ڏانهن نهاري رهي هئس، ته تون رستي تي اچي وئين. انهيءَ وقت وري به مان هڪ ڪمزور ڇوڪري بڻجي ويس... هڪ تيرهن سالن جي ڇوڪري... منهنجا ڳل ڳاڙها ٿي ويا، حالانڪ مون کي توکي پيو ڪري ڏسڻ جي آرزو هئي. مگر منهنجو ڪنڌ شرم کان ازخود جهڪي ويو. پوءِ مان تنهنجي پاسي کان ايترو ته تيزيءَ سان لنگهي ويس جو ڄڻ ته تون منهنجي پٺيان پيو هئين. پوءِ مون کي ائين پڇڻ ۽ ڊڪڻ تي ڏاڍي شرم ۽ پشيمانيءَ جو احساس ٿيو. درحقيقت مون توسان ملڻ چاهيو ٿي ته ايتري ڊگهي عرصي کان پوءِ ڏسندين ته سڃاڻندين... مون ڏانهن ڏسي هڪ دفعو مرڪندين... مون سان پيار ڪندين...!

ڪافي ڏينهن تائين تو مون ڏانهن ڌيان نه ڏنو. حالانڪ روزانو شام جو مان تنهنجي گهر جي سامهون وڃي بيهي رهندي هئس، ۽ انهيءَ وقت جڏهن ٻاهر برف پوندي رهندي هئي يا سياري جي سخت ٿڌي هوا پئي لڳندي هئي، هر روز مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ

تنهنجي راهه نهاريندي رهندي هئس. طويل انتظار کان پوءِ اڪثر ڪري تون پنهنجي دوستن سان ڪڏ گهر ايندو هئين. پر دفعا مون توکي هڪ عورت سان ڏٺو. هائي مان مڪمل جوان ٿي ويئي هئس. منهنجي جذبات ۾ ڪيترائي رنگ اڀري چڪا هئا. اها حقيقت مون تي انهيءَ وقت ظاهر ٿي جڏهن انهيءَ اجنبي عورت کي مون، توکي پاڻهن ۾ پاڻهون وجهندي ڏٺو. منهنجي دل هڪ شديد چوٽ کان تڙپي اٿي. ڪنهن ٻيءَ عورت جو توسان ڪڏ هجڻ منهنجي لاءِ حيرت جي ڳالهه نه هئي. مون کي ننڍائيءَ کان ٿي خبر هئي ته تنهنجي گهر ۾ اهڙيون بيشمار عورتون مهمان جي صورت ۾ ايون هيون. مگر هائي توسان ڪڏ ڏسي منهنجي اندر ۾ عجيب ۽ غريب نفرت جي باهه دُکي رهي هئي. دل چاهيو ته انهيءَ عورت کي ٽي-چار ڏڪ وهائي ڪڍان. پٺي ڏينهن شام جو سان وري تنهنجي دريءَ جي هيٺان بيٺي هئس، ۽ هميشه وانگر انهيءَ بند دريءَ جي سامهون مان تنهنجو انتظار ڪري رهي هئس.

آخر هڪڙي ڏينهن اها گهڙي ايٽ اچي وئي، جڏهن تو مون ڏانهن ڏٺان ڏٺو. مون ڏٺو ته انهيءَ وقت تون پري کان اچي رهيو هئين، ۽ انهيءَ وقت مان تنهنجي رستي تان ڪنهن طرح به هٽي نه سگهيس. انهيءَ لاءِ مون پنهنجي پوري طاقت صرف ڪري ڇڏي. انهيءَ وقت خوش قسمتيءَ سان هڪ مال گاڏي رستي جي وچ ۾ اچي ويئي جنهنڪري توکي بلڪل منهنجي ڀرسان لنگهڻو پيو ۽ انهيءَ ڪري تو مون ڏانهن نهاريو، ۽ اهو چاڻ ڪان سواءِ ته مان ڪيترو پاريڪيءَ سان توکي ڏسي رهي هئس، تنهنجي چهري تي انفرادي تاثر امودار ٿيو جنهن سان تون اڪثر ڪري عورتن کي ڏسڻ جو عادي هئين. جهڙيءَ طرح ڪرن ۾ وچ چمڪات ڪندي آهي، اهڙيءَ طرح اهو خيال منهنجي تن بدن ۾ ٿري ويو. اها پرڪشش نگاهه جا پاڻ ڏانهن ڇڪي پئي کي بيقرار ڪري ڇڏيندي هئي، جنهن سالن جا سال اڳ هڪ معصوم ۽ ابوجهه ڇوڪريءَ جي دل ۾ سيٺي جذبا بيدار ڪري ڇڏيا هئا. اهي هڪ گهڙي ڀَلڪ جي لاءِ تنهنجيون نگاهون مون تي ڄميون رهيون ۽ خبر نه آهي ته ڇو مان به پنهنجون نگاهون توتان هٽائي نه سگهيس. تون ڏسندي ڏسندي ڪيڏيءَ مهل اڳتي وڌي وئين، انهيءَ جي مون کي بلڪل خبر نه رهي. منهنجي دل انهيءَ وقت ايترو ته زور سان ڌڙڪي رهي هئي، جو مون کي هروڀرو به پنهنجي رفتار آهستي ڪرڻي پئي. جڏهن مون اشتياق ڀريل انظرن سان پوئتي مُڙي نهاريو تڏهن ڏٺم ٿي ته تون ٿورو پري بيهي مون ڏانهن ٿي نهاري رهيو هئين. تنهنجي چهري تي انهيءَ وقت جي تاثرات هئا انهن مان مون کي اندازو ٿي ويو ته تو مون کي سڃاتو ٿي ڪو نه هو— آهه! مان پنهنجي انهيءَ ڀيانڪ مايوسيءَ کي ڪيئن بيان ڪيان؟ — السبروڪ ۾ قيام جي دوران مون ڪڏهن به تنهنجي باري ۾ سوچڻ نه وساريو. وانئنا ۾ توسان ملڻ جي خواهش هميشه منهنجي سيني ۾ تازي رهي. منهنجي معصوم تصورن ۽ لذيذ خوابن منهنجي جسماني تغير سان ڪڏ بدلجندا ويا. خطرناڪ شڪن جي ڪري مان راحت جي لهرن جي وچ ۾ پڪندي رهيس.

ته ڇا مون کان هر طرح سان سُٺهن موڙي ڇڏيندين ڇو ته مون کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪندين، مون کان نفرت ڪرڻ شروع ڪندين ... ڇو ته مان تنهنجي لاءِ ڪنهن به ڪم جي شئي نه هيس. انهن ڏينهن مان تنهنجي طرف کان بي رُخي، ناراضگي ۽ نفرت جو تصور ڪندي هئس. سخت نا اميد ٿيڻ کان پوءِ به پنهنجي سطحي طور احساس ٿيڻ کان پوءِ به مون ان قابلِ نفرت ڳالهه تي ڪڏهن به نه سوچيو هو، ته تون منهنجي وجود جو ئي منڪر ٿي ويندين.
مان هاڻي چڱيءَ طرح سمجهي ويئي هئس ته اهو توئي مون کي سيکاريو هو ته انسان جي لاءِ عورت جو وجود هميشه تغير پذير رهيو آهي. جهڙيءَ طرح چوراهي تي لڳل ڪنهن آئيني ۾ جلدي جلدي ڪيترين ئي انساني شڪلين لهنديون ۽ ڍهنديون رهنديون آهن، ساڳيءَ طرح انسان جي ذهن ۾ عورت جي حسن جا مختلف روپ گهڙيءَ پَلڪ جي لاءِ ابرن ٿا ۽ مٽجن ٿا.
ڇو ته وقت جي رفتار عورت جي وجود ۾ ايون ايون ڪرشمي سازيون ڪندي رهي ٿي.
جيئن جيئن عورت ۾ شعور جي پختگيءَ جو احساس وڌندو رهي ٿو، انهيءَ سان گڏوگڏ حسن ۽ زيبائش جو جذبو وڌندو رهي ٿو — مگر مان ته اڃا تائين به هڪ ڇوڪريءَ وانگر معصوم ۽ ابوجهه هئس. تنهنجي انهيءَ وساري ڇڏڻ جي عادت کي جلدي سمجهي نه سگهيس، جڏهن کان مون توکي ڏٺو هو، تڏهن کان منهنجي خيالن ۾ مستقل طور سان تنهنجو وجود اڀريو هو.
اهڙيءَ طرح ڪڏهن ڪڏهن منهنجي اندر ۾ شڪ پيدا ٿي پوندو هو ته ڇا تون به منهنجي باري ۾ اڪثر سوچيندو رهندو هوندين! منهنجي انتظار ۾ هڪ پل ڳڻيندو رهندو هوندين ...!
جڏهن مان اهو احساس ڪري ڇڏيان ها ته تنهنجي لاءِ مان ڪجهه به نه آهيان، ۽ تنهنجي يادداشت ۾ منهنجي لاءِ ڪا به جڳهه ڪانه آهي ته پوءِ ايترو وقت مان ڪيئن زنده رهي سگهان ها......؟

انهيءَ ڏينهن شام جو تنهنجي بيباڪ نگاهه مان اهو ظاهر ٿي ويو ته جيستائين تنهنجو ۽ منهنجو تعلق آهي، منهنجي زندگيءَ کي توسان ڳنڍڻ واري ڪا به لطيف ۽ نازڪ تار نه هئي.
انهيءَ ڏينهن پهريون دفعو مون کي حقيقت جي خبر پئي ته منهنجي قسمت ۾ اڳتي ڇا ٿيڻ وارو آهي......؟

مايوسي:

ٻن ڏينهن کان پوءِ جڏهن تون وري مون کي مليئن تڏهن تو ڏاڍي همدرد نظرن سان مون ڏانهن نهاريو.

انهيءَ ڪري نه ته تو انهيءَ ڇوڪريءَ کي سڃاڻي ورتو هو، جا توکي ايتري ڊگهي عرصي کان پيار ڪري رهي آهي، جنهن ۾ تنهنجي نظرِ عنايت عورت جي تمام جذبات کي بيدار ڪيو هو — نه، بلڪ تون ارڙهن سالن جي انهيءَ دوشيزه کي سڃاڻي ويو هئين، جا ٻه ڏينهن پهرين توکي انهيءَ جاءِ تي ملي هئي، انهيءَ وقت تنهنجي نگاهن ۾ خلوص ۽ حيرت

جو جذبو ڪارفرما هو، تنهنجي چپن تي مرڪ رقص ڪري رهي هئي. تون منهنجي پرسان ساڳيءَ طرح ئي لنگهي وئين. ٿورو اڳتي وڃي تو پنهنجي رفتار ڍري ڪئي. مان اهو ڏسي ڏڪي ويس، ۽ دل خوشيءَ ۾ ڀڙڪڻ لڳي. منهنجي دل چوڻ لڳي ته تون مون سان ضرور ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪندين — مون کي ائين محسوس ٿيو جيئن ٻهريون دفعو اڄ تو منهنجي وجود کي تسليم ڪيو آهي.

مان به آهستي آهستي هلڻ لڳس، انهيءَ وقت مون توکان پاڻ بچائڻ جي ڪوشش بلڪل نه ڪئي.

اوچتو ئي اوچتو تنهنجي قدمن جو آواز مون کي پنهنجي پٺيان ڪندي ٻڌڻ ۾ آيو، پوءِ مون ڏسڻ کان سواءِ ئي مون کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو ته جڻ تنهنجو پيارو ۽ ونندڙ گنڀير آواز هميشه مون سان مخاطب ٿيندو. بيقراريءَ جي حالت ۾ منهنجا قدم ٿڙڻ لڳا ۽ دل جي ڌڙڪن ايتريقدر تيز وڌي ويئي جو منهنجا پير اڳتي وڌڻ جي طاقت وڃائي ويٺا، تڏهن تون منهنجي ويجهو آئين ۽ ڏاڍي پيار سان تو مون کي سلام ڪيو. بلڪل ائين جيئن اسان تمام پراڻا واقف هئاسون، ۽ حقيقت اها هئي جو تون مون کي بلڪل نه سڃاڻندو هئين، ۽ نه وري منهنجي زندگيءَ متعلق توکي ڪا خبر هئي. تنهنجو لهجو ايترو ته سادو ۽ دلڪش هو جو مون بنا ڪنهن حجاب جي توکي جواب ڏنو، ۽ پوءِ اسان گڏوگڏ رستي تي هلڻ لڳاسون.

تو مون کان پڇيو ته ڇا رات جي ماني گڏجي کائي سگهون ٿا —؟

مان ته اڳ ۾ ئي راضي هيس، پلا مان توکي ڪنهن به شئي جي لاءِ انڪار ڪيئن ٿي ڪري سگهيس —؟

پوءِ اسان هڪ ننڍڙي ريسٽورانٽ ۾ رات جي ماني کاڌي، توکي ياد به نه هوندو ته ريسٽورانٽ ڪٿي هئي. تنهنجي لاءِ ته تمام گهڻين ريسٽورنٽن مان هڪ هئي — صرف مان ئي تنهنجي لاءِ ڇا هئس. هزارن عورتن مان هڪ کيل، ڊگهي زنجير جي هڪ ڪڙي — انهيءَ شام جو پلا ٿيو وري ڇا هو جو مان تنهنجي ياد ۾ هميشه تازي رهان — مون توسان تمام ٿورو ڳالهايو، توکي پنهنجي ويجهو ڏسي، توکي پاڻ سان مخاطب ڏسي، موکي ڏاڍي راحت محسوس ٿي رهي هئي. مون ائين چاهيو ته توکان ڪو سوال ڪيان. تنهنجي قربت جي انهن چند لمحات جي لاءِ مان تنهنجي ساري زندگي شڪرگذار رهنديس. جنهن مان تو مون کي انوکي طريقي سان محسوس ڪرڻ جو موقعو ڏنو. مون ۾ جي تنهنجي لاءِ عميق جذبات هئا، اهي سڀ درست هئا. تو منهنجي اکيان جو ڏيک ويک ظاهر ڪيو انهيءَ ڪري مان تاحيات وساري ڪين سگهان. انهيءَ وقت تو ڪا بيقراري ظاهر نه ڪئي ۽ نه وري مون کي پنهنجي ڀاڪرن ۾ وٺڻ جو اظهار ڪيو. پوءِ به ٻهرينءَ ملاقات ۾ تو اهڙي ته دوستانه انداز ۾ يقين ڏياريو جو مان جي شروع کان ئي تنهنجي ئي ٿي رهان ها، تڏهن به تون مون کي پنهنجو

ڪري وڃين ها... مان ڪيئن بيان ڪيان ته پنجن سالن جي منهنجي اها خواهش ڪيتري نه خوبصورتيءَ ۽ پيار سان پايه تڪميل تي پهچي رهي هئي. منهنجي لاءِ الهيءَ جي ڪيتري قيمت هئي اهو مان ٻڌائي نٿي سگهان!

رات ڪافي گذري چڪي هئي.

اسان ريسٽورانٽ مان اٿي ٻاهر آياسون. دروازي تي تو اخلاقاً پڇيو ته مون کي دير ته ڪانه ٿي ٿئي... ۽ مون پڇيو ته مان ڪجهه وڌيڪ وقت توهان سان رهي سگهان ٿي...؟ مان توکي ڪيئن ٻڌايان ته مان صرف تنهنجي آهيان...!

مون جواب ۾ آهستگيءَ سان ڪنڌ ڌوڻيو. پوءِ تو مون کان پڇيو ته ڇا مان توهان ڪچهريءَ لاءِ گهر هلي اچي سگهندس...؟

”وڏي خوشيءَ سان...!“

مون بلڪل بي تڪلف ٿي مسرت آميز لهجي ۾ جواب ڏنو. اهڙيءَ طرح مون پنهنجي گهٽيل ۽ دٻيل جذبات کي دل کولي تنهنجي سامهون رکيو. مگر مون کي ائين نظر آيو ته منهنجي ايتري جلدي رضامنديءَ تي توکي شڪ جاڳيو. مان نٿي سمجهان ته الهيءَ مان توکي خوشي ٿي يا ڏک... مگر اهو صاف ظاهر هو ته تون سوچ ويچار ۾ ضرور پئجي ويو هئين. بيشڪ مان اج الهيءَ سولجهاري کي سمجهان ٿي. مون کي خبر آهي ته هڪ عورت جي لاءِ پنهنجي پوتريءَ لاءِ هوءَ پاڻ کي مرد جي سپرد ڪرڻ لاءِ بيقرار هجي، فطرتاً الهيءَ جي لاءِ لازمي آهي ته هو پنهنجي رضامنديءَ کان پهرين غيردلچسپيءَ جو اظهار ڪري يا پنهنجي ناز ۽ نخري جو چار پڪيڙي الهيءَ کان پوءِ ئي کلي ملڻ ان جي فطرت آهي. مون کي خبر آهي ته محض پيشه ور عورتون ئي ايترو جلدي اهڙن اشارن کي قبول ڪري سگهن ٿيون. اهڙيون پيشه ور اهوجهه قسم جون ڪچيون ڇوڪريون... تون سمجهي نه سگهندين ته مون جيڪا ها ڪئي هئي اها منهنجي خلوص جي انتها ۽ ورهين جي دٻيل ۽ جوانيءَ جي تمنائن جي مٿر پڪار هئي.

خير، منهنجي الهيءَ اظهار سان تنهنجو خيال مون ڏانهن مبذول ضرور ٿيو، مون ۾ تنهنجي دلچسپي پيدا ٿيڻ لڳي.

جڏهن اسان گڏوگڏ هلي رهيا هئاسون تڏهن مون کي ائين محسوس ٿيو جيئن تون ڳالهين ڪندي مون کي پوريءَ طرح پرکي رهيو آهين. انساني احساسن ۽ جذبات جي تهه ۾ پهچي، تون سمجهي وئين ته منهنجي الهيءَ رويي ۾ ڪا غيرمعمولي ڳالهه آهي. ۽ اهو به ته هن حسين ۽ سنجيده ڇوڪريءَ ۾ ڪو راز ضرور لڪل آهي. مون ۾ تنهنجي دلچسپي وڌڻ لڳي. تنهنجي غيرمعمولي ڳالهين مان مون کي خبر پئي ته تون منهنجي لڪل راز کي

معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهين. تنهنجي مقابلي ۾ منهنجا جواب ڪافي سطحي ۽ واٽڙا هئا. منهنجو راز توکي ٻڌائڻ کان مون کي بيوقوف ٿي رهڻ وڌيڪ پسند هو.

اسان ٻئي تنهنجي گهر پهتاسون.

منهنجا محبوب! مون کي معاف ڪجانءِ. تون اهو سمجهي نه سگهندين ته اهيءَ ڏينهن توسان گڏ ڏاڪڻ تي چڙهندي مان ڇا محسوس ڪري رهي هئس. مان ڄڻ ته پاڳل ۽ بيخود ٿي رهي هئس. خوشيءَ کان منهنجو ساهه رڪجي ٿي ويو هاڻي به مون کي جڏهن اهو ڏينهن ياد پوندو آهي، ته منهنجون اکيون اشڪبار ٿيڻ کان سواءِ رهي نه سگهنديون آهن. تنهنجي گهر جي هر شيءِ منهنجي جذبات جي گهراين ۾ ڄڻ ته سمائجي وئي. هر شيءِ منهنجي ننڍپڻ جي معصوم محبت جو يادگار هئي. اهوئي دروازو هو جنهنجي ٻاهران هزارين دفعا اکي مون تنهنجو انتظار ڪيو هو. اها ئي ڏاڪڻ هئي...... جنهن تي تنهنجي قدمن جي آواز ٻڌڻ لاءِ بيقرار رهندي هئس، هتي ئي مون توکي سڀ کان پهرين ڏٺو هو. اهوئي سوراخ هو جنهن مان ليئو پائي مان تنهنجو ديدار ڪندي رهندي هئس. اهو ئي فرش هو جنهن تي مان ڪيترائي دفعا بيقراريءَ جي حالت ۾ ليٽي تنهنجي راهه نهاريندي رهندي هئس. ڪلف ۽ ڪنجي لڳڻ جو آواز به اهوئي هو، جو هميشه منهنجي لاءِ تنهنجي اچڻ جي گهنٽي هو. منهنجو اهوجهه ۽ معصوم ننڍپڻ ۽ اهيءَ جون ننڍڙيون ننڍڙيون خواهشون، مطلب ته سڀڪجهه اهيءَ گهر ۾ موجود هو. اهائي منهنجي زندگي هئي جا فضا ۾ رقص ڪري رهي هئي... آهستي آهستي... تون مون سان بلڪل گڏ هئين... تنهنجو گهر... خوشبوءِ جو گهر.

منهنجو ائين چوڻ جو ڍنگ توکي سطحي ته ضرور لڳندو، مگر مون کي اهيءَ کان بهتر لفظ اهيءَ پهرينءَ ملاقات جي تعريف ۾ لڀئي سجهيا... ذرا سوچ ته سهي ته تنهنجي دروازي تائين پهچڻ کان اڳ ۾ حقيقت ۾ منهنجي دنيا ڇا هئي... روزمره جي رکي ۽ بي مزي دنيا... جنهن ۾ منهنجي گذريل زندگيءَ جون طويل گهڙيون وهنديون رهيون. تنهنجي گهر جي دروازي کان منهنجي خوابن جي طلسمي دنيا جي شروعات ٿي ٿي. ڪجهه سوچئي ته ڪيئن ڪيڙيءَ طرح هزارين دفعا مون پنهنجي جلندڙ اکين سان اهيءَ بند دروازي کي حسرت سان ڏٺو هو جتان مان هيٺر لنگهي هيس. منهنجي مٺي کي پنوائي اچي وئي هئي. توکي اهيءَ وقت خبر آهي ته مون تي ڇا گذري رهي هئي.

اها سڄي رات توسان گذاري.

اولده ۾ جڏهن منهنجي اکڙ کلي ته ڏٺم ته تون مون وٽ بي خبر ستو پيو هئين. مون کي اهيءَ وقت ائين محسوس ٿيو ته مان زمين تي نه پر جنت ۾ آهيان. حيرت سان ڏسان ٿي ته تارا منهنجي مٿان نه بلڪ منهنجي پيرن ۾ موتين وانگر پکڙيل آهن. اهي ننڍڙا ٽمڪندڙ چراغ منهنجي زندگيءَ جي اونداهي شاهراهه تي پاسن کان رکيل هئا ۽ پري تائين

چمڪي رهيا هئا انهيءَ وقت مون هڪ دفعو تنهنجي جسم کي احتراماً ڇهيو ۽ پنهنجو پاڻ کي تنهنجي ويجهو ڏسي اکين ۾ خوشي ۽ راحت جا ڳوڙها لڙيا.

صبح جو سويل ئي مان اٿي تو وٽان هلي ويس.

مون کي پنهنجي ڪم تي جلدي پهچڻو هو ۽ پيو تہ مون تنهنجي لوڪر جي اچڻ کان اڳ ئي وڃڻ چاهيو ٿي. جڏهن مان وڃڻ لاءِ تيار هيس تہ تو پنهنجون پالهون ڳلي ۾ وڌيون ٿورو وقت غور سان مون کي ڏسندو رهئين... ڇا انهيءَ مان توکي ڪا وسريل ياد اچي رهي هئي— يا خوشيءَ جي ڪري مان ايتري سهڻي ٿي پئي هئس—.

مان اتان هلڻ لاءِ تيار ٿيس تو پڇيو:

”ڇا تون پاڻ سان گل کڻي وڃڻ پسند ڪندينءَ—؟“

انهيءَ وقت تنهنجي لکڻ واري ميز تي رکيل گلدان ۾ گلاب جا اڇا گل مرڪي رهيا هئا. لنڊائيءَ ۾ لڪي لڪي ڏسڻ جي ڪري مون کي انهي جي خبر هئي. تو اهي گل کڻي مون کي پيش ڪيا.

ڪيترن ڏينهن تائين مان انهن کي سنڀاليندي رهيس. انهن مرجهايل گلن کي هر هر مون چميو ٿي ۽ انهن کي ڳوڙهن سان تر ڪندي رهيس.

اسان ٻئي ڏينهن شام جو ملڻ جو وعدو ڪيو.

اها شام بہ مسرت ڀري هئي. ٽئين ڏينهن شام جو وري تو مون کي سڏيو ۽ انهيءَ ڏينهن تو چيو تہ مان ڪجهہ عرصي جي لاءِ واٽنا کان ٻاهر وڃي رهيو آهيان.— ۽ تو وعدو ڪيو تہ جيئن ئي تون واپس ايندين تہ تون مون کي ضرور ٻڌائيندين— انهيءَ وقت مون توکي ٻئي جي معرفت پنهنجي ائڊريس ڏني. مون پنهنجو اصلي نالو توکي نہ ٻڌايو. پنهنجي رازکي مون راز ئي رکيو. رخصتيءَ جي موقعي تي تو هڪ دفعو وري بہ گلاب جا گل پيش ڪيا— گلاب جا سفيد گل— الوداع جا گل—!

ٻن مهينن تائين مان پنهنجو پاڻ کي روڪيندي رهيس تہ مان پنهنجو اهو شديد انتظار ۽ قلبي دک توکي ڪڏهن بہ نہ ٻڌائينديس. تون ملندين تہ توسان ڪا گلا يا شڪايت نہ ڪنديس. جيئن بہ آهيان، جنهن بہ روپ ۾ آهيان مان توکي پيار ڪندي رهنديس. ٻن مهينن گذرڻ کان اڳ ۾ ئي تون موٽي آئين. تنهنجي دريءَ جي روشنيءَ مان مون کي اها خبر پئي. مگر تو پنهنجي اچڻ جو مون کي ڪو بہ اطلاع نہ ڏنو هو. زندگيءَ جي هنن آخري گهڙين ۾ مون وٽ تنهنجي هڪ بہ تحرير نہ آهي. زندگي ڀر تو مون ڏي هڪ سٽ بہ نہ لکي. تو جنهن جي لاءِ مون پنهنجي سڄي زندگي وقف ڪري ڇڏي هئي، مان انتهائي مايوسيءَ ۾ بہ تنهنجو انتظار ڪندي رهيس— مگر تو وري ڪڏهن بہ مون کي پاڻ وٽ نہ گهرايو— هڪ لفظ بہ لکڻ گوارا نہ ڪيو—

ڪلهه منهنجو پٽ مري ويو، اهو تنهنجو به ته پٽ هو. الهن ٽن لافاني راتين مان هڪ رات جو حاصل! ... مان هاڻي صرف تنهنجي هئس الهيءَ گهڙيءَ کان وٺي، الهيءَ پيار جي جنم تائين مان ضرور تنهنجي رهي هئس. ڪنهن احساس کان مون کي ائين محسوس ٿيو هو جيئن مان تنهنجي قربت حاصل ڪري هميشه جي لاءِ پاڪ ٿي ويئي آهيان.

هاڻي تون ٿي ٻڌاءِ ته منهنجي لاءِ اهو ڪيئن ٿو ممڪن ٿي سگهي ته توکي ڇڏي ڪنهن ٻئي جي محبت قبول ڪيان. اهو اسان جو پٽ آهي منهنجا پيارا! منهنجي پختہ شعور ۽ تنهنجي سطحي فطرت جو ڦل آهي. تون اهو پڙهي شايد ڇرڪي وڃين يا توکي اچرج وٺي ته پنهنجي پٽ جي ڳالهه مون اڄرين ڇو نه ڪئي. ايترو ڊگهو عرصو مان خاموش ڇو رهيس...؟ ۽ هاڻي مان ڇو ٿي ٻڌايان جڏهن ته هو ابدي ننڊ ۾ سمهي چڪو آهي. هو مون کي هميشه جي لاءِ ڇڏي هليو ويو، ۽ هاڻي هو ڪڏهن به موٽي نه ايندو. مان توکي سڀڪجهه ڪيئن ٻڌائي ٿي سگهيس. مان تنهنجي لاءِ اجنبي جا هيس. هڪ اوپري ڇوڪري جا تنهنجي قربت ۾ ڪن گهڙين گذارڻ لاءِ بيقرار ٿي رهي هئي. تون اعتبار نه ڪندين ته مان اوچتو ماڻ واري هڪ گمنام ڇوڪري تو جهڙي بيوفا جي لاءِ ايتري ايماندار ثابت ٿينديس. تون ڪڏهن به هن ٻار کي پنهنجو تسليم ڪري نٿي سگهين. جيڪڏهن تون منهنجي ڳالهه تي يقين ڪئي ڪرين ها. تڏهن به تنهنجي دل ۾ اهو شڪ ضرور رهي ها ته مون موقعو وٺي تو جهڙي معتبر شخص تي ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جو پاپ وڌو آهي. تون هميشه خوف ۾ رهين ها ۽ تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ هميشه جي لاءِ نفرت جو پاڇو مسلط رهي ها، جنهن کي مان ڪڏهن به برداشت ڪري نه سگهان ها.

الهيءَ کان سواءِ مون کي چڱيءَ طرح خبر آهي ته جيتري توکي پنهنجي خبر آهي ته توکي بيفڪر ۽ آزاد رهڻ پسند هو. تون اڪيلائي واري زندگي گذارڻ جي تلاش ۾ هئين. پيار ۽ محبت جو مفهوم تو وٽ بس ايترو ئي هو. اوچتو ئي اوچتو هڪ ٻيءَ جي صورت ۾ هجڻ تنهنجي لاءِ شايد قابلِ نفرت ڳالهه هجي ها. الهيءَ مان توتي هڪ ٻار جي ذميداري ۽ ان جي قسمت جو بار پوي ها. تنهنجي لاءِ آزاديءَ جو ساهه، زندگيءَ جو ساهه هو. الهيءَ ڪري توکي ائين لڳندو هو ته مان تنهنجي لاءِ هڪ ڏائڻ آهيان. هڪ مصيبت آهيان، ۽ پوءِ تون دل ئي دل ۾ مون کان نفرت ڪرين ها. مگر مان ڪڏهن به زندگيءَ ۾ تنهنجي لاءِ ڏک ۽ مصيبت جو ڪارڻ نه بنيس. مون توتي ڪجهه بار وجهڻ بجاءِ سڄو بار پنهنجي ڪلهن تي کنيو. مان الهن بي شمار عورتن مان هڪ هيس جن کي تو پيار ۽ احساس کان سواءِ ڪنهن ٻئي روپ ۾ نه ڏٺو. انهيءَ ڪري تو مون کي وساري ڇڏيو... مگر مان توکي الزام نٿي ڏيان. يقين ڪر؛ ته مان تو سان ڪا شڪايت نٿي ڪيان. جيڪڏهن توکي هڪ سيڪنڊ جي لاءِ به اهو خيال ٿئي ته منهنجي هيءَ تحرير ڪلا ۽ ڏک جا الفاظ اوڳاڇي رهي آهي ته مون کي معاف ڪري ڇڏجانءِ.

هن وقت توکي معاف ڪرڻو نه پوندو. ڇو ته منهنجو پٽ، تنهنجو پٽ ٿيندو ۽ تنهنجو پٽ ٻنيءَ جي ڪمزوريءَ ۾ هميشه لاءِ لنڊ ۾ محو آهي... هو هاڻي هميشه جي لاءِ خاموش ٿي چڪو آهي. انهيءَ موت جي صدمي کان مان پنهنجي هوش ۾ نه آهيان. جيڪڏهن ڪا شڪايت هجي ته مون کي معاف ڪجانءِ. مون کي خبر آهي ته تون ڏاڍو رحمدل آهين. تون هميشه ٻين جي مدد لاءِ تيار رهندو هئين. جيڪڏهن تنهنجي اها رحمدلي عجيب و غريب قسم جي آهي. اها بلڪل لامحدود آهي. دنيا ۾ ڪوبه شخص تو وٽان ايترو ڪجهه حاصل ڪري سگهيو ٿي جيترو سندس پٽي هٿ سنڀالي سگهن. مگر وري به مان سمجهان ٿي ته تنهنجي رحمدلي بلڪل محدود ۽ خود غرض آهي. توکي ضرورت هوندي آهي ته ڪو توکان سوالي بڻجي گهري. تون انهن جي ئي مدد ڪندو آهين، جي جهولي جهلي توکان خير گهرندا آهن. تون پنهنجي شرم ۽ ڪمزوريءَ جي ڪري ٻين جي مدد ڪندو آهين، جا راحت ازخود توکي ٻين جي مدد ۾ ملي ٿي، اها انهيءَ امولي اٿي ملي. مان صاف چئي سگهان ٿي ته جي ماڻهو مشڪلاتن ۽ مصيبتن جو شڪار رهندا آهن، اهي تنهنجي لاءِ ايترو احترام جي قابل نه آهن جيترا آرام ۽ آرائش ۾ رهڻ وارا، هاڻي پڌاءِ ته ڪيترو نه ڏکيو آهي تو جهڙي رحمدل شخص کان ڪجهه گهرڻ... ا هڪ دفعي جڏهن مان ننڍي هئس ته مون دروازي جي سوراخ مان ڏٺو هو ته تو هڪ پينو فقير کي جنهن تنهنجي گهنٽي وڄائي هئي، خيرات ۾ ڪيترو ڪجهه ڏنو هو. سندس ڪجهه ڪڇڻ کان اڳ ۾ ئي تو يڪدم هن کي ڏئي ڇڏيو هو. تنهنجي انهيءَ روئي ۾ ڏاڍي گهٻراهٽ هئي. ڄڻ ته تو جلد از جلد انهيءَ مصيبت مان پنهنجي جان ڇڏائڻ چاهي ٿي. توکيس شڪريه جو موقعو به نه ڏنو. مان تنهنجي انهيءَ حالت کي ڪڏهن به وساري نٿي سگهان. اهوئي سبب آهي جو مان پنهنجي مصيبت جي ڏينهن ۾ تنهنجي اڳيان سوال نه پنيس. تو وٽ امداد جي لاءِ اچڻ کان گريز ڪيم، حالانڪ منهنجو پٽ به هو. مون کي جيتري به مدد جي ضرورت ٿئي ها ته تون يڪدم مدد ڪرين ها — تون پنهنجي پئسن جو سڄو ڍير منهنجي حوالي ڪري ڇڏين ها ۽ مون کي آٿت ۽ دلداري ڏين ها. مگر انهيءَ امداد جي پٺيان تنهنجي اها گهٻراهٽ، مايوسي ۽ بيچيني ضرور موجود رهي ها. آخرڪار تون انهيءَ لئين مصيبت کان آزاد ٿيڻ لاءِ انتهائي ڪوشش ڪرين ها.

مون کي خبر آهي ته تون اها صلاح به ڏين ها ته مان پيدا ٿيڻ واري ٻار کي ختم ڪري ڇڏيان، ۽ انهيءَ مصيبت کان پاڻ کي آزاد ڪيان. اهائي ڳالهه هئي جيڪا مون کي ڊپجاري رهي هئي. مون کي خبر هئي ته جيڪي تون چوين ها مون کي مجبوراً ائين ڪرڻو پوي ها. مگر درحقيقت اهو ٻار منهنجي لاءِ دنيا جو سڀ کان وڏو تحفو هو. اهو تنهنجو پٽ هو. تو انهيءَ جي صورت ۾ وري جنم ورتو هو، مگر تو جهڙي خوش طبع ۽ بي فڪر روپ نه — اهڙي شخص کي مان پاڻ وٽ هرگز نه رکان ها. پر اهو تون ئي هئين جو منهنجي لئي

جسم ۽ رت ۾ لڪيون هئين، جنهن جو منهنجي زندگيءَ سان نهايت گهرو تعلق هو. تون ئي منهنجي لاءِ سڀڪجهه هئين. مان اهو ڪيئن وساري سگهان ٿي ته تنهنجو رت منهنجي رڳن ۾ به ڊوڙندو رهيو هو. جڏهن به منهنجي روح جيترو به گهرو ٿي اوترو توکي پيار ۽ حفاظت سان رکندي هيس. توکي سيني سان لڳائيندي هيس، توکي چمندي هيس. جڏهن مون کي پهريون دفعو خبر پئي ته مان تنهنجي پار جي ماءُ ٿيڻ واري آهيان تڏهن ته منهنجي خوشيءَ جي حد ئي نه رهي. مون الهيءَ راز کي هميشه پنهنجي سيني ۾ لڪائي رکيو. مگر هاڻي تون مون کان ڌار ٿي اٿي سگهين، ڇو ته تون مڪمل طور منهنجو ٿي چڪو هئين.

مگر تون اهو نه سمجهجانءِ ته پويان ڏينهن، جي انتظار ۾ گذريا اهي ڏاڍي راحت ۽ خوشيءَ جا هئا. اهي ڏينهن منهنجي لاءِ ڏاڍي فڪر ۽ مصيبت جا ڏينهن گذريا. مان اهي ڏينهن وڏين مصيبتن جو شڪار رهيس، پار جي ڄمڻ کان ڪيترائي مهينا اڳ مون ڪم تي وڃڻ ڇڏيو ڪيو، ڇو ته اهي منهنجي پيءُ جا عزيز الهيءَ ڳالهه کي برداشت ڪري نه سگهيا ٿي ۽ اهي گهر پڌائي به سگهيا ٿي ۽ نه وري مان پنهنجي ماءُ کان پيسا گهرائي سگهيس ٿي. الهيءَ ڪري جيستائين پيدائش جو وقت نه آيو تيستائين مان گهر جون سڀيون ٽلهيون شيون وڪڻي ڪم هلائيندي رهيس. پار جي ڄمڻ کان هڪ مهينو اڳ ۾ جيڪي چند پيسا بچيا هئا، اهي ڏوڀائي چوريءَ ڪڍي ويئي. الهيءَ ڪري مجبوراً مون کي پار ڄڻڻ لاءِ ويم گهر ۾ وڃڻو پيو. الهيءَ گنديءَ اسپتال ۾ پينو فقيرن ۽ يتيمن جي وچ ۾ تنهنجو پٽ ڄائو. ڏاڍي خوفناڪ جڳهه هئي اها — اتي هر شئي عجيب ۽ غريب هئي. بلڪل عجيب ڍنگ جي —! اسان سڀ عورتون هڪٻئي جي لاءِ اڻواقف هيوسون — سڀ اتي اڪيليون بي سهاري پيون هيون. اسان سڀني کي هڪٻئي جي لاءِ ڪاوڙ ۽ نفرت هئي. اسان جو پاڻ ۾ صرف هڪ ئي رشتو هو ۽ اهو هو غريبي ۽ ڏک جو. سڀني کي الهيءَ پبلڪ وارڊ ۾ داخل ڪيو ويو هو. ڪلوروفارم ۽ دوائن جي ڌپ چوڌاري فضا ۾ پکڙيل هئي، ۽ چوطرف فضا ۾ ناقابلِ برداشت رڙين ۽ ڪيهن جو شور ۽ غل پکڙيل هو. انهن عام وارڊن ۾ داخل ٿيڻ واري هر مريض جي حيثيت ۽ شخصيت ختم ٿي ٿي ويئي، باقي جيڪي ڪجهه بچيو ٿي اهو اسپتال جي رڪارڊ ۾ رهجي ويو ٿي. بستري تي جو ڪجهه پيل نظر ايندو هو — اهو خراب گوشت جو ٽڪر — اهو خاص ڪري هڪ مشاهدي جي شئي هوندو هو.

انهن سڀني ڳالهين چوڻ لاءِ مان توکان معافي گهران ٿي، آئنده ڪڏهن به مان انهن جو ذڪر نه ڪنديس. پارهن سالن تائين مان بلڪل خاموش رهي آهيان ۽ هينئر جلدي هميشه جي لاءِ خاموش ٿي وينديس. آخر هڪ دفعو مون کي زوردار دانهن ڪرڻي پئي هئي، ته جيئن توکي خبر پوي ته هي پار جيڪو منهنجي خوشيءَ جو مرڪز هو ۽ هينئر موت سان همآغوش ٿي چڪو آهي، الهيءَ جي لاءِ مون کي ڪيڏي وڏي قيمت ادا ڪرڻي پئي آهي. انهن

خطرناڪ گهڙين کي مان هردم ٻار جي معصوم مُرڪ ۽ سندس پيارڀرين ٻولين ۾ وساري ويهندي هيس. انهيءَ عظيم خوشيءَ ۾ مون کي انهن ڏکن جو ذرو به خيال نه رهيو، ۽ هينئر جڏهن هو هميشه جي لاءِ مون کان منهن موڙي چڪو آهي، تڏهن منهنجي زندگي وري مصيبتن سان ڀرپور ٿي چڪي آهي. انهن مصيبتن جي ڪري هڪ دفعو مون کي ظاهر ڪرڻو ٿي هو، مگر انهيءَ جي لاءِ مان توکي ڏوهاري هرگز نٿي چوان. انهيءَ معاملي ۾ مان پنهنجي تقدير کي ڏوهاري ٺهرايان ٿي. صرف انهيءَ کي جيڪا اهڙيون بي انتها مصيبتون عطا ڪرڻ واري آهي. تنهنجي لاءِ منهنجي دل ۾ ڪڏهن به غم ۽ غصو پيدا نه ٿيو. پنهنجي اُن کي جنم ڏيڻ وقت نه، جڏهن مون کي ناقابلِ برداشت سور ٿي رهيو هو. تنهنجي خلاف مون کي ڪو به راج ۽ ڪاوڙ نه ٿي. مان ڪڏهن به توکي پيار ڪرڻ نه وساريو، ۽ نه وري انهيءَ گهڙيءَ کي مون خراب سمجهيو. جڏهن تون ٻهريون دفعو منهنجي زندگيءَ ۾ آيو هئين، مستقبل ۾ جو ڪجهه ٿيڻ وارو هو، اگرچ انهيءَ جي مون کي خبر هوندي به اهو ضروري هو ته مان جهنم ۾ رهندي به راحت ۽ مزي سان ڏينهن گذاريان، ٻڌايانءِ ته مان هڪ دفعو نه هزار دفعا ان جهنم ۾ وڃڻ لاءِ تيار هيس.

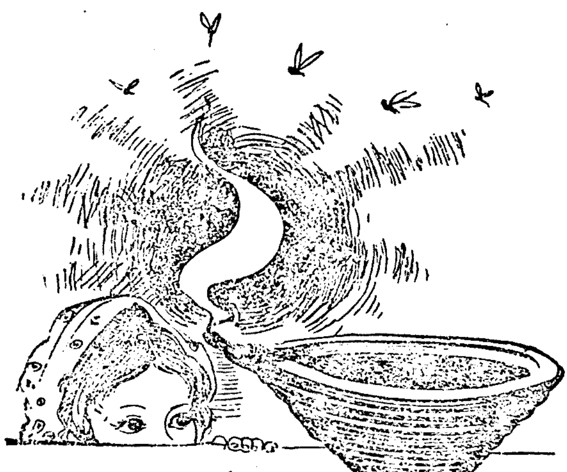

۳

مقالہ

"سچا اديب ۽ شاعر جڏهن ساهہ کڻن ٿا، تڏهن خود غرض ماڻهن جي زندگي ني زهر بڻجيو پوي، ۽ جڏهن اهي پنهنجي قلم کي جنبش ڏين ٿا، تڏهن تہ اهڙو شور مچيو وڃي، جو مئل بہ جاڳيو اٿن."

— لوئي اراگانون

• آغا عبدالنبي خان عليگ

امير خسرو دهلويءَ جي فارسي شاعريءَ تي هڪ نظر

قسط (٢)

جڏهن سلطان ناصرالدين بغرا خان ۽ سندس فرزند ڪيقباد شاهه، دهلي ڀرسان ۾ ارچي صلح ڪري ويٺا ۽ ملڪ ۾ امن امان قائم ٿيو، تڏهن خسرو حسب ذيل اشعار لکيا:

زهي ملک خوش چون دو سلطان يکي شد،
زهي عهد خوش چون دو پيمان يکي شد.
پسر بادشاهه و پدر نيز سلطان،
کنون ملک بين چون دو سلطان يکي شد. (قِران السعدين)

جڏهن سڪندر چيني حسينه ڪينيفوي کي ميدان جنگ مان گرفتار ڪري پنهنجي حرم ۾ وٺي آيو تڏهن اُت هن سڪندر کي پنهنجي دام حسن ۾ گرفتار ڪرڻ بعد جيڪي چيو سو امير اشعار ذيل ۾ قلمبند ڪيو آهي، ڪلام جي نازڪ خيالي ۽ سادگي قابل داد آهن:

گر انداخت او شير و آهو به تير،
من آن آهوم کو بود شير گير.

او يعني هئو، اشارو آهي سڪندر ڏي، 'جڏهن سڪندر شينهن ۽ هرڻ تير سان ماريندو آهي ته مان اها هرڻي آهيان جا شينهن ڦاسائيندي آهي.' (آئينهٔ سڪندري)

اڳتي وڌي وري اها حسينه چاڙهي ٻولي، سو امير جي الفاظن ۾ ٻڌڻ فرمايو:

گر او پيل بندد به خم کمند،
من از تار موئي کنم پيل بند.
گر او گيتي از لشکر آرد بدام،
خيالم به تنها بگيرد تمام. (آئينهٔ سڪندري)

مٿين شعرن ۾ بزميه خوبيءَ سان گڏ رزميه جولان ۽ شاعرانه تعلي بي بدل آهي. ڪلام جي رواني ۽ سادگي به قابل داد آهي ۽ بندش به لاجواب.

ز حاجت پيش در دنيا مجو چيز،
وگر ناچسته پيابي رو مکن نيز.
چو گردد ابر دولت بر تو درّ بار،
فرو تن باش همچو شاخ گلنار. (شيرين خسرو)
زن که در کوچها بتنگ باشد،
زن نه باشد که مادهء سگ باشد.
مرد کردار خوب را سبب است،
خوب کرداري از زنان عجب است. (هشت بهشت)

ازانسواءِ امير جي اِها مشهور مثنوي "خضرخان و دول راڻي" بہ قابل ذڪر آهي، هن مثنويءَ ۾ علاءالدين خلجيءَ جي پٽ شهزادي امير خسرو مجنون جي حالت، فراق ليليٰ ۾ دشت و ڪهسار الڊرجا بيان ڪئي آهي، سا هيٺين شعر مان ظاهر آهي. ڪهڙي نہ سادگي ۽ خوبيءَ سان هڪ محبت جي ماريل، فرقت جي ستايل ۽ حسن جي ديوالي جي اکين جي حالت جي تصوير ڪيڏيل آهي.

ديده‌ش چو چراغ مرده بي اور،
دور از من و تو خويشتن دور. (مثنوي مجنون ليليٰ)

جڏهن ليليٰ کي خبر پئي تہ قيس خديجہ سان شادي رچائي آهي، تڏهن هن قيس کي هڪ خط لکيو، ان خط جي حقيقت خسرو جي لفظن ۾ دل ڏاريندڙ آهي. ليليٰ جي درد و غم جي حالت جي تصوير جا امير ڪيڏي آهي سا اهل ذوق اصحاب لاءِ قابل قدر ٿيندي، چند اشعار پيش ڪجن ٿا:

بگداخت ز سوز دل وجودم ـــ وز اوج فلک گذشت دودم،
تا بستر تو زمين شنيدم ـــ من نيز همان زمين گزيدم.
تنهائي و گوشه و دردے ـــ وز آب رو ديده آب خوردے.
اکنون که بوصل خفته شاد ـــ هم خوابهء تو مبارکباد.

هن خط جي جواب ۾ قيس جيڪي لکيو آهي سو بہ امير بيان ڪيو آهي، اُنهن پڙهڻ معلوم ٿئي ٿو ته ان بيان کي قلمبند ڪرڻ وقت امير جي دل ۽ دماغ ۾ مجنون جو روح واسو ڪري رهيو هو، ملاحظہ فرمايو:

باجز تو چه کار، تا تو هستي ـــ در کعبه خطا است بت پرستي.
جان رفت ز سينهٔ دلبر شد ديرـــ نه بود به يکے ميان دو شمشير.
در سينهء من که بے کنند مهرـــ انديشهء تست نيے غم غير.
جائے ست به موئے تو گرفتارـــ خواهيش به بند و خواهي بگذار.

(مثنوي مجنون ليليٰ)

ليليٰ مجنون‌ءَ جي جدائيءَ ۾ بيحال چار ديواريءَ ۾ بند بيوسيءَ ۽ بيڪسيءَ جي حالت ۾ آه و فغان ڪري رهي آهي. ليليٰ جي دل جون امنگون حضرت امير خسرو جنهن طرح بيان ڪيون آهن، سي پڙهڻ جهڙيون آهن. ائين پيو لڳي جڻ ليليٰ جي دل جهڙي ڪيفيت مندس مٿان به گذري آهي، ڪلام جي چستي ۽ ان سان گڏ سلامت ۽ نزاڪت جو اندازو اهل ذوق ڪرڻ فرمائين:

آنرا ڪه دروله چاک باشد، از پرده دري چه باک باشد.
دست من و آستين يارم، گر خلق ڪنند سنگسارم.
کاغذ چو شود نشانهٔ تير، جز خوردن زخم چيست تدبير.
کنجے و غمي به سينه چو کوه، زاناليءَ تنگناء اندوه.

(مثنوي مجنون ليليٰ)

شهزادي خضرخان ۽ گجرات جي راجا ڪرن جي ڌيءَ دول رانيءَ جي عشق ۽ محبت جو سچو قصو قلمبند ڪيل آهي. انهيءَ مثنويءَ جا چند اشعار پيش خدمت آهن:

مرگ است اين ڪه عمر آيد بپايان،
ولے مرگ است دوري ز آشنايان.
چو عاشق را نه بود جانگدازي،
هوس بازي بود نے عشق بازي.

—

هميشه با زنخ بود ست ڪارم،
سراسر در زنخ شد روزگارم.

—

ز پرده مهوشان بيرون فتادند،
چو خورشيد از شفق در خون فتادند.
فساد و فتنه رندان را جمال است،
به کوئے شاهدان تقوىٰ وبال ست،
مپندار ي ڪه اين افسانه سازي ست،
به عبرت بين ڪه رمزِ عشق بازي ست.

—(مثنوي خضرخان و دول راني)

اميرخسروءَ جي مثنوي ”نه سپهر“ کي به نظرانداز ڪري نٿو سگهجي. هن مثنويءَ ۾ سلطان قطب الدين مبارڪ شاه. جو علاءُالدين کان پوءِ تختِ دهلي جو وارث بڻيو، تنهن جي دورِ حڪومت جو خسروءَ احوال قلمبند ڪيو آهي. هن مثنويءَ ۾ امير هندستان جي هندو عورتن

جي وفاداريءَ جي حد کان زيادهه تعريف ڪئي آهي ۽ ساڳي وقت هندستاني حڪمران جون وصفون ۽ اميرن لاءِ اصيحتون رقم ڪيون آهن، چند اشعار پيش ڪجن ٿا:

حڪمت و دانائي و علم و هنر،
و آنچه در هند معاليست دگر.

—

فلک گفت هرچه از زمين کشور آمد،
ازان جمله هندوستان برتر آمد.

—

هست عجب مردان هندو به وفا،
مُرداش از تيغ و ز آتش به جفا.
زن ز پئے مرد بسوزد به هوس،
مرد ز بهر بت يا منعم و بس.
گر به شريعت بود اين نوع روا،
جان بدهنه آهل سعادت به هوا.
-(مثنوي نه سپهر)

—

بود ني را همه بود از تو،
بُود و نابُود را وجود از تو.
آمدم بر در تو بيخود وار،
يا خودم دار بيخودم نه گذار.
در قيامت که حشر کار شود،
عاصي از کرده شرمسار شود.
چون به صحرا همين نهان همه،
شرمسارم مکن ميان همه.
-(مثنوي هشت بهشت)

هن وقت تائين جو ڪجهه بيان ڪيل آهي سو آهي امير خسروءَ جي فن مثنوي اويسيءَ بابت. هن باري ۾ باخبر رهرَون علم جو چوڻ آهي ته "رودڪيءَ" مثنويءَ جو سڀ کان اول بنياد وڪيو، "فردوسيءَ" آن بنياد تي شاندار عمارت قائم ڪئي. "نظاميءَ" آنهي عمارت کي سينگاريو ۽ سنواريو. مگر "امير خسرو" انهيءَ محل تي هڪ سؤ سال نظاميءَ کان پوءِ اهڙي ته نظرافروز قلعي چاڙهي آن کي خوشگوار بڻايو جو هن کان پوءِ ڪيترن ئي شعراء ڪرام اها ڪوشش ڪئي ته انهيءَ محل ۾ سندن ڪمال فن به آويزان رهي، مگر اهي سندن تمنائون صرف تمنائون ئي رهيون. خسروءَ جي لکڻيءَ ۽ ڪهڻيءَ ۾ هڪ عجيب قسم جو تاثير موجزن آهي

جو هُن جي گهريل دعا جو نتيجو آهي. بي ڪنهن شاعر جي ڪلام ۾ اهڙو اثر شايد ئي ملي.
اها دعا هيٺ ڏجي ٿي:

إلاهي رانگ تاثيرے کرامت کن فغالم را،
بہ موج آشکِ بلبل آب دہ تیغِ زبالم را.
- (خسرو)

هاڻي ڏسڻو آهي ته سواءِ مثنويءَ جي امير کي شعر جي ٻين صنفن تي به دسترس هئي يا نه. اربابانِ فن شاعري شعر جا هيٺيان ستيه قسم مقرر ڪيا آهن: (١) غزل (٢) قصيده (٣) مثنوي (٤) مرثيه (٥) رباعي (٦) قطع. انهن ۾ وري تنوعات گوناگون ملنديون، مثلاً لاصحالي، حڪيماڻي، عشقيه، بزميه، رزميه، سياسي ۽ اخلاقي جذبات جي مصوري ۽ مناظر اقاشي وغيره. انهن قسمن جي ڪلام ۾ شاعر جي طبعيت جو اصل جوهر ۽ رغبت ظاهر ٿين ٿا. امير خسروءَ جو اهو ڪمال آهي جو شعر جو ڪوئي قسم اهڙو نه آهي جنهن ۾ هن جي قلم جي رواني درياهه جي موجن وانگر لهرون ۽ ڇوليون پيدا نه ڪيون هجن. هن جي ڪلام ۾ هر دؤر جا محاسن موجود آهن، مثلاً سادگي، سنگيني ۽ استواري جا دورِ اول جي شاعريءَ جي ممتاز خصوصيت آهي، سا خسروءَ جي ڪلام ۾ به ڪثرت سان ملي ٿي. رنگيني، لطافت ۽ ملائمت جي دؤر ثانيءَ جي شاعريءَ جا ڪمال هنر آهن، انهن کان به خسروءَ جو ڪلام خالي نه آهي.

دؤر ٽيون جو خسروءَ جو دؤر هو، آن وقت نظم پوري آرائش سان آراسته ۽ پيراسته ٿي چڪو هو. ٻولي به صنايع و بدايع سان مُرصع هئي. گويا شعر و شاعري جي هر صنف بام ڪماليت تي پهچي چڪي هئي. جنهن ڪري رواجي طرح سان آن کي وڌيڪ سينگارڻ ۽ سجائڻ جي چندان گنجائش ڪانه هئي. بقول خسرو

در محفل وصالت دریا کشند مستان،
چون دورِ خسرو آمد مئي در سبوالہ مالد.

اهڙي دؤر ۾ به خسرو انهايت قادرالڪلاميءَ سان اهڙا ته گلستان سخن برپا ڪيا، جن جي خوشبوئي جاودانيءَ سان هر اربابِ ذوق تا قيامت پنهنجو دماغ معطر ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن خسروءَ جي شاعريءَ جون خوبيون تفصيلي طرح بيان ڪيون وڃن ته هوند هڪ مفيد ڪتاب جڙي پوي ٿو ته هر انواع شاعريءَ تي هن جو ٿي قلم آهي، جنهن انهايت لاجواب طور تي حسن و لطافت ۽ زور و قوت سان سير ڪيو آهي. هن جي انهيءَ همه گيريءَ ڪري نظر ۾ رکندي هڪ سخن شناس جڏهن هن جي مجموعه ڪلام کي خيال و خوض سان پڙهندو، تڏهن انهيءَ نتيجي تي پهچندو ته خسرو رڳو شاعر نه هو، مگر هڪ "شاعر-گر" هو. جيڪڏهن خسرو پنهنجي ڪلام جي هر پڙهندڙ کي شاعر بڻائي اٿو سگهي، تڏهن به انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته جنهن شخص جي فطرت ۾ شاعريءَ جو مادو موجود هوندو انهيءَ مادي ۾ هڪ

زبردست حرڪت پيدا ڪري سگهي ٿو. ازان سواءِ لظم جي هر صنف خسرو جي ڪلام ۾ ايتريقدر موجود آهي جو هر طبيعت جو آدمي پنهنجي مناسبت ۽ چاڻ آهر اُن مان فيض وٺي، فن شاعريءَ ۾ رهبري حاصل ڪري سگهي ٿو.

اهڙيءَ صورت ۾ ايجا نه ٿيندو جيڪڏهن خسروءَ کي شاعر جي بجاءِ ”شاعر گر“ يعني ”شاعر جوڙيندڙ“ چئجي. خسرو جي ڪلام ۾ تواضع ۽ خاڪساري، هنر ڏانهن رغبت، ڪاهليءَ کان نفرت، بلندي، همت، پستي، حرص، عبادت ۽ شرافت جي تلقين به موجود آهي، هو اتحاد قوم ۽ وطن پرستيءَ جو حامي شاعر هو. هن هندستان جي اصلي رهاڪن يعني هندن ۽ مسلمانن کي هڪٻئي جي لزديڪ آڻڻ ۽ سمجهڻ لاءِ هڪ ڪارگر مهم شروع ڪئي، جنهن جو مقصد هڪ اهڙي زبان جو ملڪ ۾ قائم ڪرڻ هو جنهن جي ذريعي ٻئي قومون جن جون ٻوليون جدا جدا هيون، هڪٻئي کي سمجهي سگهن. انهيءَ مراد سان خسروءَ هڪ لاجواب لغت لظم ۾ تيار ڪئي، جنهن موجب هن فارسي، عربي ۽ ترڪي لفظن ۽ محاورن جو مروج هندي-ڀاشا ۽ سنسڪرت جي لفظن ۽ محاورن ۾ معنيٰ ۽ مطلب ظاهر ڪيو. انهيءَ لغت جا هن وقت اسان وٽ رڳو ۲۱۵ اشعار موجود آهن، باقي ذخيرو خسرو جي ٻين جواهر ريز تصاليف وانگر الذر دست و برد روزگار ٿي ويل ٿو ڏسجي. دراصل انهيءَ تحريڪ کان ئي موجوده اردوءَ جنم ورتو جنهن جو سنگ بنياد خسرو ئي رکيو. انهيءَ علمي خزاني يعني ”خالق باري“ مان چند اشعار نموني طور پيش ڪجن ٿا.

خالق باري- سرجنهار، واحد- ايڪ- بِدا- ڪرتار.
اسم الله- خدا ڪا ناؤن، گرما- دهوپ- سايه هئي ڇائون.
سَسُ هي سَه- ايٿر- خورشيد، ڪالا- سيه- اُجلا- سفيد.
مَرد- منش- زن هي استري، قحط- اڪال- وبا هي مري.
مولوي- صاحب- سرن- پناهم، گدا- ڀکهاري- خسرو- شاه.

صاحبانِ قلم و فهم شعر کي هيٺ ڏلل پن جزن، پن لوازمن ۽ پن شرائط جو جوڙ چون آهي. محاڪات ۽ تخيل ٻه آجزا آهن. لفظن جي ڪثرت ۽ مطالع صحيفه ڪائنات جا ٻه لوازم آهن ۽ وزن ۽ قافيه ٻه شرط آهن.

محاڪات جي معنيٰ نقالي يعني نقل ڪرڻ، مطلب ته هر واقعو جنهن طرح ڏٺو يا ٻڌو وڃي يا جو اثر ۽ ڪيف دل تي گذري، انهيءَ کي اهڙيءَ طرح سان ادا ڪيو وڃي، جو غائب انهيءَ کي ٻڌي ٻاڻ کي حاضر سمجهي، مگر اهو رڳو به شعر لاءِ ڪافي نه آهي.

ان سان گڏ تخيل جو هئڻ به لازمي جزو آهي تاڪه شعر رڳو تڪبنديءَ جو مصداق ٿي نه پوي.

محاڪات ۽ تخيل پنهنجو فرض انهيءَ وقت تائين پورو ڪري نٿا سگهن، جيسين آهن سان گڏ شاعر وٽ لفظن جو ڪافي ذخيرو نه هجي. ڇو ته لفظن جي فراوانيءَ بغير شاعر پنهنجا جذبات موزونيت سان اظهار ڪري نه سگهندو. ڏٺو ويو آهي ته قلت الفاظ سبب ڪڏهن ڪڏهن بلند پايه جي شاعرن جو ڪلام به ڦڪو ٿي پوندو آهي ۽ آن جو لطيف جذبو، موزون الفاظ جي ڪميءَ سبب پوريءَ پر ظاهر ٿي نه سگهندو آهي. ساڳئي وقت مطالع صحيفهءِ فطرت به ضروري آهي.

مثلاً جيڪڏهن شاعر وٽ لفظن جي ڪثرت ۽ حالات جي مُطالع جي ڪمي يا عدم موجودگي آهي ته پوءِ هو ڪنهن به منظر جو يا دلي جذبات جو پورو پورو نقشو ڪيئي، سامعين جي اڳيان پيش ڪري نه سگهندو. موسم بهار کان ناواقف موسم بهار ڪيئن بيان ڪري سگهندو؟ دردِ دل کان ناواقف، دردِ دل جو نقشو ڪهڙيءَ طرح ڪيندو يا ڏيکاري سگهندو؟ جڏهن ڪلام ۾ محاڪات ۽ تخيل ۽ مطالع صحيفهءِ فطرت جون خوبيون موجود هجن، تڏهن قافيي ۽ وزن سان شعر کي مڪمل ڪرڻ لاءِ ۽ اظهار ۾ آڻڻ لاءِ لفظن جي ڪثرت لازمي آهن. ورنه ڪلام صرف نثر جي جامي ۾ ئي رهندو.

امير خسروءَ جي ڪلام ۾ اهي آجزا موجود آهن ۽ آن سان گڏ شعر کي سينگارڻ ۽ سنوارڻ لاءِ جن خوبين جي ضرورت آهي سي به سڀجهس سڀ موجود آهن، جيئن بلاغت، سلاست، اصليت ۽ جوش.

بلاغت جو مطلب آهي، ڪلام وقت ۽ حال مطابق چيل هجي ۽ جنهن ڪيفيت جو بيان ڪري، آنهيءَ ڪيفيت جي رنگ ۾ ٻڏل هجي، ايتريقدر جو پڙهڻ وارا ائين سمجهن ته مٿن گويا ساڳي ڪيفيت طاري ٿي رهي آهي. جيڪڏهن مستي بيان ڪئي وڃي ته اهڙيءَ طرح جو سامعين به مست ٿي وڃن. جيڪڏهن غم جي ڪيفيت بيان ڪئي وڃي ته غم جي رنگ ۾ ڪلام ايترو ته ٻڏل هجي جو پڙهڻ وارا پڙهڻ سان مغموم ٿي وڃن. تفصيل جي جاءِ تي وضاحت ۽ اجمال جي جاءِ تي اختصار، بلاغت جون نشانيون آهن. ان طرح سلاست جو مطلب اهو آهي ته ڪلام ۾ اهڙا لفظ ڪم ۾ آندل هجن، جي عام فهم کان ٻاهر نه هجن ۽ هر ڪس و ناڪس ڪلام پڙهڻ سان سمجهي سگهي ۽ داد ڏئي. بقول غالب.

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اُس نے کہا،
مین نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل مین ہے.

—

زهير ابن سلميٰ جو چوڻ آهي ته بهترين شعر اهو آهي، جنهن جي ٻڌڻ سان ٻڌڻ وارا بي‌اختيار داد ڏين ۽ چون ته اهو سچ آهي. ابن رشيق جي چوڻ مطابق بهترين شعر اهو آهي جنهن جي سلاست ۽ سادگيءَ کي ڏسندي، ٻڌندڙ سمجهي ته هو اهڙو ڪلام چئي سگهندو مگر متواتر ڪوشش بعد به اهڙو ڪلام چئي نه سگهي.

اصليت جو مطلب اهو آهي ته جو واقعو بيان ڪيو وڃي سو بااعتبار واقع هئڻ گهرجي، يا ڪم از ڪم شاعر جي عقيدي ۾ اهڙو ئي هجي جهڙو هن بيان ڪيو آهي، ورنه ڪلام بي‌اثر ثابت ٿيندو.

ڪلام ۾ جوش هئڻ جو مطلب اهو آهي ته شعر ٻڌڻ سان دل تي اهو اثر پيدا ٿئي ته بيان ڪيل واقعات شاعر کي جوش ۽ جذبي ۾ آڻدو آهي، ۽ اهو ته شاعر ڪو خودساخته مضمون پيش ڪيو آهي، جنهن ڪلام ۾ هڪ ئي وقت مٿيون سڀ خوبيون موجود هجن، سو ڪلام ڪامل آهي ۽ اهڙو ئي ڪلام ٻڌندڙن جي دل کي ڏارڻ جو اثر رکي ٿو.

حضرت اميرخسرو جي سموري ڪلام ۾ شروع کان آخر تائين اهي سڀئي خوبيون موجود آهن. هن جو دماغ گويا ايجاد مضامين جو طلسم‌خانه هو. سندس ڪلام گويا صنايع لفظي جو عجائب گهر هو، پر افسوس سان چوڻو ٿو پوي:

حريفان باده‌ها خوردند و رفتند،
تهي خم خانه‌ها کردند و رفتند.

غزل‌سرائيءَ ۾ خسرو به سعديءَ جو مقلد هو. پيئي رڳا شاعر نه پر عالم ۽ ولي ڪامل به هئا. سعدي غزل ۾ تصوف جي آميزش ڪئي ۽ نهايت لطيف اصولي ۾ حقائق ۽ واردات قلبيه کي ظاهر ڪرڻ شروع ڪيائين. عشق و حسن جا راز و نياز، آنهن تي تصوف جي چاشني، زبان جي صفائي ۽ ڪلام جي رواني ۽ پختگيءَ، سعديءَ کي غزل جو امام بڻائي ڇڏيو. خسرو به انهيءَ دور ۾ مسند شاعريءَ تي جلوه‌افروز ٿيو. سعديءَ جي عهد پيريءَ ۾ خسروءَ جي شاعري جوان ٿي. غزل جون صنفون جي سعديءَ ايجاد ڪيون سي غزل لاءِ به ضروري قرار ڏيون وڃون. انهيءَ هوندي به امير خسرو صنفِ غزل ۾ ڪيئي اضافا ڪيا، جي خاص سندس دماغ جا مرهون آهن. مثلاً

بحرن جي موزوني، تشبيهن ۽ محاورات جي جدت، بيان جو عجيب اسلوب، بندش جي چستي ۽ لفظن جي فراواني وغيره، جن جي استعمال سان غزل ۾ جان پوي ٿي. غزل جي ڪمال لاءِ جن ڳالهين جي ضرورت آهي جهڙوڪ درد سوز ۽ گداز، ناز ۽ نياز، عشق

جي هنگامه آرائي، حسن جي دلڪشي ۽ دلربائي، زبان جي سادگي ۽ رواني، اسلوب بيان جو دل تي اثر ڪري، ۽ منظرنگاري وغيره سڀ خسروءَ جي غزل ۾ موجود آهن.

خسروءَ جا قصيدا به لاجواب ليکيا وڃن ٿا ۽ ڪنهن به حالت ۾ خاقاني، انوري، عرفي يا جاميءَ کان گهٽ نه آهن. قصيده گوئيءَ لاءِ علمي مسئلا، حڪمت جا مقدمات، سلوڪ ۽ تصوف جا دقيق خيالات، صنائع ۽ بدايع، لفظي ۽ معنوي جذبات، تجنيس ۽ ترصيع، بلند پروازي ۽ مبالغه آرائي ضروري آهن. اهي خوبيون به بحدِ ڪمال حضرت اميرخسروءَ جي قصيدن ۾ موجود آهن. ان طرح رباعيات ۽ قطعات ۾ جي عشقيه، بزميه، اخلاقيه ۽ تصوف جي رازن بابت اشارا اهـ بيان ڪيا آهن، سي به هر انسان لاءِ چراغ راهه جي ڪم ڏيڻ جي قابل آهن.

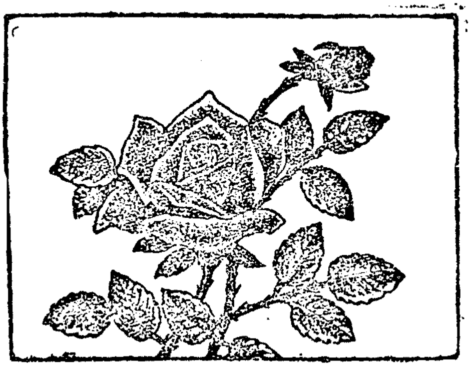

• ڊاڪٽر مدد علي قادري

ابو معشر نجيح بن عبدالرحمان سنڌي

(٩٤ هه – ١٧٠ هه)

١٠- رمضان سنه ٩٣ هه جي مبارڪ ڏينهن طائف جي نوجوان سپه سالار غازي محمد بن قاسم ثقفي سنڌ فتح ڪئي(١) ۽ هيءَ سرزمين مسلم حڪومت جو اهم جزو بڻجي وئي. تعلقات وڌڻ ڪري سنڌ جا ڪيترا عالم، طبيب، رياضيدان ۽ هنرمند اسلامي ملڪن جهڙوڪ حجاز يمن، شام ۽ عراق طرف هجرت ڪري ويا ۽ اتي مختلف علوم وفنون ۾ پنهنجو نالو چمڪايائون. ڪي ساچتا سنڌي وري قيدي ۽ غلام جي صورت ۾ عرب ممالڪ ۾ آندا ويا.

انهن مان ڪيترا ته عربن سان رلي ملي هڪ ٿي ويا ۽ مروج علوم وفنون ۾ تندهي سان تحصيل ڪيائون جو خود اتي جي باشندن کان گوءِ کڻي ويا ۽ سندن اصل نسل سانهن کان وسري ويو. اهڙن غير عرب عالمن جي شناخت لاءِ انهن جي زبان جي لڪنت ئي هڪ معيار رهيو هو. ليڪن علامه عبدالعزيز الميمن جي راءِ آهي ته اها عجمي لڪنت به ٻي صدي هجريءَ جي اڌ تائين مس رهي(٢).

اهڙن سنڌي الاصل عالمن مان ابو نصر فتح بن عبدالله (٣) فقه ۽ علم الڪلام ۾، امام اوزاعي (١٥٧ هه)(٤) فقه، حديث ۽ فلسفي ۾، خلف بن سالم (٢٣١ هه)(٥) حديث ۽ اسماءالرجال

---

(١) ڏسو فتح نامه سنڌ (چچ نامه) ص ٢٦١ (٢) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ديوان ابي عطاء' مقدمو ص ١ (٣) ياقوت حموي' معجم البلدان ج ٦ ص ٣٦٧. (٤) سندس پورو نالو ابو عمرو عبدالرحمان بن عمرو الاوزاعي آهي: هن وڏن تابعين کان علم حاصل ڪيو. شام جي علماء جو امام بڻيو. الهقل بن زياد جو چوڻ آهي ته هن ٧٠ هزار مسئلن کي حل ڪيو. ڏسو امام ذهبي جو العبر ج ١ ص ٢٢٧. (٥) سندس پورو نالو حافظ ابو محمد خلف بن سالم سنڌي آهي. حديث جي مشهور حافظن مان هو. بغداد جي محلي مخرم ۾ قيام هوس، جنهنڪري المخرمي جي نسبت سان مشهور آهي. ابن حجر به کيس السنڌي البغدادي جي لقب سان لکيو آهي. ڏسو مولائي شيدائي' تاريخ تمدن سنڌ ص ٤٢١.

۾ ابومعشر مغازي ۽ سيرت ۾، ابوعطاء شعر وشاعريءَ ۾، صالح بن بهلة طب ۽ حڪمت ۾ پنهنجو نالو ڪيڏيو.

هتي اسان اهڙن مشهور شخصيتن مان ابو معشر جي سوانح ۽ ڪارنامن جو ذڪر ڪنداسون. سندس زندگيءَ جو باقاعدگيءَ سان ڪنهن به مورخ احوال ڪونہ ڏنو آهي فقط هڪ-ٻن تاريخن ۾ سندس تذڪرو آهي. جهڙوڪ خطيب بغداديءَ جي تاريخ بغداد ۽ امام ذهبيءَ جي ڪتاب العبر في خبر من غبر ۾، جن تان ٻين تذڪره نگارن نقل ڪيو آهي.

مختلف ڪتابن ۾ سندس حالات ۽ قرائن کي ملائيندي اسان چئي سگهون ٿا تہ ابو معشر جي ابيءُ هڪ سنڌو سنڌي درزي هو (۱)، جو سنڌ جي فتح کان جلد پوءِ سنڌ کي خيرباد چئي يمن ڏانهن هجرت ڪري ويو ۽ اتي وڃي سڪونت اختيار ڪيائين. اتي ابو معشر ڄائو ۽ اتي ئي ڪجهہ سال سندس پرورش ٿي (۲).

هڪ غلطيءَ جو ازالو: يمن ۾ ڄمڻ ڪري ڪن تذڪره نگارن ابو معشر کي يمني سڏيو آهي (۳)، جاڪا ڳالهہ بلڪل غلط آهي. سنڌي الاصل هئڻ ڪري هن جي زبان ۾ لکنت هئي ۽ لنڊي ڪاف جو صحيح اچار نہ ڪري سگهندو هو. سندس شاگرد حافظ ابو نعيم (۲۱۹ هہ) جو قول آهي (۴):

”اسان جو استاد ابو معشر سنڌي هو ۽ هو جڏهن پنهنجي استاد محمد بن ڪعب جو نالو وٺندو هو تہ محمد بن قعب اچاريندو هو ۽ سندس مقصود ڪعب هوندو هو.

(ياد رهي تہ ڪاف جو تلفظ يمني ماڻهو ڪاف ئي ڪندا آهن.)

ڪن تہ هن کي اصل يمني (حميري) سڏيو آهي ۽ هتراڏو روايت آئين ٿا تہ هو حنظلة بن مالڪ حميري جي اولاد مان هو (۵). ليڪن يمن جي نامور مورخن هن جهڙي ڀڪالي عالم کي يمني الاصل نہ سڏيو آهي. اها ڳالهہ بہ ڌيان طلب آهي تہ ڪنهن بہ ملڪ ۾ خالي ڄمڻ هڪ شخص کي سندس اصليت کان جدا نٿو ڪري. اسان جي علم ۾ ڀيا بہ ڪيترا عالم آهن جي پيدا هڪ ملڪ ۾ ٿيا هئا، ليڪن سندن شهرت وري بہ پنهنجي پنهنجي اصل وطن جي نسبت سان ٿي. مثلاً امام حسن بن محمد صغاني (۶۵۰ هہ) جو ڄائو تہ لاهور ۾ هو ۽ پر چاڪاڻ جو سندس وڏا صغانيان (ماوراء النهر) جا هئا، انڪري هو آخر تائين صغاني سڏبو رهيو (۶).

---

(۱) الخطيب البغدادي، تاريخ البغدادي ج ۱۳ ص ۴۲۳. (۲) فواد افرام، دائره المعارف ج ۵ ص ۱۳۱، بروڪلمان. سپليمينٽري ۱ ص ۲۰۷.

(۳) ڏسو تاريخ البغدادي ۱۳-۴۲۷ القطان جو بيان.

(۴) تذڪره الحفاظ ۱-۲۱۲، معجم البلدان ۳-۳۶۷.

(۵) ابن حجر، تهذيب التهذيب ۱۱-۴۱۹.

(۶) ڏسو اسان جو مضمون Humanities Research Journal Sind University 1966

هن معاملي ۾ خود ابومعشر جو چوڻ آهي(١).

"بنو عباس جي غلامي اسان کي بنوحنظلة سان منسوب ڪرڻ کان وڌيڪ بهتر آهي."

ابومعشر جيڪڏهن يمني هجي ها تہ پاڻ ڪڏهن بہ پنهنجي حسب نسب متعلق اهڙو بيان نہ ڏئي ها. حقيقت هيءَ آهي تہ مديني ۾ قيد ٿي اچڻ کان پوءِ جن هن کي غلام بڻايو الهن مان گهڻو عرصو هو ام موسيٰ بنت منصورالحميري جو غلام ٿي رهيو(٢) جا يمني حميري هئي. ام موسيٰ جي شادي بعد ۾ عباسي خليفي ابوجعفر المنصور (١٣٦-١٥٨هه) سان ٿي(٣). اهڙيءَ ريت ابومعشر بنو عباس جي غلاميءَ ۾ ميراث طور بہ آيو ۽ حميري خاتون جي غلامي ڪري هن جو تعلق حمير سان بہ رهيو(٤). اتان غلطي شروع ٿي.

سنِ ولادت: الخطيب البغدادي، القطان (٤٣٣هه) جي واسطي سان ابومعشر جي هڪ پوٽي دائود جو بيان ڏنو آهي تہ ابومعشر يزيد بن مهلب واري بغاوت جي عرصي ۾ يمامہ يا بحرين مان قيد ڪري مديني ۾ ليلام لاءِ آندو ويو هو(٥).

تاريخي لحاظ کان اها بغاوت سن ٩٩هه ۾ شروع ٿي هئي ۽ سن ١٠٢هه ۾ يزيد بن مهلب کي قتل ڪيو ويو(٦).

ابوعيسيٰ محمد بن عيسيٰ الترمذی (٢٧٩هه) سعيد بن المسيب کي ابومعشر جو استاد لکيو آهي(٧)، جنهن کي تذڪرة الحفاظ جي مصنف امام ذهبي رد ڏنو آهي تہ ترمذي رحہ جو اهو قول غلط آهي، ڇاڪاڻ جو سعيد بن المسيب سن ٩٣هه ۾ وفات ڪري ويو هو(٨). پر ابومعشر جو استاد سعيدالمقبري هو جنهن ١٢٣هه يا ١٢٥هه ۾ وفات ڪئي.

ازاسواءِ الخطيب البغدادي مختلف حوالن سان ابومعشر جي وڏي ۽ باخبر عالم فرزاند محمد ۽ ابومعشر جي هڪ شاگرد محمد بن بڪار جو بيان درج ڪيو آهي تہ ابومعشر ڇولڊو هو(٩).

"مون ابوامامة اسعد بن سهل بن حنيف کي مديني منور ۾ ڏٺو. هو جهور پوڙهو هولڊو هو."

---

(١) تاريخ البغدادي ١٣/٤٢٨.

(٢) سندس پورو نالو اروي بنت منصور بن عبدالله بن يزيد بن شمرالحميري هو. ڏسو تاريخ الطبري ٦/٣٤٧.

(٣) تاريخ الطبري ايضاً. (٤) تاريخ البغدادي ١٣/٤٢٨. (٥) ايضاً ص ٤٢٧.

(٦) تاريخ الطبري ٥/٣١٠-٣٣٧، العبر ١/١٢٤.

(٧) تذڪره الحفاظ ج ١ ص ٢١٦. (٨) ايضاً وڌيڪ ڏسو العبر ج ١ ص ١١٠.

(٩) تاريخ البغدادي ج ١٣ ص ٤٢٨.

موورخين هن بزرگ ابو امامه جو سن وفات ۱۰۰هه لکن ٿا(۱).

لهذا اسان هن نتيجي تي ٿا پهچون ته ابو معشر جي مديني منوره ۾ آمد غالباً سن ۱۰۰هه جي وچ ڌاري ٿي ۽ ان وقت هو ساڍير سان هوندو يعني ان وقت سندس عمر ٦-٧ سالن جي لڳ ڀڳ هوندي، ان تخميني مان اسان چئي سگهون ٿا ته هو سن ٩٤هه جي شروع ۾ ڄائو.

سندس اصل نالو: الخطيب البغدادي، مختلف واسطن سان ابو معشر جي هڪ پٽي پوٽي ابوبکر الحسين بن محمد جو، سندس ڀرئين نالي متعلق هيٺين ريت بيان درج ڪيو آهي:

"ابو معشر جو نالو مديني ۾ قيد ٿي اچڻ کان اڳ، عبدالرحمان بن وليد بن هلال هو. مديني جي بازار ۾ سندس نيلام ٿيو. ڪن بنو اسد قبيلي وارن کيس خريد ڪيو ۽ سندس نالو نجيح رکيو"(۲).

اهو بيان ڪيتريقدر صحيح آهي، ان جي ڪنهن به ٻئي عالم تصديق يا ترديد نه ڪئي آهي، ليڪن اسان سمجهون ٿا ته هيءُ بيان منجهائيندڙ آهي ڇاڪاڻ جو هن ۾ سندس پهريون نالو عبدالرحمان آيو آهي جو سڀني مورخن سندس پيءُ جو نالو ڄاڻايو آهي. ممڪن آهي ته پهريائين سندس نالو ڪو ٻيو هجي، جو کيس خريد ڪندڙن بدلائي نجيح رکيو.

سندس اسيري: اسان مٿي ذڪر ڪيو آهي ته ابو معشر يمامه يا بحرين مان گرفتار ڪري مديني منوره ۾ وڪري لاءِ آندو ويو. سن ٩٩هه ۾ يزيد بن مهلب بن ابي صفره، عمر بن عبدالعزيز جي خلاف بغاوت ڪئي، ۽ مختلف پرڳڻن ۾ هن جي جهنڊي تحت لڙايون ٿيون. ان سلسلي ۾ يمن، بحرين ۽ يمامه ۾ به لڙايون لڳيون. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ابو معشر جو پيءُ بحرين ۽ يمامه جي ماڻهن سان گڏجي لڙيو هجي، جنهن ۾ سندس پيءُ شايد مارجي ويو ۽ هيءُ قيد ڪري حجاز جي سرزمين ۾ آندو ويو. قيد مان ڪنهن شاهينگ هن انڊي پارڪي اغوا ڪري مديني جي بازار ۾ نيلام لاءِ آندو، بنو اسد قبيلي وارن هن کي خريد ڪيو ۽ سندس نالو نجيح رکيو.

ام سلمه ۽ ام موسيٰ جي غلامي: بنو مخزوم قبيلي جي هڪ عورت ام سلمه هن ٻارڙي ۾ ڪي خوبيون ڏسي، بنو اسد قبيلي وارن مان کيس خريد ڪري پنهنجي غلاميءَ ۾ رکيو. ڪجهه وقت کان پوءِ ان ليک عورت کي قسطن ۾ پيسا ادا ڪري هن پنهنجي آزادي خريد ڪئي(۳).

---

(۱) ابن عبدالبر، الاستيعاب ج ۲ ص ۶۲۰ ۽ العبرفي خبر من غبر ج ۱ ص ۱۱۸.

(۲) تاريخ البغدادي ج ۱۳ ص ۴۲۸.

(۳) تاريخ البغدادي، ج ۱۳، ص ۴۳۱. تذڪرة الحفاظ، ج ۱، ص ۲۱۶. طبقات ابن سعد، ج ۵، ص ۳۰۹.

ان کان پوءِ هن جي زندگيءَ جو باب ورېو. عباسي خليفي ابو جعفر المنصور (١٣٦-١٥٨هه) جي ڳڱيندي "ام موسيٰ اروة بنت منصور بن عبدالله الحميري" ابو معشر کي خريد ڪري پنهنجي غلاميءَ ۾ آندو. اهڙيءَ طرح هيءَ بنو عباس جي ميراث ۾ آيو ۽ ان گهراڻي ۽ بني خالدان سان هن جو گهرو تعلق پيدا ٿيو (١).

مديني منور ۾ تعليم و تربيت: ڪجهه عرصي کان پوءِ ابو معشر، ام موسيٰ کان آزادي حاصل ڪري، پنهنجو پورو توجهه علم جي تحصيل ۾ صرف ڪيو. قدرت کيس وقت جي اُمور تابعين ڪرام ۽ علماء افاضل مثلاً نافع، مولاي عبدالله بن عمر (١١٧هه)، محمد بن ڪعب القرظي (١٠٨ يا ١١٧هه)، ابو بردة بن موسيٰ الاشعري (١٠٤هه)، موسيٰ بن يسار المطلبي، هشام بن عروة (١٤٦هه)، امام زهري (١٢٣هه)، سعيد المقبري (١٢٣ يا ١٢٥) وغيرهم وٽ زانوءِ ادب تهه ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو. هنن سڀني عالمن جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي ڪبو (٢).

اهڙن يگاني روزگار عالمن وٽ ابومعشر مروج علوم تفسير، فقه، اصول فقه، حديث، مغازي، ۽ سِيَر جو مطالعو ڪيو. انهن مان تاريخ، حديث، مغازي ۽ سِيَرَ ۾ وڏي مهارت حاصل ڪئي(٣).

تاريخ، حديث، مغازي ۽ سِيَرَ ۾ مهارت حاصل ڪرڻ کان پوءِ ابو معشر مديني منور ۾ انهن علوم جي تعليم ڏيڻ شروع ڪئي. سندس علم و فضل ۽ تعليم جي هاڪ ملڪان ملڪ ڦهلجي وئي. لهذا ڪيترن هنڌن کان علم جا اڃايل هن علم جي چشمي وٽ ڪٺي آيا ۽ سندس تعليم کان مستفيد ٿي پنهنجي پنهنجي وطن واپس وريا.

اهڙيءَ ريت سندس تدريس جو سلسلو سالها سال رهيو.

بغداد ڏانهن روانگي: ذوالحج سن ١٦٠هه ۾ عباسي خليفو المهدي (١٥٨-١٦٩) فريضهءِ حج ادا ڪرڻ لاءِ آيو. حج ڪرڻ کان پوءِ زيارت تربة النبي صلي الله عليه وسلم لاءِ مديني منور ۾ آيو. اتي ابو معشر جي ساڻس ملاقات ٿي. المهدي، پنهنجي والده ام موسيٰ کان سندس حالَ اڳيئي ٻڌو هو. علم جي قدردان ساڻس ڪن مسئلن تي گفتگو ڪئي ۽ سندس معلومات مان ڪافي متاثر ٿيو. لهذا کيس فرمائش ڪيائين: (٤).

"مهرباني ڪري مديني منور مان هجرت ڪري دارالسلام (بغداد) هلو ۽ اتي اسان جي هاشمي برادري کي پنهنجي علم مان مستفيد ڪريو. اوهان کي هڪ هزار دينار ماهوار معاوضو ۾ ملندو."

لهذا سن ١٦١هه جي ابتدا ۾ ابو معشر، المهدي سان گڏجي دارالسلام پهتو(٥). اتي هن زندگيءَ جا آخري ڏهه سال درس ۽ تدريس ۾ گذاري، ڪيترن علم جي شائقين، جي بغداد، بصره، ڪوفي ۽ خراسان مان آيا هئا انهن کي مستفيد ڪيو.

---

(١) تاريخ البغدادي ايضاً، تذڪرة الحفاظ ايضاً. (٢) ايضاً. (٣) ايضا. (٤) تاريخ البغدادي، ج ١٣، ص ٤٢٨، تذڪرة الحفاظ ج ١، ص ٢١٦. (٥) تاريخ البغدادي ايضاً.

مديني منور ۽ بغداد شريف ۾ هن علم جي پنڌار وڌان ڪيترن ئي شاگردن تعليم حاصل ڪئي. جن مان حافظ عبدالرزاق، حافظ ابو نعيم، محمد بن بڪار، يزيد بن هارون، محمد بن عمر الواقدي، سفيان ثوري، منصور بن ابي مزاحم قابل ذڪر آهن. (سندس شاگردن جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي ڪبو).

سندس وفات: بغداد ۾ ڏهن سالن گذارڻ کان پوءِ رمضان سن ١٧٠هه ۾ ٧٦ ورهين جي ڄمار ۾ داعي اجل کي لبيڪ ڪيائين (١). ان سال خليفي الهادي بن المهدي (١٦٩-١٧٠هه) وفات ڪئي هئي ۽ سندس ڀاءُ هارون الرشيد (١٧٠-١٩٣هه) ربيع الاول مهني ۾ مسند خلافت تي ويٺو هو.

هارون الرشيد، ابو معشر جي نماز جنازه جي امامت ڪئي (٢) ۽ بغداد جي وڏي مقبري ۾ سنڌ جو هيءُ درخشنده ستارو دفن ڪيو ويو.

ابو معشر هڪ عالم ۽ استاد جي حيثيت ۾: ابو معشر کي تاريخ، مغازي، حديث ۽ فقه سان وڏي دلچسپي هئي ۽ قدرت کيس مديني منور ۾ انهن علوم جي بلند پايه علماء کان استفاده ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو ۽ انهن وٽ تحصيل ڪرڻ کان پوءِ هن مذڪور علمن ۾ وڏي مهارت حاصل ڪئي.

مغازي ۽ سير ۾ هن کي يد طوليٰ حاصل هو. ڪيترن امامن ۽ علماء ڪرام هن جي انهن علمن ۾ مهارت جي تصديق ڪئي آهي.

ابن حجر عسقلاني (٨٥٢هه) الخليلي جي واسطي سان چوي ٿو ته ابو معشر کي تاريخ ۽ علوم ۾ هڪ اعليٰ مقام حاصل هو. سندس تاريخي روايات سان فن جي امامن به حجت ورتي آهي (٣).

امام ذهبي (٧٤٨هه)، ابو زرعة جي واسطي سان چوي ٿو ته هو ايحد سچو هو (٤).

امام احمد بن حنبل (٢٤١هه) ابو معشر متعلق فرمائي ٿو:

"ابو معشر کي مغازي ۾ وڏي بصيرت هئي ۽ هو نهايت سچو هو. علم حديث ۾ هو پنهنجي زماني جو هڪ وڏو امام هو ليڪن هن ۾ هڪ عيب هو جو هو اسناد کي قائم نه ڪندو هو (٥).

اهوئي سبب آهي جو ڪن عالمن ته هن کي منڪرالحديث به سڏيو آهي:

---

(١) تاريخ البغدادي، ج ١٣، ص ٤٣١. تذڪرة الحفاظ ج ١، ص ٢١٦. ابن النديم جو چوڻ ته ابو معشر الهادي جي ايامڪاري ۾ وفات ڪئي غلط پيو ڏسجي ڇاڪاڻ جو سندس نماز جنازه هارون الرشيد پڙهائي جو ربيع الاول ١٧٠هه ۾ خليفو ٿيو. وڌيڪ ڏسو العبر في خبر من غبر ج ١، ص ٢٥٧. (٢) تاريخ البغدادي ايضاً، العبر ايضاً. (٣) ابن حجر، تهذيب التهذيب ج ١١ ص ٤١٩ (٤) امام ذهبي، تذڪرة الحفاظ ج ١ ص ٢١٦. (٥) ايضاً.

(a) امام محمد بن اسماعيل البخاري رحہ جو چوڻ آهي تہ 'ابو معشر سندي منكر الحديث هو' (١).

(b) ابن حجر عسقلاني مختلف اسناد سان علي بن عبدالله المديني جو قول آڻدو آهي تہ 'ابو معشر هڪ ضعيف محدث هو. هن محمد بن ڪعب ۽ محمد بن قيس صالح کان سچيون حديثون روايت ڪيون آهن؛ ۽ مقبري ۽ نافع کان منڪر ۽ ڪوڙيون حديثون روايت ڪيون آهن' (٢).

(c) الخطيب البغدادي مختلف اسناد جي ذريعي عمرو بن علي الباهلي الفلاس (٢٤٩هہ) جو قول آڻدو آهي تہ 'ابو معشر هڪ ضعيف محدث هو. هن جون حديثون محمد بن قيس، محمد بن ڪعب ۽ انهن جي استادن کان روايت ڪيون آهن. اهي صالح ۽ سچيون آهن؛ ۽ جي حديثون مقبري، هشام بن عروة، نافع ۽ ابن المنكدر کان روايت ڪيون آهن اهي ردي آهن ۽ نہ لکڻ جي لائق آهن' (٣).

انهن تمام روايات کي مدنظر رکندي اسان چئي سگهون ٿا تہ اسان جو مصنف، تاريخ، مغازي ۽ سير ۾ وڏي بصيرت ۽ اعليٰ مهارت رکندڙ هو ۽ انهن علمن ۾ مڃيل اٿارٽي تصور ڪيو ويندو هو. ليڪن حديث جي ميدان ۾ هن واسطي علماء جا ٻہ رايا آهن.

هن ضمن ۾ اهو چوڻ بہ بيجا نہ ٿيندو مذڪور عالمن (امام بخاري، علي بن عبدالله المديني ۽ عمرو بن علي) جا ابو معشر جي حديث ۾ درڪ متعلق بيانات شخصي رايا آهن ۽ انهن سان مؤخرالذڪر ٻن عالمن تہ نہ فقط ابو معشر کي ضعيف الحديث سڏيو آهي، ليڪن نافع، مقبري، هشام بن عروة ۽ ابن المنكدر جهڙن وڏن تابعين کان روايتن کي بہ ردي ۽ نہ لکڻ جي لائق سڏيو آهي. حالانڪ مالڪ بن انس، سفيان بن عيينة، يحيٰ بن معين، ابن سعد ۽ ٻين وڏن محدثن انهن چئني بزرگن کي سچ جي ڪاڻ، سونهري زنجير جهڙا لقب ڏنا آهن.

(مفصل احوال هرهڪ جي تذڪري ۾ ايندو)

ابو معشر جون تصنيفون

(١) ڪتاب المغازي: اسان جي مصنف جو زيادہ تر وقت درس و تدريس ۾ گذرندو هو. لهاذا هن گهڻا ڪتاب نہ لکيا آهن. فقط هن جي هڪ ڪتاب المغازي جو ڪيترن مورخن ذڪر ڪيو آهي. ابن النديم جي وقت تائين اهو ڪتاب وجود ۾ هو. ان کان پوءِ هن ڪتاب جو ڪو پتو لڳو ڪونہ (٤).

ابو معشر ٻهرين ۽ ٻيءَ صدي جي عاليقدر تابعين ۽ صالحين کان تعليم ورتي هئي. ان ڪري هن جون مغازيءَ ۾ روايتون صحيح ۽ مستند آهن.

مستند ۽ ثقہ روايتن ڪري مغازي جي ٻين مورخن هن ڪتاب تان گهڻي قدر نقل ڪيو آهي: مثلا الواقدي (٢٠٧هہ)، ابن سعد (٢٣٠هہ) ۽ ابن سيدالناس (٧٣٤ع) (٥).

---

(١) امام بخاري، التاريخ الڪبير ج٤-٢/١١٤. (٢) ابن حجر، تهذيب التهذيب ايضاً. (٣) الخطيب البغدادي، تاريخ البغدادي ج ١٣ ص ٤٣٠. (٤) ابن النديم، الفهرست ص ١٤٢ (٥) فوادافرام، دائرة المعارف ج ٥ ص ١٢١.

(۲) ڪتاب المبعث: ڪنهن به مورخ هن ڪتاب جو ذڪر نه ڪيو آهي. ليڪن 'ابوالعلاءالمعري' رسالة الغفران ۾ هن ڪتاب جو ذڪر ڪيو آهي (۱).

الطبري پنهنجي مشهور تاريخ ۽ سيرت محمد جي مرتب ڪرڻ ۾ هن پنهي ڪتابن مان تمام گهڻو نقل ڪيو آهي' خصوصاً واقعاتي تذڪرن ۾' اهڙا تذڪرا سندس وفات جي سال تائين ملن ٿا (۲).

ابو معشر جا استاد

اسان هاڻي ابو معشر جي مشهور استادن جو ذڪر ڪنداسون.

۱. ابو حمزه محمّد بن سليم القرظي المدني (م ۱۰۸ يا ۱۱۷هه)(۳)

محمد ان ڪعب القرظي مديني جي قديم علماء مان هڪ نامور عالم ٿي گذريو آهي. سندس والد ڪعب قريظه خاندان مان هو ۽ خاندان جي ٻين ساٿين مان ٿورو ٿي مديني ۾ آيو هو.

محمّد بن ڪعب جي ولادت، ابي اڪرم صلي الله عليه وسلم جي حياتيءَ ۾ ڪوفه شهر ۾ ٿي ۽ اتي ٿي سندس پرورش ٿي. چڱي عرصي کان پوءِ هو مديني منور ۾ آيو. مدينه طيبه ۾ عاليقدر علماء ڪرام وٽ تعليم پرايائين مثلاً حضرت عباس بن عبدالمطلب (۳۲ هه)، حضرت علي (م. ۴۰) عبدالله بن مسعود (۳۲هه) ۽ عمرو بن العاص (۴۳هه).

مديني منور ۾ سندس وڏو مدرسو هو جتي ڪيترن علم جي شائقين هن وٽ تعليم حاصل ڪئي.

چون ٿا ته هن جي شان ۾ هڪ حديث آئي آهي:

"بن ڪاهن قبيلن مان هڪ اهڙو شخص پيدا ٿيندو جو قرآن مجيدڪي هڪ اهڙي طريقي مان پڙهندو جو هن کان پوءِ ڪو به هڪ پڙهي نه سگهندو."

سندس وفات مدينه ۾ سنه ۱۰۸هه يا ۱۱۷ هه ۾ ٿي.

۲. نافع، مولي عبدالله بن عمر رض. (۱۱۷ هه يا ۱۲۰ هه) (۴).

ابو عبدالله 'نافع' مولي عبدالله ان عمر وڏن تابعين ۽ علماء ڪرام مان هڪ هو. هن پنهنجي آقا ابو عبدالرحمان عبدالله بن عمر رض. (۷۳هه)، حضرت بيبي عائشه رض (۵۷ هه)، حضرت ابو هريرة (۵۷هه)، بيبي ام سلمه (۶۱هه)، رافع بن خديج (۷۴ هه) ۽ ابو سعيد الخدري (۷۴هه) جهڙن نامور عالمن وٽ تعليم پرائي.

ايوب السختياني (۱۳۱ هه)، عبيدالله بن عمر (۱۴۷ هه)، ابن عون (۱۵۱ هه)، ابن جريج (۱۵۰هه)، الاوزاعي (۱۵۷ هه)، مالڪ بن انس (۱۷۹ هه) جهڙا بلند پايه عالم هن جا شاگرد ٿي رهيا آهن.

---

(۱) ابوالعلاء، رسالة الغفران ص ۵۱۰ (۲) دائرة المعارف ايضاً (۳) العبر في خبر من غبر ج ص ۱۳۴، الوصاة ص ۸۵۳ (۴) العبر ج ۱ ص ۱۴۷، التاج المڪلل ص ۳۵، تذڪره الحفاظ ج ۱ ص ۹۴.

نافع، علم حديث ۾ مشهور عالمن ۾ ثقه راوين مان هڪ هو. حضرت مالڪ بن انس جو قول آهي: "مان جڏهن به نافع جي ابن عمر رضه کان روايت ڪيل حديث ٻڌي ته مون کي اهو فڪر نه ٿيندو هو ته ڪنهن ٻئي کان ٻڌان."

اهل حديث فخر سان چوندا آهن ته امام شافعي رحه جي مالڪ بن انس کان ۽ ان جي نافع کان ۽ ان جي ابن عمر رضه کان روايت هڪ سونهري زنجير آهي. اهڙن سڀني راوين مان هرهڪ جي جلال ۽ عظمت جي ڪري. نافع ۱۱۷هه ۾ وفات ڪئي.

۳. محمد بن المنڪدر (۱۳۰ هه) (۱).

ابو عبدالله محمد بن المنڪدر ابن عبدالله القرشي التيمي المدني هڪ وڏو عالم، حافظ، زاهد، فقيه ۽ قاري هو.

هن بيبي عائشة رضه، ابو هريرة، عبدالله بن عباس (۶۸هه)، جابر بن عبدالله (۷۸هه) خادم رسول الله انس بن مالڪ ۹۳هه ۽ سعيد بن المسيب جهڙن وڏن صحابين کان تعليم پرائي.

شعبة بن الحجاج ۱۶۰هه، معمر بن راشد ۱۵۳هه، سفيان بن عيينة ۱۹۸هه، سفيان الثوري ۱۶۱هه وغيرهم، هن وٽ زانوءِ تلمذ ته ڪيو.

سفيان بن عيينة جو قول آهي: "هو سچ جي کاڻين مان هڪ اهڙي کاڻ هو جنهن ۾ صالحين اچي گڏ ٿين."

مالڪ بن انس جو قول آهي: "ابن المنڪدر تمام قارين جو سردار هو." هن ۱۳۰هه ۾ وفات ڪئي.

۴. هشام بن عروة (۱۴۶هه) (۲).

ابو المنذر هشام بن عروة بن الزبير بن العوام الاسدي مدينه جو هڪ وڏو فقيه ۽ حديث جي امامن مان هڪ امام ٿي گذريو آهي. الاعمش ۱۴۸هه ۽ هشام ٻنهي لاءِ مشهور آهي ته اهي ٻئي ڏور عاشورا تي ڄاوا هئا.

هن پنهنجي والد عروة بن الزبير ۹۴هه، چاچي عبدالله بن الزبير ۷۳هه، ابو سلمة بن عبدالرحمٰن بن عوف ۱۰۴هه، جهڙن بلند پايه عالمن وٽ تعليم پرائي.

ايوب السختياني، شعبة بن الحجاج، مالڪ بن انس، سفيان الثوري، سفيان بن عيينة، حماد بن زيد ۱۷۹هه، حماد بن سلمة ۱۶۷هه، حماد بن اسامة ۲۰۱هه، عبدالله بن امير الڪوفي ۱۹۹هه، يحيٰي بن سعيد القطان ۱۹۸هه ۽ ڪيترن ٻين عالمن هن وٽ تعليم پرائي.

محمد بن سعد (۲۳۰هه) جو قول آهي: "هشام هڪ معتبر ثقه هو. هن کي ڪيتريون حديثون ياد هيون. هو هڪ حجت هو".

---

(۱) التاريخ الڪبير ۱-۱/۲۱۹، تذڪرة الحفاظ ۱/۱۱۹، العبر ۱/۱۷۱.
(۲) التاريخ الڪبير ۴-۲/۱۹۴، تذڪرة الحفاظ ۱/۱۳۶، العبر ۱/۲۰۶.

عثمان الدارمي جو قول آهي: مون يحي بن معين کان پڇيو "توکي هشام وڌيڪ پيارو آهي يا زهري؟" ابن معين جواب ڏنو. "اهي ٻئي هڪ ٻئي تي فضيلت نه ڏانئين."

٥. سعيد المقبري المدني (م ١٢٣ يا ١٢٥هه)(١).

ابو سعد کيسان سعيد بن ابي سعيد المقبري هڪ وڏو محدث, فقيه ۽ اساب جو ڄاڻو ٿي گذريو آهي.

هن ڪيترن صحابه ڪرام وٽان علم پرايو. مثلا ابو هريره, ابو سعيد الخدري, سعد بن ابي وقاص, جبير بن مطعم ٥٩هه, جابر ابن عبدالله ٧٨هه, انس بن مالڪ, بيبي عائشه رض, معاويه رض. ۽ ابو شريح الخزاعي ٦٨هه.

اسماعيل بن امية ١٣٩هه, ايوب بن موسى, زيد بن ابي انيسة ١٢٥هه, يحي بن سعيد الانصاري ١٤٣هه, الوليد بن ڪثير المدني ١٥١هه, ابن اسحق ١٥١هه, مالڪ بن انس, الليث بن سعد الفهمي ١٧٥هه, دائود بن قيس الدباغ ١٦١هه هن وٽ تعليم پرائي.

احمد بن حنبل ۽ يحي بن معين پنهي بلندپايه عالمن هن جي تعريف ڪئي آهي. ابن سعد, ابوزرعة ۽ ٻين هن کي ثقه جي خطاب سان ياد ڪيو آهي. سندس حديثون تمام مستند حديث جي ڪتابن ۾ مرقوم آهن. سندس وفات سن ١٢٣هه يا ١٢٥هه وفات ٿي.

٦. الزهري (م ١٢٣هه)(٢).

ابوبڪر محمد بن مسلم بن عبيدالله بن شهاب الزهري مديني جو هڪ وڏو حافظ, فقيه, انساب ۽ مغازي جو وڏو ماهر هو.

هن سهل بن سعد م ٩١هه, انس بن مالڪ ۽ ٻين ڪيترن وٽ تعليم حاصل ڪئي. ابن حجر جي راءِ آهي ته زهري احد الائمة الاعلام هو. هو هڪ وقت پنهنجي زماني ۾ حجاز ۽ شام جو عالم هو.

ڪيترن خبرن ۽ روايتن مان, جي ابن اسحاق, واقدي ۽ ٻين هن کان روايت ڪيون آهن, اهي واضح ڪن ٿيون ته زهري پهريون شخص هو جنهن متقدمين جي روايتن کي جمع ڪيو ۽ انهن ۾ ڪجهه اضافا به ڪيا. ان کان پوءِ ابن اسحق, واقدي ۽ موسى بن عقبة انهن روايتن کي ترتيب ڏيئي سيرت نبوي جي صورت ۾ آندو.

حاجي خليفه جو چوڻ آهي ته هن جو مغازي تي هڪ ڪتاب آهي.

ابن اسحاق, موسى بن عقبه, مالڪ ابن انس, معمر بن راشد, محمد بن عبدالله بن ابي سبرة هن جي اولوالعزم شاگردن مان هئا. پويان ٿي وري واقديءَ جا مأخذ رهيا آهن.

ابن المديني ٢٣٤هه جو قول آهي: "هن جون ڪل ٢٠٠٠ حديثون آهن."

ايوب السختياني جو قول آهي: "مون زهري کان وڌيڪ ڪو عالم نه ڏٺو."

---

(١) العبر ١/١٥٩, تذڪرة الحفظ ١/١١٠. (٢) العبر ١/١٧٠, تذڪرة الحفاظ ١/١١٩.

۷. موسيٰ ابن يسارالمطلبي. (۱)

موسيٰ ابن يسارالمطلبي مديني جي صدر اول جي علماء مان هڪ ڳالهو عالم ٿي گذريو آهي. حضرت ابو هريرة ۽ ٻين ڪيترن عالمن وٽ تعليم پرائڻ جو ڪيس شرف حاصل ٿيو. محمد بن اسحاق بن يسار (صاحب السيرة) عبيدالله بن عمر رضہ داؤود بن قيس الفراء ۱۶۱ھ ۽ ڪيترن ٻين هن وٽ تعليم حاصل ڪئي.

يحيىٰ ابن معين، موسيٰ لاءِ چوي ٿو: "موسيٰ ابن يسار هڪ ثقہ عالم هو. ابن حيان هن کي ثقہ عالمن ۾ شمار ڪيو آهي."

۸. محمد ابن قيس. (۲)

محمد بن قيس بن مخرمه القرشي، حجاز جي جليل القدر عالمن ۽ زاهدن مان هڪ اعليٰ شخصيت هو. هن جو تعلق بنو عبد مناف قبيلي مان هو. هو عبدالله ۽ زينب بنت قيس جو پاٽ هو.

هن ابو هريرة رضہ ۽ بيبي عائشہ رضہ وٽ تعليم پرائي.

ابن جريج جو قول آهي: "مون ثقہ راوين کان ٻڌو آهي تہ جنهن محمد بن قيس کان ڪا روايت ٻڌي، گويا ان بيبي عائشہ رضہ کان، ابي اڪرم صلي الله عليه وسلم وٽان روايت ڪيل روايت ٻڌي."

۹. ابو بردة بن ابي موسيٰ الاشعري (م ۱۰۴ھ). (۳)

ابو بردة عامر بن ابي موسيٰ الاشعري الکوفي. ڪوفي جو هڪ وڏو عالم ۽ قاضي هو. هن حضرت علي رضہ ۽ ٻين وڏن اصحابن وٽ تعليم پرائي هئي.

ابومعشر جا شاگرد.

۱. يزيد بن هارون (۱۱۸-۲۰۶ھ). (۴)

شيخ الاسلام ابوخالد يزيد ابن هارون السلمي الواسطي هڪ ماهر عالم ۽ حافظ ٿي گذريو آهي. هن ابومعشر کان سواءِ عاصم الاحول ۱۴۲ھ، يحيىٰ بن سعيد الانصاري ۱۴۳ھ، سليمان التيمي ۱۴۳ھ، الجُريري ۱۴۴ھ، داؤود بن ابي هند ۱۴۰ھ، عبدالله بن عون ۱۵۱ھ ۽ ٻين عالمن وٽ تعليم حاصل ڪئي.

---

(۱) ابن حجر تهذيب ۱/۳۷۷.

(۲) امام بخاري التاريخ الڪبير ۱-۱/۲۱۱.

(۳) العبر ۱/۱۲۸.

(۴) ايضاً ۱/۳۵۰.

هن وٽ امام احمد بن حنبل، علي بن المديني، ابوبکر بن ابي شيبه ۲۳۵هه، عبد بن حميد ۲۴۹هه، الحارث بن ابي اسامه ۲۸۲هه ۽ ٻين بيشمار عالمن تحصيل ڪئي.

ابن المديني جو قول آهي: "مون يزيد بن هارون ڪان وڏيڪ حافظ نہ ڏٺو."

يحيىٰ بن يحيىٰ جو قول آهي: "يزيد بن هارون وڪيع ڪان وڏيڪ حافظ هو."

احمد بن حنبل جو قول آهي: "يزيد بن هارون پروسي وارو حافظ هو."

ابوزرعه جو قول آهي: "مون يزيد کي چوندو ٻڌو: مون ۲۴ هزار حديثون اسناد سان ياد ڪيون آهن."

ابوحاتم الرازي جو قول آهي: "يزيد بن هارون هڪ اهڙي پروسي وارو امام آهي جنهن جهڙو ڪو مثال نہ ملي سگهندو."

۲. محمد بن عمر الواقدي م ۲۰۷ه(۱).

ابوعبدالله محمد بن عمر بن واقد الواقدي المدني، مولي بني هاشم، مديني جو هڪ وڏو عالم ۽ امام ٿي گذريو آهي. مغازي ۽ سيرت ۾ کيس اعليٰ مقام هو. مختلف علوم ۾ هن تصنيفات ڇڏيون آهن. ابن النديم ۽ ٻين هن جي ۲۸ ڪتابن جو شمار ڪيو آهي، جن مان هيٺيان مشهور آهن.

۱. ڪتاب التاريخ و المغازي.
۲. ڪتاب اخبار مڪه.
۳. فتوح الشام.
۴. فتوح العراق.
۵. ذڪرالقرآن.
۶. تاريخ الفقهاء.
۷. ڪتاب الاداب.
۸ التاريخ الڪبير.
۹. ڪتاب غلط الحديث.
۱۰. ڪتاب الاختلاف.

هن جا استاد: هن ابن ابي ذئب-ابومعشر، معمر بن راشد، مالڪ بن انس، سفيان الثوري ابن عجلان-ابن جريج وٽ تعليم پرائي.

هن جي شاگردن ۾ محمد بن سعد صاحب "الطبقات" مشهور آهي. هارون الرشيد هن کي مشرقي بغداد جو قاضي مقرر ڪيو هو.

---

(۱) تاريخ البغدادي ۳/۳-۲۱. تذڪرة الحفاظ ۱/۳۱۷، التاج المڪلل ص ۱۲۳.

۳. اسحاق ابن عيسيٰ ابن الطباع: م ۲۱۵ ھ (۱)

اسحاق بن عيسيٰ بن الطباع بغداد جو هڪ وڏو عالم گذريو آهي. هن ابو معشر کان سواءِ حماد بن زيد حماد بن سلمة ۽ ٻين کيترن عالمن وٽ تحصيل ڪئي.

۴. محمد بن بڪار بن الريان م ۲۳۸ ھ (۲)

محمد بن بڪار بن الريان بغداد جو هڪ وڏو فقيه ۽ عالم ٿي گذريو آهي. هن فليح بن سليمان (۱۶۸ ھ) قيس بن الربيع ۽ ٻين کيترن عالمن کان تحصيل ڪئي.

۵. ابونعيم (۱۳۰-۲۱۹ ھ) (۳)

الحافظ ابونعيم الفضل بن دڪين عمرو بن حماد بن زهير الملائي، ڪوفي جو هڪ يگانه حافظ قرآن و حافظ احاديث ٿي گذريو آهي.

هن جا استاد: هن ابو معشر کان سواءِ الاعمش- زڪريا بن ابي زائدهٔ- عمر بن ذي شعبة ۽ ٻين کيترن وٽ تعليم حاصل ڪئي.

هن جا شاگرد: احمد بن حنبل ۲۴۱، اسحاق بن عيسيٰ، يحيٰي بن معين ۽ الذهلي امام بخاري ۲۵۶، الدارمي ۲۵۵ ۽ ٻين کيترن هن وٽ تعليم ورتي.

امام احمد بن حنبل جو قول آهي: "فن حديث ۾ اهايت باخبر ۽ ڄاڻو هو. اسماءالرجال ۽ الساب ۾ وڪيع کان وڌيڪ ڄاڻو هو. ۽ وڪيع وري هن کان فقه ۾ وڌيڪ ڄاڻو هو."

ابن معين جو قول آهي: "ابو نعيم ۽ عفان بن مسلم کان وڌيڪ ڪو به سچو نه ڏٺم."

۶. ثفيان الثوري: (۹۵-۱۶۱ ھ) (۴)

ابو عبدالله سفيان بن سعيد بن مسروق بن حبيب رافع الثوري ڪوفي جو هڪ وڏو فقيه ۽ محدث ٿي گذريو آهي. دين، تقويٰ ۽ زهد جي ڪري اهايت مشهور هو. پنهنجي زماني جي ماڻهن ۾ علم و عمل ۾ سردار هو.

الشيخ ابوالقاسم جنيد هن جي مذهب تي هلندو هو.

هن جا استاد: هن ابو معشر، سماڪ بن حرب الذهلي، اعمش، ابو اسحاق السبيعي ۽ ٻين کيترن وٽ تعليم ورتي.

هن جا شاگرد: الاوزاعي، ابن جريج، محمد بن اسحاق، مالڪ بن انس هن کان تعليم پرائي.

ابن المبارڪ چوي ٿو: "مون هڪ هزار علماء متعلق تذڪرو لکيو، انهن مان مون سفيان کان وڌيڪ بهتر ڪنهن کي نه ڏٺو."

---

(۱) العبر ۱/۳۶۷.

(۲) العبر ۱/۴۲۸، تاريخ البغدادي ۲/۱۰۱

(۳) تذڪرة الحفاظ ۱/۳۳۸

(۴) العبر ۱/۲۳۵، التاج المڪلل ص. ۵۰

ابن معين چوي ٿو: "سفيان حديث جي علوم ۾ اميرالمومنين هو."

احمد بن حنبل جو ارشاد آهي: "منهنجي دل ۾ سفيان کان ڪوبہ متقدم نہ آهي."

يحي القطان جو قول آهي: "مون سفيان الثوري کان ڪنهن کي بہ وڏيڪ حافظ نہ ڏٺو، ۽ هو هرشئي ۾ مالڪ کان فوقيت رکي ٿو."

٧. عبدالرزاق: (١٢٦-٢١١هه)(١).

ابوبڪر عبدالرزاق بن همام بن نافع الحافظ الصنعاني يمن جو هڪ وڏو حافظ ٿي گذريو آهي. هن جا استاد: ڪجهہ وقت عبيدالله بن عمر وٽ تحصيل ڪيائين. ان کان پوءِ ابن جريج، ثور بن يزيد، ابو معشر، معمر بن راشد، الاوزاعي ۽ الثوري وٽ تعليم ورتائين.

هن جا شاگرد: احمد ابن حنبل، يحيٰ بن معين، محمد بن يحي نيشاپوري، اسحاق بن ابراهيم (م ٢٨٥هه) جهڙن ممتاز عالمن هن کان تعليم حاصل ڪئي.

عبدالرزاق جو پنهنجو قول آهي: "آءٌ معمر بن راشد وٽ ست سال ويٺس."

احمد بن حنبل جو چوڻ آهي: "اسان جو استاد عبدالرزاق معمر جون حديثون اڪثر ڪري ياد ڪندو هو."

حافظ ذهبي جو چوڻ آهي: عبدالرزاق جون حديثون صحاح ستة ۾ آيون آهن."

٨. الليث بن سعد الفهمي م ١٧٥هه(٢).

ابوالحارث الليث بن سعدالفهمي، مصر جو هڪ وڏو فقيہ ٿي گذريو آهي. ابو معشر کان سواءِ هن ابن ابي مليڪہ، نافع ۽ ٻين ڪيترن عالمن وٽ زانوئي ادب تهہ ڪيو. وقت جو هڪ وڏو عالم ۽ حجت هو.

٩. وڪيع بن الجراح الرؤاسي (١٩٧هه)(٣).

ابوسفيان وڪيع بن الجراح الرؤاسي عراق جو هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. ابو معشر کان سواءِ اعمش ۽ ٻين وٽ تعليم حاصل ڪيائين.

القعنبي جو قول آهي: "هڪ دفعي اسان حماد بن زيد وٽ ويٺا هئاسين، اوچتو وڪيع آيو، ماڻهن ڏسي چيو تہ هيءُ سفيان جو راوي آهي. اهو ٻڌي حماد چئي ڏاو تہ آءٌ کيس سفيان تي ترجيح ڏيان ٿو."

احمد بن حنبل جو قول آهي: "منهنجي اکين وڪيع جهڙو ڪوبہ مثال هرگز نہ ڏٺو."

ابن معين جو قول: "مون وڪيع کان ڪنهن کي بہ بهتر نہ ڏٺو."

---

(١) العبر ١/٣٦٠، تذڪرة الحفاظ ١/٣٣١.

(٢) العبر ١/٢٦٦.

(٣) تذڪرة الحفاظ ١/٢٨٢، العبر ١/٣٢٤.

۱۰. عبدالله بن ادريس (م ۱۵۲ھ)(۱).

ابومحمد عبدالله بن ادريس الازدي، ڪوفي جو هڪ ممتاز عالم ۽ حافظ هو. ابومعشر ڪان سواءِ حصين بن عبدالرحمان (م ۱۳٦ھ) ۽ مالڪ بن انس وغيرهم هن جا استاد هئا. ابوسعيد عبدالله بن سعيد الاشج (۲۵۷ھ) هن جي ممتاز شاگردن مان هڪ هو.

احمد بن حنبل جو قول آهي: "عبدالله بن ادريس پنهنجي وقت جو هڪ يگانو عالم هو" ابوعلي الحسن بن عرفه جو چوڻ آهي: "مون ڪوفي ۾ عبدالله بن ادريس کان وڌيڪ نضيلت وارو ڪوبه ڏٺو."

۱۱. ابن مهدي (م ۱۹۸ھ)(۲).

امام ابوسعيد عبدالرحمان بن مهدي 'بصري'، جو هڪ وڏو حافظ ۽ سرزمين عراق ۾ حديث جي بلند پايه عالمن مان هڪ هو

ابومعشر، هشام الدستوائي ۽ ٻين ڪيترن وٽ پڙهيو.

احمد بن حنبل جو قول آهي: "ابن مهدي، يحي القطان کان بهتر فقيه ۽ وڪيع بن الجراح کان وڌيڪ پختو راوي هو."

۱۲. هوذة بن خليفه الثقفي (م ۲۱٦ھ)(۳).

هوذه بن خليفه الثقفي البڪراوي 'بصري'، جي مشن عالمن مان هڪ عالم هو. هن ابومعشر کان سواءِ يونس بن محمد بغدادي (۲۰۸ھ) عقبه بن خالد الڪوفي ۱۸۸ھ، سليمان التيمي ۽ ٻين عالمن وٽ تعليم حاصل ڪري، بصري جي صف اول جي عالمن ۾ شمار ٿيو.

۱۳. ابوالنضر هاشم بن قاسم (۲۰۷ھ)(۴).

ابوالنضر هاشم بن قاسم خراسان جو هڪ وڏو عالم ۽ حافظ ٿي گذريو آهي. هن ابومعشر کان سواءِ شعبة ابن ابي ذئب ۽ ٻين وٽ تعليم پرائي. هو سوچي روايت بيان ڪندو هو، ثقه شمار ڪيو ويو آهي.

۱۴. ابوضمرة الليثي (م ۲۰۰ھ).(۵)

ابوضمرة انس بن عياض الليثي مديني منور جو هڪ ثقه راوي ٿي گذريو آهي. ابومعشر ۽ سهيل بن ابي صالح هن جا نامور استاد آهن.

۱۵. هشيم الواسطي (ت ۱۰۵-۱۸۳ھ)(٦).

ابومعاويه هشيم بن بشير بن القاسم الواسطي بغداد جو هڪ جيد محدث ٿي گذريو آهي، زهري ۽ ابومعشر کان ڪافي روايت ڪيائين.

---

(۱) العبر ۱/۳۰۸. (۲) ايضاً ص ۳۲٦. (۳) ايضاً ص ۳۷۰. (۴) ايضاً ص ۳۵۳. (۵) ايضاً ص ۳۳۲.
(٦) العبر ۱/۲۸٦.

عبدالرحمان بن مهدي جو قول آهي: ”هشيم کي ثوريءَ کان وڌيڪ حديثون ياد آهن.“
يحيٰ بن سعيدالقطان چوي ٿو: ”سفيان الثوري ۽ شعبة کان پوءِ جيڪي به حافظ مون ڏٺا، انهن کان هشيم وڌيڪ پختو هو.“

(١٦) منصور بن ابي مزاحم (٢٣٥هه) (١).

ابو لصر منصور بن ابي مزاحم بشير الترکي بغداد جو هڪ سٺو عالم هو. هن شعبة کي ڏٺو.
ابو معشر، مالڪ بن انس، فليح بن سليمان المدلي ۽ عبدالله بن المبارڪ هن جا استاد آهن.

هن وٽ مسلم بن حجاج، ابو دائود، ابو زرعه الرازي، ابو بڪر بن ابي الدليا ۽ عبدالله بن احمد بن حنبل تعليم پرائي.

(١٧) سعيد بن منصور (٢٢٧هه) (٢).

ابو عثمان سعيد بن منصور الخراساني هڪ وڏو حافظ ۽ سيرت جو بهترين ڄاڻو هو.
هن ابو معشر، فليح بن سليمان المدلي، شريڪ بن عبدالله للنخعيؒ کان تعليم حاصل ڪئي.
آخري ڏينهن خانه ڪعبه جو مجاور ٿي گذاريائين ۽ اتي رمضان سن ٢٢٧هه ۾ وفات ڪيائين.
انهن ناميور شاگردن کان سواءِ محمد بن سواء السدوسي (١٨٧هه). عثمان بن عمر البصري (٢٠٩هه)، ابو الربيع الزهراني (٢٣٤هه) ۽ ابو الحسين عاصم بن علي الواسطي (٢٢١) پڻ به هن وٽ تحصيل ڪئي (٣).

حوالا

البخاري، محمد بن اسماعيل	التاريخ الڪبير	حيدرآباد دکن	١٢٧٨/١٣٦٠
بروڪلمن، ڪارل	GAL, Supplementary I	ليدن	١٩٣٧
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	شعر ابي عطاء	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد	١٩٦١
ابن حجر العسقلاني	تهذيب التهذيب	حيدرآباد دکن	١٣٢٥
الخطيب البغدادي	تاريخ بغداد	قاهره	١٩٣١
الذهبي، شمس الدين	(١) العبرفي خبرمن غبر	ڪويت	١٩٦٠
	(٢) تذڪرة الحفاظ	حيدرآباد دکن	١٣٧٧/١٣٢٥
ابن سعد	الطبقات الڪبري	ليدن	١٩٢١/١٩٠٥
مولائي شيدائي	تاريخ تمدن سنڌ	سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد	١٩٥٩

---

(١) تهذيب التهذيب ١٠/٣١١. (٢) العبر ١/٣٩٩. (٣) تهذيب التهذيب ١١/٤١٩.

الطبري - محمد بن جرير | تاريخ الامم والملوڪ مطبعه الاستقامه القاهرة | ١٩٣٩
ابن عبدالبر | الاستيعاب في معرفه الاصحاب قاهرة | سن لڌ جاڻايل
ابو العلاء المعري | رساله الغفران | دارالمعارف قاهرة | ١٩٦٣
علي ڪوفي | چچنامه - سنڌي ترجمه سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد | ١٩٦٦
فواد افرام | دائرة المعارف | بيروت | ١٩٦۴
ڊاڪٽر مدد علي قادري (هن مقالي جو مقالہ نگار) | Humanitles Research Gournl | سنڌ يونيورسٽي | ١٩٦٦
ابن النديم | الفهرست | المڪتبه التجاريه قاهرة | ١٣۴٨
الواقدي، محمد بن عمر | ڪتاب المغازي | آڪسفورڊ | ١٩٦٦
ياقوت حموي | معجم البلدان | بيروت | ١٩٥٧

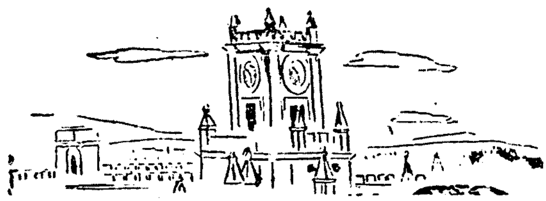

• محمد اسماعيل عرساڻي

تترن جو شڪار

تمهيد: گهڻن ماڻهن کي ڇو ڇو جي عادت کان بيزاري لڳندي آهي. منهنجي خيال ۾ ڇو ڇو جي عادت فائديمند ثابت ٿي آهي. مان سڄي عمر تعليم کاتي ۾ ماستر ۽ انسپيڪٽر ٿي رهيو آهيان. اسان کي ته اها سکيا ڏني ويندي هئي ته ٻارن جي ڇو ڇو جي عادت کي هرگز نه دٻايو وڃي. علم بي بحث پائدار ٿي نه سگهندو. سکڻ آهي ئي پڇڻ مان.

شيخ سعدي سڳوري فرمايو آهي ته "تا پير شوي بياموز" هر ڳالهه جو ڪجهه نه ڪجهه علم هئڻ ضروري آهي. مان ماستر ٿيس ان جو اهو مطلب نه آهي ته سواءِ پڙهائيءَ جي ڪم جي مون کي باقي ڪابه ڄاڻ هئڻ نه گهرجي. يا هڪ دين جي عالم کي سواءِ فقهي مسئلن جي ٻي ڪابه جهان جي ڄاڻ رکڻ نه گهرجي. مثنوي شريف ۾ هڪ حڪايت آهي ته ڪو عالم سڳورو پتڻ تي آيو ۽ اچي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيو، مير بحر (ناخدا) سان ڳالهين ڪندي مير بحر کان پڇيائين ته "ڪي پڙهيو آهين؟" مير بحر جواب ۾ پنهنجي اڻپڙهائيءَ جو اظهار ڪيو. عالم چيس افسوس، تو اڌ حياتي وڃائي! مير بحر ويچاري صبر اختيار ڪيو. ٻيڙي هلندي رهي ۽ جڏهن وچ سير تي آئي تڏهن سخت طوفان شروع ٿيو. مير بحر ٻيڙيءَ ۾ ويٺل مسافرن کي خطري جو اطلاع ڏنو، ۽ عالم سڳوري کان پڇيائين ته حضور ڪي ترڻ سکيا آهيو، عالم سڳوري جواب ڏنو ته اسان جو ڪم علم سان، ترڻ سان ته ڪڏهن واسطوئي ڪو نه پيو. ان تي مير بحر ٿڌو ساهه ڀري چيو ته "افسوس توهان اڄ پنهنجي سڄي حياتي وڃائي!"

مطلب ته جڏهن ڪنهن ڪچهريءَ ۾ وڃجي، ۽ ڪابه گفتگو ڪري ته ڪم از ڪم اسان کي هر موضوع بابت ٿوري ڪي گهڻي ڄاڻ ضرور هئڻ گهرجي ۽ جنهنڪري هو محفل جي گفتگو ۾ ڪو نه ڪو حصو وٺي سگهي ۽ بلڪل ڪورو هئڻ سبب لڄي نه ٿئي.

استاد ارسطا طاليس هڪ دفعي ستار ويٺي وڄائي ته ڪو عالم لنگهي آيو ۽ ارسطوءَ کي چيائين ته اوهان جهڙي بزرگ عالم کي هڙو ڪيريل قسم جو ڪم ڪندي شرم محسوس ٿئو ٿي. ان تي ارسطوءَ ورائيو ته شرم جو مقام ته ان وقت آهي ته جڏهن ٻيا سڀ ستار وڄائڻ ڄاڻندا هجن ۽ مان هڪڙوئي ڪورو هجان.

مذڪوره چند سٽن لکڻ مان مقصد اهو اٿم ته مون پنهنجي طبيعت ۾ اچ اچ جي عادت ڪري ڇڏي هئي ۽ جيتي ڪو موضوع ڇڙالدو هو ته ان ۾ ڪهڙي دلچسپي وٺندو هوس، جا ڳالهه نه سمجهندو هوس ان جي اچڻ جي ضرور ڪوشش ڪندو هوس. محض الهيءَ خيال (اجائي) مان نه ته هيءَ جاهلن، اڻ پڙهيان يا ڇتن جي ڪچهري آهي ۽ ان ۾ وقت وڃائڻ فضول آهي. مون ڪڏهن به پنهنجي مٿي قبول نه ڪئي پڙهيل ته فقط ڪتابن جي وسيلي ڄاڻ حاصل ڪن ٿا، پر جن کي اڻ پڙهيل سڏيون ٿا تن جي ڄاڻ خود پنهنجي تجربن ۽ چشم ديد واقعات تي مبني هوندي آهي. اهو بلڪل صحيح آهي ته:

شنيده ڪي بود مانند ديده
ترا ديده و يوسف را شنيده.

هن کان اڳ مون ہلن جي شڪار، بلبلن جي شڪار، ڊاڊ جي پکين جي شڪار تي مضامين لکيا آهن ۽ هينئر تترن جي شڪار تي قلم کنيو اٿم.

تترن جي شڪار بابت عام معلومات مون کي پنهنجي عزيز دوست فريد خان چالديني بلوچ ساڪن کيڏڻ کان ملي هئي. هو صاحب تيترن جي شڪار جو بذات خود وڏو شوقين ماڻهو هوندو هو ۽ تتر ذاريندو ۽ ويڙهائيندو به هو. ۽ مون کي تترن جي شڪار بابت عجيب غريب ڳالهيون ٻڌائيندو هو، جي منهنجي دل تي اڻمٽ نقش ٿي ويندڀون هيون. مون کي بارها پکيءَ جي شڪار تي وڃي به مليو هو ته ان شڪار جو چشم ديد مطالعو ڪريان ۽ لطف اندوز ٿيان. بيشڪ اکين سان ڏسڻ ڪنن سان ٻڌڻ کان هزارين دفعا بهتر آهي.

تترن جا قسم: سنڌ ملڪ ۾ تترن جا فقط ٽي قسم ٿيندا آهن ١. هڪڙا ڪارا ٢. ڀورا ٣. ايراني.

مٿيان ٽيئي قسم اڪثر هڪ شڪل ۾ هڪجهڙا هوندا آهن فقط رنگ جو تفاوت هوندو آهي. ڪاري نر تتر جي ڀاسي وارا ڪنب چٽڪمرا ۽ ڪارا اڇين ٽڙين سان هوندا آهن باقي سينو صاف ڪارو ۽ پٺيءَ وارا ۽ ڪنڌ جا ڪنب به ڪارا ٿيندا اٿس. ڪنن وارا ڪنب پنهي ڀاسي صاف اڇا ٿين ٿا ڄنگهن تي ڪڪڙ واڱي ڪڙهون (سيخون) ٿينديون اٿس مگر ماديءَ کي نه هوندي آهي. سڏيون هوندييون آهن ۽ اوڪدار نه هوندييون آهن. هي پکي تمام حسين ٿيندو آهي، مگر سندس ماديءَ جي بدن جا ڪنب ڀورا ۽ چٽڪمرا ڀوري تترن جي اصولي هوندا آهن ۽ هيءَ شڪل ۾ حسين ۽ وڻندڙ نه هوندي آهي. ڪارو تتر قد بت ۾ ڀوري تتر کان وڏو ۽ قداور ٿيندو آهي. هن قسم مان فقط نر پڇر ماڻهو شڪار لاءِ يا بوليءَ ٻڌڻ لاءِ پاليندا آهن. هن جي مادي کان پالبي آهي جو ته هوءَ نر سان گڏ ڪاله بوليندي آهي. هي پکي وار ڪري نه رهندا آهن نر هرهڪ اڪيلو پنهنجي منهن رهندو آهي. فقط اڳ جي وقت هڪ نر تتر سان

سان ٽي - چار ماديون گڏ ڏسبيون آهن، ٻر جڏهن اهي ماديون آنن تي آرو ڪري ويهنديون آهن، تڏهن نر تتر انهن کي ڇڏي اڪيلو پنهنجي منهن وڃي ڪهندو آهي ۽ وري مادين جي خبر نه رکندو آهي. ماديون ٻچن ڦوٽڻ بعد ٻچن کي تيستائين پاڻ سان رکنديون آهن جيستائين وري لڏ جي موسم اچي. پوءِ ٻچن کي الوداع ڪري ٻر کي ڳولي وڃي لهنديون آهن ۽ ٻچن مان هرهڪ جدا پنهنجو رستو وٺندو آهي. هن جنس ۾ نر ٿورا ۽ ماديون گهڻيون هونديون آهن، ڇاڪاڻ ته ڪارو نر تتر شوق ۾ اچي وڏي ناز ۽ غرور سان ڪنهن دڙي يا ڪاٺ جي ٿنڊ يا ٿنڀ جي ٿنڊ تي چڙهي سڪٽي ميدان ۾ هڪ جاءِ تي اتهي ڪجهه وقت لڳاتار ٻوليندو آهي، جنهنڪري شڪاري ماڻهو، توبچي، باز واران ۽ لاون وارا ڪيس آسانيءَ سان ماري وٺندا آهن. مگر مادي اصل نه ٻوليندي آهي ۽ ڪکن ڪالٻرن ۾ لڪل ۽ محفوظ رهڻ ڪري بچاءُ ۾ رهندي آهي. اهوئي سبب آهي جو لڏ جي وقت ۾ هڪ نر سان گڏ چار-پنج ماديون هونديون آهن.

ڀورو تتر: هن تتر جي نر توڙي ماديءَ جو رنگ هڪجهڙو هوندو آهي. سيني وارا کنڀ ڀورا ڪجهه اچائيءَ ڏانهن مائل هوندا آهن جنهن تي ڳاڙهاڻ تي مائل ننڍا ڇٽا داب داب وارا هوندا آهن. ۽ پٺيءَ وارا کنڀ ڀورا ۽ ڳاڙهسرن داڻن وارا هوندا آهن ۽ نر کي ٽنگهن تي ڪڪڙ وانگي چهنبدار ڪنڊ هون (سيخون) هونديون آهن جي پاڻ ۾ وڙهڻ وقت استعمال ۾ آڻيندا آهن، باقي مادين کي ڪنڊهون (ڪنهن به قسم جي تترن کي) نه ٿينديون آهن. هي اڪثر گهٽو ڪري ولرن جي صورت ۾ هوندا آهن. بعضي ته ڏهه-پندرهن اڪثر ولر ۾ ڏسبا آهن مطلب ته هي ان-ٽن پڙهين تائين گڏ رهندا آهن، بعضي ملڇڻ اوچتو خانه جنگي ٿيندي آهي جنهنڪري ڌار ڌار ٽوليون ٿي وينداآهن. ان جي باوجود جوڙو تتر هڪ نر ۽ هڪ مادي پاڻ ۾ ضرور گڏ هوندا آهن ۽ گڏجي ٻوليندا آهن. ويڙهه جي وقت ۾ مادي نر جي مددگار هوندي آهي. سندس ٻولي سيٽيءَ وانگر هوندي آهي ۽ تيز ۽ زور سان ٻولي نر کي وڙهڻ لاءِ همٿائيندي آهي؛ بعضي پنهي طرفن جون ماديون پاڻ ۾ وڙهڻ شروع ڪري ڏينديون آهن ۽ نر تتر پاڻ ۾ وڙهي ڪنڊهن سان هڪٻئي کي رتو ڇاڻ ڪري وجهندا آهن. اهڙي ويڙهه وري وري ميلن ڪرڻ سان اڌ ڪلاڪ تائين به هلندي آهي جنهن ۾ هارايل ڌر اما جنوءِ ڇڏي ٻئي طرف ڀڄي ويندي آهي. ڪٽندڙ ڌر فاتحانه انداز ۾ انهيءَ ميدان جنگ واريءَ جاءِ تي ڪجهه وقت ٻوليندي رهندي آهي. ان بعد وري وڃي چگڻ کي لڳندي آهي. مطلب ته هن قسم جي تترن ۾ نر ماديءَ جو گڏ هجڻ لازمي آهي جيڪڏهن ڪنهن به جوڙيءَ مان هڪ مارجي ويو ته ٻيو پريشان ٿي ڊالهون ڪندو رهندو، جيستائين کيس ڪو ٻيو جوڙيوال ملي.

هي اڪثر ڊلدن وارين زمينن ۾ گهڻو ڏسبو آهي؛ سو به واهن تي ٻيلن يا ڪڙين تي ٻيلن جارين ۽ ڪيپن واري جهنگل ۾. مگر ڪارو تتر ڊلد واريءَ زمين ۾ گهڻو ۽ ٻوٽن واري هنڌ تي تمام ٿورو ڏسبو آهي. ان جي برعڪس ڀورو تتر خشڪ ٻوڪ واريءَ زمين، ٻوٽن ۽

تر جي پيٽن واريءَ وڏڪار ۾ گهڻو ڏسبو آهي. هي ٻئي ڪاري تتر کان بدن ۾ هلڪو ۽ سولائي ۾ گهٽ هوندو آهي.

ايراني تتر: هي تتر عين ٻئين پوري تتر جهڙو ۽ ساڳين وصفن وارو هوندو آهي، تفاوت فقط اهو هوندو اٿس ته هي قداور ۽ بدن جو ڳرو هوندو آهي. وزن ۾ ڪاري تتر کان ٻه زياده وزني ٿيندو آهي. سندس ٻولي ڳري گرڙاٽ واري ۽ گهٽ وڻندڙ هوندي آهي. هي تتر خاص ڪري ويڙهائڻ لاءِ ڪڪڙ والڪي ڏاڍو آهي. ڪي ماڻهو جوڙي ڪري ۽ مادي گڏ پاليندا آهن ۽ ڪي فقط اڪيلو نر پاليندا آهن. هنن جي ويڙهه تي سوين ۽ هزارن روپين جون بازيون لڳنديون آهن.

پيدائش ۽ رهائش: هي جهنگ جا پکي آهن ۽ جهنگ ۾ رهندا آهن ۽ اتي ئي ٻچا ڪندا آهن. ڪاري تتر جي مادي لڳ جي وقت ۾ ڪاري تتر کي ڪولي وجهي هن سان گڏجي آهي پر جيڪڏهن اتفاقاً ڪارو تتر ڪنهن باز وغيره جي خوف کان يا موسم جي خرابيءَ سبب ٻولڻ نه هوندو ته پوءِ جنهن جوءِ ۾ ٻئو تتر گهمندڙ هوندو، اهيءَ هنن ٻچي مخصوص انداز ۾ هڪ ٻولي ڪندي جنهن ڪڪڙ اچي وقت تتر تتر جي ٻولي ڪندي آهي. بلڪل اهيءَ طرح ڪاري تتر جي مادي اها سندس مخصوص ٻوليءَ ۾ ٻوليندي آهي، جنهن جي ٻڌڻ سان ڪارو تتر ڪيترن خطرن جي باوجود ليڪي ڇپي ماديءَ وٽ پهچي ويندو آهي ۽ ان کي پاڻ کان هرگز جدا ٿيڻ نه ڇڏيندو آهي، جيستائين هوءَ آري تي نه ويهندي. اهڙيءَ طرح هو ٽي-ٽي چار-چار ماديون وٺي پاڻ سان گهمندا آهن. هي پکي گهڻو ڪري ڊلي وارين زمينن ۾ رهندا آهن ۽ رات جو وسندي نه زمين تي ڪندا آهن. مادي آنا ڪنهن لٽين يا ڪڻهن جي گهاٽن ٻوٽن ۾ ٿورو ڪکن کي ڇپي مروٽي ان جي مٿان لاهيندي آهي، ۽ جڏهن آري تي ويهندي آهي تڏهن نر تتر ڪٿ ڇڏي ڏيندو آهي ۽ وري اهيءَ ماديءَ يا سندس ٻچن جي ڪا ٻي پرواهي يا پرگهور نه لهندو آهي. مادي ٽن-ايڪاٽن هفتن بعد ٻچا ڦوڙي اٿندي آهي ۽ اڪيلي سر ٻچن کي چڱائيندي آهي، جيستائين هو لائق ٿين اهو عرصو گهڻو ڪري پنج-ڇهه مهينا هوندو آهي.

تترن جا هيٺيون قسم سال ۾ ٻه دفعا ٻچا ڪندا آهن. موسم بهار ۽ موسم سرءُ، اهي ٻئي مندون تترن جي ٻچن ڪرڻ جون هونديون آهن. ٻچن جڻڻ کان پوءِ اول ننڍا ڪيڙا پوءِ وڏا ڪيڙا، ماڪوڙا، اناج جا داڻا ان بعد وڏا مڪڙ ۽ مڪڙيون ۽ اهڙي قسم جون ٻيون شيون، ماءُ انهن کي کارائيندي رهندي آهي ۽ هو آهستي آهستي هيري پوءِ پنهنجو چوڳو خود هٿ ڪري کائيندا آهن. هي پکي جيتوڻيڪ رات ڏينهن زمين تي رهندا آهن ان هوندي به هو پنهنجي حفاظت ۾ وڏا چالو هوندا آهن، ۽ اوچتو ئي اوچتو اهڙا ڇپي ويندا آهن جو ڳولڻ سان به نه لڀندا آهن. سنڌيءَ ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي لڪڻ لاءِ مثال ڏبو آهي ته هيءُ ڪارڙي تتر وانگر ڇپي ويو. اهڙيءَ حالت هوندي به ڪيترائي ٻچا جهنگلي جانورن ۽ شڪاري پکين جي ور چڙهي انهن جو قوت ٿي ويندا آهن، اهوئي سبب آهي جو ڪارڙو تتر پوري تتر جي نسبت ۾ گهٽ انداز ۾ ٿئي ٿو.

پورا تتر جهنگ ۾ رهندا آهن. جي جهنگن ۽ واهن جي ٻنن، ڪڙٻن جي ڪپن ۽ ٻوٽن وارن ٽڪرن يا وارياسي هنڌن تي هوندا آهن، هي ٻاڻ ۾ ولر ڪري رهندا آهن ۽ ويڙهه وقت گڏجي مقابلو ڪندا آهن، ڏينهن جو زمين تي ڪهمي قري چوڳو حاصل ڪندا آهن ۽ سندن قوت اناج، ڏٿ، ڇارين جي ٻڪ ۽ ٻيرون، ڪيڙا، ماڪوڙا، تيڏيون، مڪوڙيون ۽ مڪڙ هوندا آهن، خاص ڪري ننڍن ٻچن جو گذران چيٽن، ڪهوڙن ۽ گذهن جي لڏ ۾ پيدا ٿيندڙ ڪيئتن ۽ آڏوهيءَ تي هوندو آهي. هنن ٻچن پالڻ لاءِ نر مادي گڏيل ڪوشش ۾ مصروف هوندا آهن. ڪنهن اوچتي خطري وقت ماءُ يا پيءُ جي ڪنهن خاص ٻوليءَ تي آواز تي ٻچا يڪدم هيڏانهن هوڏانهن ٽڙجي ۽ ڇپي ويندا آهن ۽ خطري لهڻ بعد مائٽن جي سڏڻ تي وري اچي گڏ ٿيندا آهن، انهيءَ دوران نر ۽ مادي ٻچن سميت رات ۽ ڏينهن گڏ رهندا آهن. مگر جيئن ٻچا وڏا اڏامڻ جيڏا ٿيندا آهن، ته پوءِ گڏجي اچي ڪنهن ڪهاٽي وڻ تي رات جو رهڻ لاءِ انتظام ڪندا آهن، جو تمام هي تتر رات جو وڻ تي گذاريندا آهن، اٿي رهڻ لاءِ ڪو آکيرو وغيره نٺاهيندا آهن مگر هرڪو علحده علحده پنهنجي خيال موجب ڪنهن شاخ تي ويهي رات گذاريندو آهي. صبح ٿيڻ شرط وري هيٺ لهي وڃي پٽ تي چوڳو چڳيندا آهن. خاص طرح سياري جي موسم ۾ جڏهن ٻوٽن، ٽرن ۽ ٻرن ۾ ساوڪ گهٽ ٿي ويندي آهي ۽ آباديون وغيره به گهٽ ٿي وينديون آهن يا ختم ٿي وينديون آهن تڏهن هنن پکين جو خاص کاڌو ٻوٽن تي ٿيندڙ سنهڙو گاهه هوندو آهي جنهن کي ڪلورو چوندا آهن ۽ اهو گاهه سياري ۾ بلڪل سڪي ويندو آهي، ان جي پاڙن ۾ لاهوري گجرن وانگر ننڍيون گنڍيون گول ٻصر جي اولي گنڍيون هونديون آهن جن کي ڏاچوڙا يا موٿ چوندا آهن ۽ اهي زمين اندر هونديون آهن، تن کي زمين مان کوٽي ڪڍي کائيندا آهن اهو سندن خاص کاڌو هوندو آهي.

ايراني تتر خاص ڪري ويڙهه لاءِ پالهندا آهن، هنن جا ٻچا هٿراڍو اولي پيدا ڪرائبا آهن. ڏاريل نر ماديءَ تتر جو پڃرو پاس، اٽ يا آنڃين جي سنهين ڪاٺين مان ٺهيل هوندو آهي. جنهن جا ٻه پاڱا هوندا آهن، هرهڪ پاڱي جو هيٺيون حصو چوڪنڊو ۽ مٿيون چؤاري (ڪڪاٺين گهر) وانگر مخروط اولي هوندو آهي. ٻنهي پڃرن جو هيٺيون حصو مليل ۽ چوٽيون جدا هونديون آهن، سندن چوٽين کي پاڻ ۾ ملائڻ لاءِ هڪ جنديءَ چڙهيل ڳنڍ جڙيل هوندي آهي جنهن مان پڃري کي کٽي هلي سگهبو آهي. ٻنهي پڃرن ۾ ڏار ڏار دريون هونديون آهن جتان تتر اندر وڃي ٻاهر اکري سگهندا آهن. ٻنهي پڃرن جي وچ ۾ هڪ دري هوندي آهي جنهن جي کولڻ تي نر ۽ مادي پاڻ ۾ هڪ پڃري ۾ گڏجي سگهندا آهن. ٻچن ڪرڻ وقت خاص طرح اٿين ڪيو ويندو آهي مگر لڳ واري وقت وڏا ۽ ويڪرا پڃرا استعمال ڪيا ويندا آهن، جنهن ۾ تتر سهولت سان لڳ ڪري سگهن ۽ مادي آزاديءَ سان

آنا لاهي ۽ انهن تي آرو ڪري سگهي. ڪي ڪي شوقين تيتري اهڙن تترن کي ٻچن کان ٻاهر ڪيڏي لڳ ڪرائيندا آهن ۽ انهن جا آنا ٻاڻ وٽ سنڀالي رکندا آهن، پوءِ ڪنهن چارپدار ٻچري ۾ مادي تيتر کي آري تي ويهاريندا آهن، انيڙن ٻچن کي اول ڪڏرون ۽ انيڙا ڪيئان ۽ پوءِ اناج، پکڙن جو ڏارو وغيره کارائيندا آهن، اهڙي قسم جا ٻچا وڏيءَ قيمت تي تترن ويڙهائڻ وارا شوقين خريد ڪري وٺي ويندا آهن.

تترن جو پالڻ: سيني تترن ۾ ڪارو تتر پالڻ تمام ڏکيو آهي ڇو ته هي تتر طبيعت جو شوخ هوندو آهي ۽ ماڻهوءَ سان جلد ۽ آسانيءَ سان نه هرندو آهي، انهيءَ ڪري هن کي ڇهڻ سان ٻروقت هٿ ڪيو آهي، جيئن جهنگ ۾ کهٽي رهڻ جو ڪيس ڪوبه سڌ سماءُ نه ٻوي. ان لاءِ تتريءَ کي آري تي ويٺل حالت ۾ هٿ ڪيو آهي ۽ روزالو ان جي نظرداري ڪئي آهي ۽ جيئن ٻچا ڦٽندا آهن تيئن انهن کي ٻهرئين يا ٻئي ڏينهن تي ڪٺي اچيو آهي. ۽ ڪوٺو ڪري ڪهٽ ۾ ڪهٽ چار يا پنج ٻچا ڪٺي اچبا آهي، ڇو ته ڪاري تتر جي ٻچن ۾ نر ٿورا ۽ ماديون گهڻيون ٿينديون آهن، ۽ لنڊي هولدي سندس نر يا ماديءَ جي هجڻ جي ڪابه خبر نه پولدي آهي. انهيءَ ڪري گهڻا ٻچا ساڳئي وقت پالبا آهن ته جيئن انهن مان ڪو هڪ نر ٻچو ملي وڃي. شڪار لاءِ خواهه سولهن لاءِ نر ٻچو ڪم ايندو آهي. مادي فقط خفتي پاليندا آهن. جيڪي ماديءَ تيتريءَ واري ٻولي، جيڪا هوءِ لڳ وقت ڪندي آهي، سا ڪري سگهندا آهن. اهڙا مثال اهايت ٿورا ٿيندا آهن، مگر عام طرح نر ٻچا ڪم ايندا آهن. ٻچن کي هٿ ڪرڻ بعد انهن کي پالڻ جو ڪم اهايت ڏکيو آهي، ڇو ته هو ماءُ کان جدا ٿيڻ سبب اچي نه سگهندا آهن. تنهنڪري انهن کي بچائڻ لاءِ پوري تتر جي پاليل لنڊن ٻچن سان گڏ ٻچري ۾ رهائيو آهي، جيئن هو انهن جي ڪنين ۾ لڪي ويهي رات جو سيءَ کان بچاءُ حاصل ڪري سگهن. ۽ جيڪڏهن پوري تتر جا ٻچا نه هولدا آهن ته پوءِ ٻچري ۾ ڪپهه وجهي ٻچن لاءِ انيڙو گهر تيار ڪيو آهي، جنهن ۾ هو اندر آرام ڪري سگهن. انهيءَ گهر کي هر وقت درست ۽ صاف رکڻو پوندو آهي. لنڊن ٻچن کي اول سندن ڇهنب ڪولي ان ۾ ڪڏرون وجهڻيون پولديون آهن. اهڙيءَ طرح سندن کاڌي جو انتظام ڪيو آهي. پنجن-ستن ڏينهن بعد هو انهيءَ کاڌي تي هري ويندا آهن، پوءِ ڪڏرون سندن اڳيان ڦٽيون ڪيون آهن ته خود انهن کي کائي ويندا آهن. پندرهن-ويهن ڏينهن بعد انيڊيون تڏيون ۽ مڪڙيون جهلي انهن جا ذرا ذرا ڪري کين کائڻ لاءِ ڏبا آهن. اهو عمل اپستائين جاري رکيو آهي جيستائين اناج کائڻ جهڙا ٿين، پوءِ کين ٻاجهريءَ يا چانورن جو ڏارو ۽ پکڙن جو ڏارو کارائيو آهي. ڪجهه وڏي ٿيڻ وقت کين گوشت جا سنها ذرا به کارائبا آهن. پنجن-ڇهن مهينن تائين سندن نر يا ماديءَ جي سڃاڻپ نه ٿيندي آهي ۽ وقت بوقت کنڀ بدلائيندا ۽ شڪل بدلائيندا رهن ٿا. سندن سڃاڻپ ڪيءَ طرح ٿاهن ٿيندي آهي جڏهن نر ٻچي جي ڪنن وٽ ڳلن تي صاف

اچا ڪنپ اڪري اروار ڏيندا آهن ۽ سيني تي ڪارا ڪنپ اچين لنڊين ٽڪڙين (ٽڪڙين) وانگي لڪرالدا آهن ۽ پوءِ رفتي رفتي سڄو سينو ڪارو ٿي ويندو آهي ۽ سيني جي پنهي پاسي اڇين پڙين وارا ڪنپ هولدا اٿس. الهن پچن جي سڃاڻپ بعد مادين کي جهنگ ۾ ڇڏي ڏبو آهي. ۽ فقط نر پچا پالبا آهن جي گهڻو ڪري بهار جي موسم ۾ ٻولڻ شروع ڪندا آهن ۽ پوءِ سياري تائين ٻوليندا رهندا آهن. خاص طرح بهار ۽ ساوڻ موج ۾ هوندا آهن ۽ سڄو ڏينهن ٻوليندا رهندا آهن، فقط سياري جي سخت سرديءَ ۽ باز جي موجودگيءَ سبب ٽڏ وارا ٻ-چار مهينا ٻولي ڪاله ڪندا آهن.

پوري تتر جا پچا پالڻ ڪاري تتر جي پچن کان آسان آهن ڇو ته هنن جي سڃاڻپ سولي آهي مادي‍ءَ پچي جون چنگهون لسيون هولديون آهن، پر نر پچن جي چنگهن تي ڪڙهن (سيخن) جا ننڍڙا نشان ظاهر هوندا آهن. جنهنڪري تترن جا شوقين سندن مرضيءَ موجب نر پچا يا ماديون چاهين ته پالي سگهن ٿا، گهڻو ڪري ڪي ماڻهو ٻ پچا هڪ نر ۽ هڪ مادي پاليندا آهن ۽ ڪي اڪيلو نر پچو پاليندا آهن، هن قسم جا تتر آساليءَ سان ماڻهوءَ سان هري سري وڃن ٿا. هنن جا پچا گهڻو ڪري جهنگ مان جهلي پاليندا آهن. ڪجهه وڏا ٿيندا آهن ته پوءِ ماڻهن جي وات سان وچايل سينڌ تي ٻولڻ شروع ڪندا آهن. هي پچا جيترو ننڍا هوندا آهن، اوترو جلد ماڻهوءَ سان هري ويندا آهن. نر پچو جلد ٻوليندو آهي، مگر مادي ار سان گڏ وڏي ٿيڻ بعد ٻوليندي آهي ۽ جڏهن نر کان جدا ٿي ويندي آهي تڏهن هن کي ڪُولڻ لاءِ ٻ ٻوليندي آهي، سندس ٻولي سيٽيءَ وانگر هولدي آهي. هنن تترن جي پچن کي ڪجهه وقت ڪيئان ۽ تڏون وغيره کارائبا آهن پوءِ پاجهري، چانور ۽ پگڙن جو ڏارو ازخود کائيندا رهندا آهن. واريا‌سن پٽن يا ڏڏڙ واريءَ زمين کي ڇهنب سان کوٽي اتو ڪري ان ۾ ليٽندا آهن. جهڙيءَ طرح ماڻهو وهنجي بدن کي صاف ڪندو آهي تهڙيءَ طرح تتر واريءَ ۾ ليٽي تازا توانا ٿيندا آهن، هنن پاليل تترن کي شڪار لاءِ لائوي طور ڪم آڻبو آهي ۽ ڪي ڪي شوقين الهن کي وڙهائيندا ۽ بازيون رکندا آهن.

شڪار جا طريقا:

پهريون آهي بندوق سان شڪار: جڏهن ڪارو تتر ڪنهن بنڊ تي يا ڪنهن مٿاهين بنڊ تي چڙهي موج سان ٻوليندو آهي، ان وقت توبچي لڪي ڇپي وڃي ان کي ڏڪ هڻندو آهي. هن اموالي فقط نر تتر جو شڪار ڪبو آهي. ٻيون اموالو آهي، لائو تتر ڪنهن ڪليل هنڌ تي رکبو آهي ۽ ان جي ٻولڻ تي ڪارو تتر جهنگ سان اڪري وڙهڻ لاءِ اچي ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت لڪل توبچي ڪمس بندوق سان ماري وجهندو آهي. هن اموالي ۾ فقط نر تتر جو شڪار ٿيندو آهي، ٽيون اموالو آهي ته جهنگ ۾ يا پوکن ۾ ٻ-چار ماڻهو لڪيون ۽ پالڻا ڪٺي ڏڪاءَ ڪندا ۽ هڪلون ڏيندا ايندا ۽ تترن کي اڏرندا ايندا آهن جنهن آواز تي

تتر اڏامندا آهن، جن کي توبچي ڏک هڻندو ويندو آهي. هن لمولي لر توڙي مادي پڻهي جو شڪار ٿيندو آهي مگر پوري تتر جو شڪار ٻيءَ طرح ٿيندو آهي. سالوڻيءَ جي موسم ۾ جڏهن سائو ڪلورو (سنهڙو گاهه) پوکن تي جام ٿيندو آهي، ان تي تترن جا ولر اچي ظاهر ظهور چڳڻ لاءِ کهندا آهن يا سرءُ جي مند ۾ سياري ۾ جڏهن اهو ڪلورو سڪي ويندو آهي ۽ ان جي پاڙن ۾ ننڍا ننڍا ڏاچوڙا هوندا آهن، جيڪي زمين مان تتر چهنبن سان کوٽي انهن ڏاچوڙن کي کائيندا آهن. هيءَ سندن محبوب ۽ دلپسند خوراڪ هوندي آهي، ۽ ان ڪاڏي تي تمام متارا ٿيندا آهن. اهڙي وقت ۾ سڄو ولر ڪڏهن هڪ هنڌ زمين کوٽڻ ۾ مشغول هوندو آهي. اهڙن وقتن تي جڏهن تتر ڪليل ميدان ۾ هوندا آهن، تڏهن توبچي لڪي مٿن فائر ڪندو آهي، جنهن ڏک سان هڪ کان وڌيڪ ٻه-ٻه، ٽي-ٽي، چار-چار ڪڏهن هڪ ڏک ۾ ئي اچي ويندا آهن. ٻيون نمونو شام جو جڏهن تتر وڻن تي وڃي ويهندا آهن. ان وقت ڪين بندوق سان ماري سگهبو آهي، ٽيون نمونو ڪاري تتر جي شڪار وارن ماڻهن جي مدد سان جهنگ مان تڙي پوءِ ڪين بندوق سان ماربو آهي. انهن ٽن طريقن سان پوري تتر جو شڪار بندوق سان ڪري سگهبو آهي. ان کان علاوه جهنگ ۾ لڪي پوري تتر جو شڪار بندوق سان ڪرڻ محال آهي.

بازن سان شڪار ڪرڻ: باز سرد ملڪن جي پيداوار آهن. هتي سنڌ ملڪ ۾ سياري ۾ ايندا آهن ۽ اونهاري جي شروعات ۾ واپس هليا ويندا آهن. بازن جا گهڻائي قسم آهن. هو جڏهن سنڌ ۾ ايندا آهن، تڏهن بازن جا شوقين انهن کي ڳولي، سندن رات جي ويهڻ واري هنڌ جي ڳولا ڪندا آهن ۽ پوءِ اتي سنها رڇ (ڄاريون) اڏي ان ۾ ڪين ڦاسائيندا آهن ۽ پروقت سندن اکين جي هيٺين ڇپرن کي سئين سان ٽنبي سنهيون ڏوريون وجهي مٿي جي مٿان ڏوريون ٻڌي سندن اکيون بند ڪري ڇڏيندا آهن، جيئن هو ڪجهه به ڏسي نه سگهن. پوءِ سندن چنگهن ۾ چمڙي جون سنهيون ڏوريون يا ڪشا وجهي (جن کي دواليون چوندا آهن) انهن کي سنهيءَ مضبوط ڏوريءَ سان ٻڌي ڇڏيندا آهن ۽ هٿ جي مٿان چمڙي جو دستانو ٻڌي ان مٿان باز کي ويهاريندا آهن ۽ ڏوري هٿ ۾ قابو جهلي پوءِ باز کي شهرن ۽ ميلن ملاکڙن ۾ گهمائيندا وتندا آهن، جيئن هو ماڻهن جي آواز جو خوف برداشت ڪري وڃن، پوءِ انهن جي اکين جون ڏوريون رفته رفته ڍريون ڪندا ويندا آهن جيئن هو ماڻهن کي ڏسندو ۽ ڏپ جهليندو رهي ان کان سواءِ رات جو ڪيس ننڊ ڪرڻ نه ڏيندا آهن ۽ هڪ ماڻهو ڪيس سڄي رات هٿ تي ويهاري آهستي آهستي ٻئيءَ تي هٿ ڦيرائيندو ڪيس سجاڳ ڪندو رهندو آهي، اهڙيءَ طرح اٺ-ڏهه ڏينهن ڪندا آهن جيستائين باز ماڻهوءَ جو ڏپ جهلي سائس هري ميري وڃي، پوءِ سندس اکين واريون ڏوريون صفا ڪڍي اکيون کولي ڇڏيندا آهن ۽ هٿ تي رکي خوب گهمائيندا آهن جيئن سندس خوف اصل لهي وڃي ۽ ڪنهن

۽ ڇڏي ڪان نہ ڏجي. ان ڪان پوءِ بہ ڪيس شڪار ڪرڻ لاءِ ھيرائيندا آھن، ائين ڪرڻ لاءِ
تتر يا ڪنھن ٻئي پکيءَ جي ڪٽل لاھي گوشت جدا ڪري ۽ ان ڪل کي ڪپهہ سان پُري
ھڪ پوتو تيار ڪندا آھن ۽ ان کي باز جي سامھون پال والگر اڇلائيندا آھن جنھن کي باز
اڏامي وڃي جھليندو آھي. اھڙي استعمال بعد جنسي جيئرو پکي ڪنھن ڪٽيل اڏائيندا آھن، ان
کي باز وڃي پڪڙيندو آھي. اھو شغل ايستائين جاري رکندا آھن جيستائين باز مڪمل شڪار
جي لائق بنجي وڃي. انھيءَ عرصي اندر شڪاري جھنگلي ننڍا پکي، تتر، گيرا، ڪبوتر،
ھيڙھا، پرپلا وغيره قاسائي اچي باز کي ڪارائيندا آھن، ۽ جڏھن باز خود شڪار جي لائق ٿيندو
آھي تہ پوءِ ڪيس کيل شڪار وارن پکين سان ڪارائبو آھي. باز کي اڪثر مٿي ۾ چمڙي جي
ٽوپي وجھي ڇڏيندا آھن جيئن ھو گھڻو اڏامڻ جي ڪوشش نہ ڪري ۽ پريشان نہ ٿئي. پاليل
باز کي پيرن ۾ ننھڙيون گھنگھرون وجھي ڇڏيندا آھن جيئن خبر پوي تہ ھي پاليل باز آھي
۽ شڪار وقت جيڪڏھن مالڪ کان جدا ٿي وڃي تہ ان کي سولائيءَ سان ڳولي سگھجي.
باز کي جنھن ڏينھن شڪار ڪرائڻو ھوندو آھي ان ڏينھن صبح جو کيس ڪاڌو نہ ڏنو ويندو
آھي ۽ سويل ئي پرٿي جٿا باز کي جھنگل ۾ وٺي ويندا آھن ۽ بازدار خود باز کي سنڀاليندو
آھي، باقي ٻيا ماڻھو جھنگل مان يا پوڪن مان لڪائي پکين کي اڏائيندا آھن. بازدار باز کي
پنھنجي ساڄي ھٿ جي مٺ ۾ ٻنهي پيرن مان دواليون ڪڍي ڇڏيندو آھي ۽ سندس مٿي مان چمڙي جي ٽوپي
لاھي، باز کي مُٺ ۾ قابو جھليندو آھي ۽ تتر جي اڏامڻ سان بروقت مُٺ سان بال والگي باز
کي ان تتر جي پٺيان ڇڏي ڏيندو آھي. باز گھڻو ڪري تتر جي ھيٺان اڏامندو ويندو آھي ۽
جنھن مھل تتر ھيٺ ڪنھن وڻ ۾ لھڻ جي ڪوشش ڪندو آھي، انھيءَ وقت باز لُوھہ ڏيئي
کيس وڃي پنھنجن چنبن ۾ ضبط ڪندو آھي ۽ سوءِ ٻئي ٻڪو اچي پٽ تي ڪِرندا آھن ۽
باز چنبن ۾ دٻائي تتر مٿان چڙھيو ويٺو ھوندو آھي. پوءِ شڪاري وڃي باز جي چنبن ۾
بند ٿيل تتر کي تڪبير وجھندو آھي ۽ رَتُ باز کي پياريندو آھي، جو رت باز سندس چهنب
سان چوسيندو آھي. ان بعد آھستي آھستي باز جي چنبن مان تتر کي ڪڍبو آھي. پر جيڪڏھن
تتر جيئرو ڇڏائڻو ھوندو آھي تہ پوءِ تتر کي قابو جھلي ان بعد تتر جو پوتو جو شڪاري
پاڻ سان کڻندا آھن. اھو ان جي سامھون مٿي ھوا ۾ اڇلبو آھي تہ باز ازخود ان ڏانھن
اڏامندو آھي ۽ جھاوِل تتر کي آزاد ڪرائي وٺبو آھي. ڪنھن بہ صورت ۾ باز جي چنبن
سان شڪار زوريءَ نہ ڦريندا آھن. جيڪڏھن ھن کان شڪار زوري کسيو ويو تہ ھو
بددل ٿي پوندو جنھن کي ”ڪرايرو“ چئبو آھي. پوءِ وري اھو شڪار نہ ڪندو. اھڙي
خراب ٿيل باز کي وري شڪار لائق بنائڻ لاءِ سخت محنت ڪرڻي پوندي آھي ۽ گھڻو وقت
لڳي ويندو آھي. تترن جو شڪار ٻين بازن سان بہ ڪري سگھبو آھي، پر ھن شڪار لائق
ھڪ خاص قسم جو باز ھوندو آھي جنھن کي ”باشو“ چوندا آھن ۽ ھي باز ڪاري تتر کان

ڀورو وڏو ٿيندو آهي ۽ شڪار ۾ تمام ڦڙت ۽ هوشيار ٿي ٿيندو آهي، ۽ سائس روزانو اڌ ڏهه تتر شڪار ڪري سگهبا آهن. شڪار ختم ٿيڻ بعد کيس ڪارائي ڏيڻ ڪرائبو آهي. هن اهولي باز جي شڪار ڪرڻ سان ڪارا ۽ ڀورا ٻيئي تتر، ار تورڙي ماديون الهن جو شڪار ڪيو ويندو آهي. هي شڪار تمام مزيدار ٿيندو آهي ۽ خاص طرح امير ماڻهو هن جو گهڻو شوق ڪندا آهن ۽ گهربون رقمون ڏيئي ٻاليل باز خريد ڪندا آهن ۽ هرهڪ باز جي سنڀالڻ لاءِ هڪ-هڪ علحدو ماڻهو هوندو آهي جنهن کي بازدار چوندا آهن ۽ انهن ماڻهن کي ڪاڌي ۽ ڪپڙي ڪان علاوه چڱا خاصا پگهار به ڏنا آهن. پسند پڻ شڪار ڪرائڻ تي ڪين العامن سان به نوازيو ويندو آهي؛

لانوي "ٻاليل" تتر سان شڪار ڪرڻ: ڪاري ٻاليل امر تتر کي جهنگ ۾ انهيءَ هنڌ جي نزديڪ ڪٿي ڇڏيو آهي، جتي جهنگلي تتر ٻوليندڙ هوندو آهي، اتي پهچڻ بعد ٻن لاڪڻن وڻن جي وچ واري گهٽ ڪي يا ڪنهن وڏي وڻ جي وچان ڪنهن ڪڙڪيءَ ۾ لڪل طرح ڪنڌي (ڦاندو) ٻڌي ڇڏبي آهي يا انهيءَ گهٽ جي ٻنهين پاسي سنهي مضبوط سڱت جهو رڇ (ڄاري) جنهن کي لاڙکي چئبو آهي ۽ ڪيڙو رنگ جي هوندي آهي جا ظاهر ڏسڻ ۾ نه اچي اها وڻ کي ڦرائي ڇڏبي. انهيءَ انتظام ڪرڻ بعد لانوي تتر کي انهيءَ گهٽ جي سامهون ڪليل هنڌ تي رکي سندس ٻڇري مٿان سٽ ڪن ٿارن جي ڍڪڻي ڇڏبي آهي، ان بعد شڪاري بلڪل انهيءَ گهٽ جي سامهون ٻئي طرف تتر کان ڪجهه پرڀرو لڪي وڃي ويهندو آهي ۽ تتر کي ٻولڻ لاءِ گٽڪار ڪندو آهي يا سيٽي وڄائيندو آهي جنهن به اهولي تتر ٻولڻ لاءِ هيرايل هوندو آهي. انهيءَ آواز تي تتر ٻه-چار دفعا ٽچڪ ٽچڪ ڪري پوءِ ٻولڻ شروع ڪندو آهي؛ پر جيڪي تتر ٻولڻ جا ٽڪا آهن. انهن کي سيٽي هڻڻ جي ضرورت نه هوندي آهي ۽ هو ازخود ٻولڻ شروع ڪري ڏيندا آهن ۽ سندس ٻولڻ تي يڪدم جهنگلي تتر ٻولڻ بند ڪري ڊوڙي ايندو آهي ۽ سندس ظاهر ٿيڻ تي ٻاليل تتر به ٻولڻ بند ڪري ڇڏيندو آهي ۽ جنهن طرف تتر هوندو آهي انهيءَ طرف منهن ڪري ٻڇري ۾ منهن هڻندو آهي ٻاهر نڪري وڃي وڙهڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ٻئي پاسي جهنگلي تتر به ٻڇري جي چوڌاري گهيري ۾ ڦرندو ۽ هيڏانهن هوڏانهن نهاريندو رهندو آهي. جڏهن خاطري ڪندو آهي ته ڪو خطرو ڪونه آهي تڏهن ويجهو چڪر هڻڻ لڳندو آهي. آخر اچي ٻڇري جي ٻاهران ڇهبون هڻي ٻاليل تتر سان وڙهڻ شروع ڪندو آهي. سندس ڦاسائڻ جي ترڪيب هيءَ آهي جو جڏهن هو تتر جي چوگرد وڏو گهيرو ڏيندو آهي ۽ جنهن مهل گهٽ جي سامهون ايندو آهي ان وقت شڪاري ڪنهن رومال يا ٽوال سان هٿ مٿي ڪٿي ڪيس ناهه ڏيندو آهي. هٿ جي نڪڙي چرپر اهڙي اهولي ڪندو آهي جيئن تتر مجبور ٿي سامهون واري گهٽ ڏانهن ڊوڙي ۽ ڦاندي

ٻا ڄاريءَ ۾ وڃي ڦاسي. اهو ڪم تمام تڪڙو ۽ جلديءَ ۾ ڪيو آهي جنهن تتر کي ڦالدي ٻا ڄاريءَ هجڻ جو سماءُ ئي نه ٿيو. ٻڌ جي ڏر ڪپي ۽ کيس ٿورو شڪ پيو ته ڊوڙڻ بند ڪري سڌو آسمان طرف اڏامي ويندو. هيءُ شڪار تمام ذڪيو ۽ چالاڪيءَ وارو هوله آهي. هيءُ پکي تمام سجاڳ هوندو آهي. ٻهريائين اچڻ سان چوڌاري چڪر ڏيئي ڏسندو آهي ۽ جي اوچتو ڦاندي تي يا ڄاريءَ تي نظر پئجي ويس ته اتي ئي ٻه-چار دفعا ڪيٽ ڪيٽ ڪري ٻه چڪر ڏيڻ چالو رکندو آهي ۽ پنهنجي طرفن کان ٻيو ڪهندو آهي ۽ الهيءَ گهٽ کي سامهون ايندو ئي نه آهي. ٻر جي زوريءَ الهيءَ طرف ڊوڙائبو اٿس ته يڪدم ٻئي طرف پڇي ويندو آهي يا مٿي آسمان طرف اڏامي ويندو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ جنهن طرف ڊوڙندو آهي، وري ٻيو ڦالدو الهيءَ پاسي ڪنهن گهٽ کان آڏيو آهي، جتان ٻهريائين مٿيو هوندو ٻه اوچتو وڃي ان ۾ ڦاسندو ڇو ته هيءُ پکي تمام ضدي ٿيندو آهي ۽ وري لائويءَ جي ٻوليءَ تي يڪدم ڊوڙي ايندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪيترائي ڀيرا کيس ڦندو ڏيو آهي ته وري وري ٻيو ايندو آهي جيستائين، يا ته ڦاسي پوي يا شڪاري بيزار ٿي کيس ڇڏي هليو وڃي.

ڪاري تتر جي ماديءَ سان شڪار ڪرڻ:

هيءُ شڪار اهي ماڻهو ڪندا آهن، جيڪي مادي تتريءَ جي ٻولي ڄاڻندا آهن. جيڪا ٻولي مادي تتري لنگهه وقت ار تتر کي گهرائڻ لاءِ ڪندي آهي. هن لمولي تتر ڦاسائڻ لاءِ دام تيار ڪيو آهي جو لوهي ڪامن جو ٺهيل هوندو آهي. ان جا چوڪنڊا خالا هوندا آهن جن ۾ ڏاڪن جون تندون مڙهيون آهن ۽ الهن جي وچ ۾ ڪهوڙي جي ٻُچ جي وارن مان ٺهيل ڦالدا پيل هوندا آهن. اهڙي دام جي هرهڪ پٽيءَ ۾ ٽي يا چار ور هوندا آهن، يعني هر پٽي ۾ ويهارو ڦالدا هوندا آهن. شڪار لاءِ تتري ڪٿي اتي ٻهچبو آهي جتي ار تتر ٻوليندڙ هوندو آهي. ٻه اچي ميدان ۾ هڪ کيلي ڪوڙي، ان ۾ تتريءَ کي پڃري مان ٻاهر ڪڍي سندس هڪ ٽنگ، ڪليءَ سان ٻڌي ڇڏيو آهي ۽ ٻي ٽنگ، سندس کوڏي وٽ ٻڌي کيس هڪ جاءِ تي ٻيهاري ڇڏيو آهي، جيئن هيڏاهن هوڏاهن نه ڊوڙي ۽ نه ٿڪي ٻلڪ هڪ جاءِ تي ويٺي رهي. ٻه سندس چوڌاري دام ڦيرائي ۽ شڪاري يڪدم ليڪي ماديءَ تتر جي ٻولي وڏي آواز سان ڪندو آهي، جنهن کي ٻڌڻ سان نر تتر يڪدم وٺي يا ڪکن ڪان مان ڊوڙي اڪري ايندو ۽ جڏهن مادي تتر تي نظر پوندي اٿس ته بي خطا وٺي ان ڏاهن ڊوڙ ڪندو آهي هن لاءِ ته لنگهه ڪرڻ واسطي ماديءَ تي چڙهي وڃي. الهيءَ شوق ۾ ايترو ته مدهوش ٿي ويندو آهي جو کيس دام جو سماءُ نه پوندو آهي ۽ اوچتو ئي اوچتو دام ۾ ڦاسي ويندو آهي، جنهن بعد شڪاري، تتر کي ڪليءَ مان ڇوڙي پڃري ۾ وجهي ڪٺي وڃي ٿي تتر جو شڪار ڪندو آهي. هيءُ شڪار ٿوريءَ محنت وارو ۽ آسان آهي پر هرڪو ماڻهو ڪري نه سگهندو ڇو ته مادي تتر جي ٻولي ڄاڻڻ هن شڪار لاءِ خاص شرط آهي.

پوري تتر جو شڪار: هيءُ شڪار اڪيلي ڄاڄل ار يا ٻر-ماڊي گڏ، ٻنهي لعوان ۽ وسيلن سان ڪري سگهبو آهي. ان لاءِ ڄاس جي ڪاٺين يا لٺيءَ جي ڪاٺين مان اهڙي لعولي دام ٺاهبو آهي جهڙي لعولي ڪارڙي تتر ڦاسائڻ وارو دام ٺاهيو ويندو آهي. شڪاري، دام ۾ ٻُن ٻو يان ۽ پڃرو هٿ ۾ کڻي جهنگ جو رخ ڪندا آهن ۽ اتي سيٽي وڄائي تتر کي ٻولائيندا آهن. تتر جي ٻوليءَ تي جهنگلي تتر به ٻوليندا آهن، پوءِ ماٺ-ميٺ ۾ آتي دامُ پکيڙي لائوڊي تتر کي ڪنهن وڻ ۾ مناسب هنڌ تي رکي پڃري کي تارن سان مضبوط ڪري، ڇڏيو آهي، جيئن جهنگلي تتر پڃري ۾ بند ٿيل تتر کي ڏسي نه پڇي نه وڃن، پوءِ شڪاري ڪنهن گهاٽي وڻ ۾ ليڪي ويهي سيٽي وڄائي تتر کي ٻولائيندو آهي. ڪي تتر شڪاريءَ جي ڇيڻ سان گڏ يڪدم ازخود ٻولڻ شروع ڪندا آهن جنهن جي جواب ۾ يا ته جهنگلي تتر ٻوليندا ۽ ڊوڙندا ايندا آهن يا ته ماٺ ماٺ ڪري اچي تتر تي حملو ڪندا آهن. ڇو ته جهڙيءَ طرح زميندارن جون زمينون ورهاست ٿيل هونديون آهن ۽ پنهنجي حد ۾ ٻئي زميندار جو دخل برداشت نه ڪندا آهن. ساڳيءَ طرح تتر به پنهنجي جُوه ۾ ٻئي تتر کي اچڻ نه سهندا آهن ۽ کيس ماري هڪالي ڪيڻ لاءِ مٿس ڪاهه ڪندا آهن. هيءَ تترن جو مقابلو عجيب لعوني ۽ حيرت انگيز به هوندو آهي ته عبرتناڪ به هوندو آهي. هڪ طرف تماشو هوندو آهي ته ٻئي طرف خداپاڪ جي قدرت جو اهڙو مشاهدو هوندو آهي، جو عين انسانن جي فطرت مطابق هوندو آهي. جهڙيءَ طرح انسان ۾ ڪنهن قبضيداريءَ تي وڏو فساد ٿيندو آهي ۽ ٻنهي طرفن جا ماڻهو وڏي هُل ۽ گوڙ سان پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪندا آهن، ۽ هڪٻئي کي هڪلون ۽ دڙڪا ڏيندا ۽ گهٽ-وڌ ڳالهائيندا آهن اهڙي طرح هي پکي جڏهن آمهون سامهون ٿيندا آهن ته ٿيندا آهن ته سندن ٺي آواز هوندو آهي. "هون هون کهڙو کهڙو" اهڙي طرح هڪلون ڪندا ۽ ٻوليندا رهندا آهن ۽ ٻئي وطن جي آزاديءَ ۾ غيرن کي تڙي ڪيڻ جو هڪ انوکو ڪردار ادا ڪندا آهن. جنهن جهڙي دوران ڪي دامَ ۾ ڦاسي وطن مٿان پنهنجي جان جي قرباني ڏيندا آهن. هرهڪ دامَ تي هڪ ڪان ڇهن-پنجن تائين تتر ڦاسندا آهن. اهڙيءَ طرح روزانه شڪاري پندرهن-ويهه تتر شڪار ڪري سگهندو آهي. ڪڏهن دام خالي به ويندو آهي، ۽ ڪڏهن الين به ٿيندو آهي ته سڄي ڏينهن جي شڪار ۾ ماريءَ کي ڪجهه به هٿ نه ايندو آهي الڪري چوڻي آهي ته شڪار بيڪار آهي، هن شڪار وقت ته تتر اچي دام ۾ ڦاسي پوندا آهن يا جيڪڏهن ڦري دام جي پاسي کان الدر لنگهي ايندا آهن ته انهن کي ڪنگهڪار ڪرڻ سان ڊيڄاري ڀڄائبو آهي ۽ موٽ ۾ ڊوڙاڊي دام ۾ ڦاسي پوندا آهن ڪي وري دام ڦاسڻ بعد ڦاٿلا ٽوڙائي ڀڄي ويندا آهن ته ڪي وري پيرن جي اڻهن سان ڦاٿلا کولي آزاد ٿي ويندا آهن، ڪي ته ڦاٿلي ۾ گهٽجي مري به پوندا آهن، اهڙيءَ طرح ڦاسڻ بعد جيڪي بچندا آهن، اهي في الحال تڙي پڪڙي ويندا آهن ۽ پوءِ هڪٻئي کي ڳولڻ لاءِ

ڪيڙو ڪيڙو جي پوليڪري هڪيئي ڪي سڏيندا آهن، جنهن بعد ڪڏ ڏيڻ تي ڪين خبر پوندي آهي ته ڪهڙا سندن رفيق ڪم آهن ۽ پوءِ ڪين هٿ ڪرڻ لاءِ رڪي رکي ڪين سڏيندا آهن. اهو عمل پڻ-ئي ڏينهن جاري رکندا آهن جنهن ڪان پوءِ تسلي ڪرڻ تي سندن انتظار لاهي ڇڏيندا آهن. اهڙا ڪڙايل تتر گهٽ ۾ گهٽ ڇهه مهينا وري دام تي اڃا ايندا آهن ۽ جڏهن وري پڻ اٺين سر پچا ڪندا آهن ۽ اهي جوان ۽ وڏهڻ جهڙا ٿيندا آهن ته انهن سان ڪڏجي وڙهڻ لاءِ ايندا آهن، مگر جيڪي دام سان ڦاسي پوءِ ان سان آزاد ٿي ويندا آهن اهي يا ته دام وٽ اچي اتي ويهي رهندا آهن ۽ اتي ئي پيا پوليون ڪندا ۽ هڪلون ڏيندا آهن يا ته دام مٿان ئي اندر لنگهي ايندا آهن ۽ پڄري واري وڻ جي هيٺان ويهي پاليل تتر سان وڙهندا آهن ۽ سندس منهن ۾ مٽي وجهندا يا وري پڻ-ئي ڪڏ پڄري تي چڙهي ويندا آهن ۽ پاليل تتر کي ايترو پريشان ڪندا آهن جو هو اڃا رڳو وڙهڻ ڇڏي ڏيندو آهي پر پولڻ به بند ڪري پڄري ۾ لڪڻ لڳندو آهي، ۽ اهڙو هيسيل تتر گهڻو وقت شڪار ڪان بيڪار ٿي ويندو آهي، يا اصل هميشه لاءِ شڪار ڪان بيڪار ٿي ويندو آهي. پڄري تي چڙهي ويل تترن کي ڦٿو ڏيئي ڊوڙائبو آهي ته اهي سڌو اڏامي هليا ويندا آهن ۽ جيڪي هيٺ لهي ڊوڙندا آهن اهي به دام وٽ رهجي ان مٿان ئي هليا ويندا آهن، اهڙا تتر ڪڏهن اتفاقي ڦاسندا آهن.

پاليل تترن جي حفاظت ڪرڻ:

ڪاري تتر کي رات جو سيءُ ڪان بچائڻ لاءِ يا ٻلن وغيره ڪان محفوظ ڪرڻ لاءِ ماڻهو کيس پنهنجي پر ۾ يا ڪٿيءَ سان ڍڪي رکندو آهي، ۽ ڏينهن جو ڪنهن مٿاهين هنڌ تي يا ڪنهن وڻ ۾ ٽنگي رکندو آهي، جتي ٻلو يا اور وغيره کيس نقصان پهچائي نه سگهي ۽ پڄري مٿان ڪپڙي جو پوش، يعني چولي وجهي ڇڏبي آهي، جيئن هو ڪنهن شئي ڪان نه ڊڄي فقط شڪار تي رکڻ مهل چولي لاهي ڇڏبي آهي، ۽ تارن جي مٿان پڄري مٿان رکبي آهي جيئن جهنگلي تتر کي شڪ نه پوي ۽ ساڻيل تتر کي مٿان اوچتو باز ڏک نه اچي هٿي، هيءُ تتر سندس همجنس لاءِ سخت ضدي هوندو آهي. ان جي باوجود حد درجي جو ڊڄڻو هوندو آهي، ۽ جيڪڏهن ڪنهن وقت جهگراڙ ٻلي، اور، ڪتي يا باز جو اوچتو حملو ٿيو ته پوءِ ڪيترا ڏينهن پوليندو ئي نه آهي، جنهن بعد گهر ۾ ته پوليندو آهي پر جهنگ ۾ شڪار تي ڪو نه پوليندو آهي، رڳو ڪيٽ ڪيٽ جو آواز ڪري خطري جو اطلاع ظاهر ڪندو آهي. پر ڪي تتر هميشه جي لاءِ پولڻ ختم ڪري شڪار ڪان بيڪار بنجي ويندا آهن. جنهن سبب شڪاريءَ کي وڏو نقصان رسندو آهي، ڇو ته ڪارو تتر گهٽ انداز ۾ پالڻ سبب وڏيءَ قيمت تي ملندو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ شڪاريءَ کي سٺون رپين جو نقصان برداشت ڪرڻو پوندو آهي، انهيءَ ڪري هن جي بچاءُ ۽ حفاظت جو خاص انتظار ڪبو آهي ۽ شڪار جي وقت تمام چوڪس رهڻو پوندو آهي، پوري تتر جي بچاءُ لاءِ به ساڳيا انتظام ڪبا آهن، مگر

ان جي ٻچري جي مٿان چوليءَ ڍڪڻ جي ضرورت نہ هوندي آهي. رڳو شڪار جي وقت جهنگ ۾ ڪين ڍڪيل رکبو آهي، جيئن مناسب وقت ۽ شڪار جي اشاري بغير نہ ٻولي، ڇو تہ جتي راها هوندا آهن اتي تتر جي ٻوليءَ ٻڌڻ سان ڊوڙي ايندا آهن ۽ دام رکڻ کان اڳ اچي شڪاريءَ کي ڏسي نهي ويندا آهن، ٻوءِ تتر کهڙو بہ ڪٿي ٻولي تہ بہ وري ويجهو نہ ايندا آهن، رڳو ٻري کان ٻوليندا رهندا آهن، ٻوري تتر کي جيتوڻيڪ شڪار وقت مٿي وڻ تي اڪائي رکبو آهي، جيئن گدڙ، جهگراڙ ٻلي، اور ۽ باز جي حملي جو خطرو نہ رهي، ڇو تہ شڪاري تتر کان پري ۽ اڪيل رهندو آهي ۽ تتر کي ڏسي نہ سگهندو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ تتر تي حملي هڻڻ جو وڏو خطرو هوندو آهي، ڇاڪاڻ تہ لاڏوي تتر جو منهن جهنڪائي تترن ڏانهن هوندو ۽ هو انهن سان وڙهڻ ۽ ٻولڻ ۾ مشغول هوندو آهي تہ جانور اوچتو مٿس حملو ڪري ڏيندا آهن ۽ اهڙن جانورن ۽ بازن جو جيڪڏهن حملي کان اڳ ٻاڻيل تتر کي پتو پوندو آهي تہ ٻولڻ بند ڪري زور سان چرڙاٽ ڪرڻ شروع ڪندو آهي جنهن آواز تي شڪاري سجاڳ ٿي سندس بچاءَ لاءِ پهچي ويندو آهي. پر جيڪڏهن بيخبريءَ ۾ مٿس حملو ٿي پوندو آهي تہ مالڪ جي پهچڻ کان اڳ کيس نقصان پهچي ويندو آهي. اور سندس سنهو منهن ٻچري جي ڪاڻين جي وڇين مان آڪاري تتر جي چنڱهن يا ڪنيڙاتين مان جهلي سندس عضوا پڇي وجهندو آهي. ۽ جهنگ ٻلو يڪدم وات جهلي پچرو پٽي تتر کي ماري وجهندو آهي، يا کيس سخت نقصان پهچائيندو آهي. ان کان سواءِ ڪارن توڙي ٻورن تترن کي گهمڻ ۽ واريءَ ۾ ليٽڻ ۽ سائي گاهہ ۾ جيتن چڳڻ لاءِ ٻچري مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو آهي، تڏهن سندس بچاءَ لاءِ خاص طرح چوڪس ٿي ويهڻو پوندو آهي.

ڳارين يعني ڪلڏين سان شڪار ڪرڻ:

کوڙي جي اچ جي وارن مان ڏهہ-ٻارهن وار ٻاڻ ۾ ملائي انهن چوٽين کي ٻاڻ ۾ ڪڏي ڳنڍ ڏيئي ڪين بند ڪبو آهي، ٻوءِ انهن کي وٽ ڏيئي تند تيار ڪبي آهي، جنهن کي ڦاندو چئبو آهي. اهو ڦاندو ڪاري توڙي ٻوري تترن جي دام ڦاهڻ ۾ بہ ڪم آڻبو آهي. اهڙا ٻي يا چار ڦاندا هڪ لميءَ ۽ ونيل ڏور جيڪا ٻوٽ کن ڊگهي هوندي آهي، ان ۾ ڏار ڏار وٿين تي ٻڌي ڪين ڪول چلي وانگر سرڪڻ ڦاهي تيار ڪبو آهي، ان کي ڳاري يا ڪنڌي چئبو آهي. ٻوءِ اهڙيون ويهارو يا گهٽ وڌ انداز ۾، وقت ۽ حالت جي لحاظ سارو تيار ٿيل ڪنڌيون ڪٿي جهنگ ۾ جنهن جاءِ تي تتر گهمندڙ هوندا آهن اتي وڃبو آهي ۽ ٺيڪي پروڻي سارين جي ٿهن (توترن) جي ساڻ ٻبي آهي، ٻوءِ اتي وڃي ڪسن ۽ وڻن جي وچ ۾ سٽ سٽ ٿون جي رکي ڪوٺي اسٽ ۾ ٿهن کي ورچبو آهي، ۽ وڻن جي وچ وارين گهٽين ۽ وٿين ۾ جتان ٻڪين جي اچ وڃ جو لنگهہ سمجهبو آهي اتي وڻ جي ڏارين جون ڪليون کوڙي انهن ۾ ڪنڌيون ٻڌي وڃبو آهي ۽ رهيل وٿين ۾ ڏار هڻي بند ڪبو اٿن،

ٻڪ هڪ قسم جو لوڙهو ٺاهيو آهي، جو جهنگ جي هڪ ڇيڙي ڪان ٻئي ڇيڙي تائين ٻڪو ڳنڍيل هوندو آهي، ۽ جن ڪوٺين تي ڪنڌيون اڏيل هونديون آهن تن ڪان سواءِ ٻئي ڪٿي به هنڌان اچڻ وڃڻ جو رستو نه هوندو آهي، پوءِ جنهن وقت جهنگلي تتر چوڪي ۽ ڪهڻ لاءِ اڪرندا آهن، ان وقت ٿمن کي ڏسي ان کي پيرن سان ڦولهيندا آهن ۽ ان سان ريون ۽ ان جا سڀئي داڻا کائيندا آهن ۽ وري پيءَ ڍڪيءَ ڏانهن ڊوڙندا آهن. اهڙيءَ هاچل سبب ڪنڌين ۾ ڦاسي پوندا آهن. پوءِ جڏهن ٻن-چئن ڪلاڪن بعد شڪاري سُڌ سماءُ لهڻ لاءِ ويندو آهي، تڏهن وڃي ڦاٿل تترن کي پڪڙيندو آهي. هن اصولي ڪارا تورڙي ڀورا، اسر ۽ ماديون ڦاسايون وينديون آهن. اهڙي اصولي واري شڪار کي ٽالڪ وارو شڪار چئبو آهي. هن شڪار سان شڪاريءَ کي وڏو فائدو نه پهچندو آهي، چو ته ڪو تتر ڪڏهن ڦاسندو آهي ته ڪو ڪڏهن. ڦاٿل تتر کي شڪاري ڪيڻ لاءِ ويندو آهي ته ڪيس ڏسي ٻيا تتر آڏامي هليا ويندا آهن، اهڙيءَ ڪري ساري ٻن-چئن ڪلاڪن بعد ڳهمرو ڪندو آهي. انڪري ڪي ڦاٿل تتر ڦاند و ٽوڙائي ويندا آهن ته ڪي ڳهٽجي مري ويندا آهن. ٽالڪ جو ٻيو اصول هن ريت هوندو آهي ته تترن کي ڪن وڻن ۾ ويٺل ڏسي، انهن جي هڪ پاسي ٽالڪ ڏيئي پوءِ ٻئين پاسي کان آهستي آهستي وڻن کي اڪائيو آهي ته تتر اڳتي ڊوڙندا ويندا آهن ۽ وڃي ڪنڌين ۾ ڦاسندا آهن. هيءُ شڪار ٻنهين جو گرميءَ ۾ ڪبو آهي، جڏهن تتر اڏامڻ بدران پيرڙيو ڊوڙندا آهن ۽ سيئي ڦاٿل تتر شڪاري بروقت حاصل ڪري سگهندو آهي. ٽالڪ جو ٽيون هيءُ طريقو هوندو آهي جو صبح جو يا شام مهل جهنگ ۾ نڪائي تترن جي ولر کي اڏائيندا آهن، جنهن سبب تتر پکڙي ويندا آهن ۽ پوءِ سندن وچان ٽالڪ جدائيءَ سان ڪيدي ان ۾ ڪنڌيون ٻڌي ليڪي وڃبو آهي، پوءِ تتر هڪٻئي سان ملڻ لاءِ ٻوليون ڪندا ۽ هڪٻئي ڏانهن ڊوڙندا آهن. اهڙي نئي ڊوڙ ۾ هو ڪنڌين ۾ ڦاسي پوندا آهن جن کي شڪاري بروقت هٿ ڪري وٺندا آهن. هن نموني واري شڪار ۾ فقط ڀورا تتر خاص ڪري ڦاسندا آهن، بعضي ڪاري تتر جا ٻچا جيڪي جواليءَ ڪان اڳ ماءُ سان گڏ گهمندا آهن ۽ اهڙي ٽاهه پوڻ وقت آڏامي ماءُ ڪان جدا ٿي ويندا آهن، اهي به سندن ماءُ جي سڏڻ تي ان سان ملڻ لاءِ اوڏانهن ڊوڙندا آهن. پوءِ جيڪڏهن وچ ۾ ٽالڪ هوندي آهي ته اهي به ڦاسي پوندا آهن. ڪنڌين سان شڪار جو چوٿون طريقو هن ريت هوندو آهي ته جهنگ ۾ ته پکيڙي وڃبا آهن ۽ هڪ هنڌ جهنگ جي وچ ۾ وڏي ڍڪي ٺهن جي ڪري ڇڏبي آهي ۽ ان جي چوڌاري ٽارين جو لوڙهو ڏيئي ان جون پنج-چار ڳهٽيون کليل ڇڏيون آهن ۽ ٺهن جي ڍڪيءَ ۾ ڪجهه ان جا داڻا به ملائي ڇڏبا آهن. پوءِ تتر جهنگ ۾ گهمندي ٺهن جي ننڍين ڍڪين کي ڦولهيندا، آخر وڏي ڍڪيءَ تي پهچي ويندا آهن ۽ ان کائي خوش ٿيندا آهن انهيءَ آسري تي ٻئي ڏينهن

سويل انهي ٽهن جي ڏکيءَ تي اچڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، مگر سندن اچڻ کان اڳ ماري الهن ڪهنين تي فجر مهل ڪنديون پڏي ويندو آهي، يا اڳئين ڏينهن سج لهڻ مهل ڪنديون پڏي ڇڏيندو آهي. پوءِ جيئن تتر اندر لنگهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن تيئن ڪنڌين ۾ ڦاسي پوندا آهن. پوءِ جيڪڏهن شڪاري لڪل هوندو آهي ته بروقت شڪار کي هٿ ڪري وٺندو آهي. ٻيءَ صورت ۾ جهنگلي جانور ۽ اُور وغيره ڪين پنهنجو لقمو بڻائيندا آهن ۽ جيڪڏهن ڪين بچڻ لاءِ ڪٿي وڃڻو هوندو آهي ته پوءِ سنڌيءَ جي پهاڪي واري ڪارروائي ٿيندي آهي. ”ڪهاٽ ته چٽ پر کهڙائي ٻـ ڪير.“ ساڳيءَ طرح شڪار ته ڊهو پر ڪنڌي ٻـ ساڻس ڪڏ ويئي. هن اصولي واري شڪار کي ٻوالڪلي وارو شڪار چئبو آهي. هن ۾ ڪارا تيتر پورا تتر ۽ تورڙي ماديون ڦاسائي سگهبا آهن.

ڪڙهيءَ سان شڪار ڪرڻ: ڪڙهي اهو رڇ آهي جنهن سان مهاڻا يا ملاح ڍنڍن ۾ مڇي جهليندا آهن. هن جو هيٺيون پاسو ويڪرو ۽ مٿي چوٽي سوڙهي ٿيندي آهي. هيءَ ڇهن ڪاٺين تي مخروطي نموني هوندي آهي. هن نموني جو شڪار ٻوالڪليءَ واري شڪار وانگر ڪبو آهي، مگر تفاوت فقط هيءُ هوندو آهي ته ٻوالڪليءَ واري شڪار ۾ ٽهن جي ڏکيءَ کي چوڌاري ڄارين جو ويڙهو ڏيئي، ڪاٺيون ڪايل ڇڏيون آهن، پر هن شڪار لاءِ ٽهن جي ڏکيءَ مٿان ڍڪيل ڄارين جو هڪ جهوپڙو ٺاهبو آهي. الهن ڄارين جون پاڙون پري پري ڪوڙي فقط الهن جون چوٽيون ملائي ڇڏيون آهن، پوءِ ٻـنهي ڏينهن روزانه انهن ٽهن ۾ آن جا داڻا وجهي ڇڏبا آهن جيئن تتر چڱيءَ طرح هيري سيري ۽ ڊپ ڊاءُ جهلي وڃن. پوءِ شڪاري ڪايل ڪڙهي ڪٿي وجهي الهيءَ جهوپڙيءَ هيٺان ٽهن مٿان رکندو آهي ۽ پڻ ۾ ٺهيل هڪ ڪنڌي ۾ لڪي ويهندو آهي. ڪڙهيءَ جي چوٽيءَ ۾ هڪ سنهي ڏور ٻڌل هوندي آهي، ان کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي جنهن سبب ڪڙهيءَ جو جيڪو پاسو ساريءَ جي طرف هوندو آهي اهو زمين تي جهيل رهندو آهي ۽ ٻيو پاسو مٿي کڄي ويندو آهي، پوءِ شڪاري اها رسي ڪيليءَ ۾ ٻڌي ڇڏيندو آهي ۽ تترن جي اچڻ جو انتظار ڪندو آهي. سج اڀرندي ئي پڪايل تتر سڌو چوڳي لاءِ پهچي ويندا آهن ۽ سيٽي ڪڏجي ان ڏکيءَ کي چوگرد ڦولهڻ لڳندا آهن. انهيءَ ٽائيم تي شڪاري پنهنجو پاڻ تي اهڙو ضبط رکندو آهي جو سندس ساهه کڻڻ جو آواز ٻـ ٻڌي نه سگهبو آهي. جڏهن سيٽي تتر پوري تڪ هيٺ اچي ويندا آهن تڏهن شڪاري ڏور، ڪيليءَ مان ڍري ڪندو آهي ته ڪڙهي تترن مٿان اچي ويندي آهي ۽ شڪاري يڪدم ڪنڌڙيءَ مان نڪري ڪڙهيءَ هيٺ ڦاٿل سمورا تتر جهلي پنهنجي قبضي ۾ ڪندو آهي. هن طرح واري شڪار سان ڪو اتفاقي تتر سلامت بچندو آهي، جو ڪڙهيءَ جي رڇ کان ٻاهر رهجي ويندو آهي.

ڏٻيءَ سان شڪار ڪرڻ:

هن شڪار لاءِ سخت ڏاڀن وارو رڇ (ڄاري) تيار ڪيو آهي. جنهن جي ڊيگهه ڇهه فوٽ ۽ ويڪر پنج-ڇهه فوٽ هوندي اٿس. سندس رنگ هلڪو پورو يا هلڪو ناسي هوندو آهي. اهو رڇ ڪانئن جي چوڪ سان ٻڌل هوندو آهي جو چوڪ سنهين ڪانئن مان تيار ڪيو آهي. ۽ اهو چوڪ ڪلي ۽ ٻنڌ تي سگهندو آهي. سندس ٻنهي ڇيڙن جي سامهون چوئين وٽ ٻه ڪاٺيون لڳل هونديون آهن، جن ۾ رڇ جون ڏوريون ٻڌل هونديون آهن ۽ هڪ ڏگهي ڏوري وچ ۾ ٻڌل هوندي اٿس، جنهن جي ڇڪڻ سان چوڪ ٻنڌ تي رانڌي (لنڊو ڦبو) جي اهولي اڀجي ويندو آهي ۽ چوڪاري وچ جو دائرو ڦري ويندو ۽ ڏور ڍري ڪرڻ سان چوڪ ڌرتيءَ تي ليٽي پوندو آهي. رڇ زمين تي پاٿارجي ويندو آهي. اهڙي رڇ تيار ڪرڻ بعد تهن جي چوڪ وجي جهنگ ۾ وڃبي آهي. جهڙيءَ طرح ڪڙهي يا پوانگلي واري شڪار لاءِ ڪيو آهي. مگر هن ۾ نه تارن جو وڏهو ڏبو آهي ۽ نه وري تارن سان جهوپڙي ٺاهبي آهي پر ڪنهن وڻ جي ويجهو جنهن وڻ ۾ شڪاري سندس لڪڻ لاءِ ڪڏڻو ٺاهيندو آهي. اتي ظاهر اچي پٽ تي تهن جي ڍڳي ڪبي آهي. جنهن ۾ ان جا داڻا خاصي انداز ۾ ملائي ڇڏيا آهن، جيئن پکي چڱيءَ ريت هري سگهن ٻه-ٽي ڏينهن اهڙيءَ طرح اناج ڪارڻ تي پکي روزاني اچڻ لاءِ هري ويندا آهن پوءِ ساري سج لهڻ وقت اتي وڃي ته ميڙي هڪ طرف ڪري زمين تي ڏٻي اڏيندو آهي، اهڙيءَ طرح جيئن ڏٻيءَ جي چوڪ جون ڪاٺيون ۽ ڏوريون زمين ۾ ٻنڌ تي وڃن، انهن ڪرڻ لاءِ انهن جي مٿان ٿوري مٽي وجهي انهن کي ڍڪي ڇڏبو آهي ۽ ڄاريءَ مٿان ٿورا تهه وجهي ان کي به لڪائي ڇڏبو آهي، مطلب ته ان جو ڪوبه نشان ظاهر ڏسڻ ۾ نه اچي. جنهن بعد اڏيل ڏٻيءَ جي وچ تي تازن تهن جي ڍڳي ٺاهي ان ۾ آن جا داڻا وجهي ڇڏيا آهن ۽ صبح جو فجر مهل شڪاري وڃي سندس ٺاهيل ڪڏڙيءَ ۾ (ڪڏڻي) لڪي ويهندو آهي ۽ ڏٻيءَ واريءَ ڏوريءَ جو ڇيڙو پنهنجي هٿ ۾ جهلي ويهندو آهي. صبح ٿيڻ سان ڪارا تتر ۽ پورا تتر ار توڙي ماديون يا ڳيرا ڪبوتر، سيڙها، جهرڪيون مطلب ته جيڪي به پکي الهيءَ هنڌ چوڳي تي هريل هوندا آهن، اهي اچي گڏ ٿيندا آهن. پوءِ جڏهن شڪاري ڏسندو آهي ته پکي چڱي انداز ۾ اچي ويا آهن ته ان وقت ڏور کي ڇڪ ڏيندو آهي ته اوچتو سڀني پکين جي مٿان ڏٻيءَ جي ڄاري وڙهجي ۽ ڦري ويندي آهي، پوءِ ڏوريءَ کي ڪنهن ڪلي يا وڻ سان ٻڌي ڇڏيندو آهي. جيئن ڏٻي وري پٽ تي ڪيري ڪلي نه رهي ان بعد هڪ هڪ پکيءَ کي ڏٻيءَ مان ڪڍندو ٻنڌ ڪندو ويندو آهي، هي طريقو خاص طرح تترن لاءِ ڀاراتو آهي. جهڙيءَ طرح ڪنهن ماڻهوءَ کي ٻڌو آهي ته شل ٻنياد اس ٿئيتي يعني الهيءَ آکهه سان ڪوبه سلامت نه رهي، تهڙيءَ طرح تتر به جيڪي ڏٻي تي ايندا آهن، سي گهڻو ڪري سمورا ونجي پوندا آهن ۽ سنجهاڻن ڪوئي سلامت واپس ڪونه ويندو آهي.

رڇ يا ڄاريءَ سان تترن جو شڪار ڪرڻ: هن شڪار لاءِ هڪ قسم جو خاص رڇ تيار ڪيو آهي، جو سنهي ۽ مضبوط سٽ سان ٺاهيو آهي. سنهس رنگ هلڪو ڀورو يا هلڪو نيرو هوندو آهي، ۽ اهڙو نفيس هوندو آهي. جو بلڪل ويجهو وڃڻ بعد ڏسي سگهبو آهي. سنهس ويڪر ڇهه-ست فوٽ ۽ ڊيگهه اٺ ڪن فوٽ يا ان کان به وڌيڪ هوندي آهي. هن قسم جو شڪار ٻن طريقن سان ڪيو آهي، پهريون طريقو هيءَ آهي ته وڻن جي قطار جيڪي واهن ۽ ڪڙين جي ڪپن تي هوندي آهي، انهن وڻن ۾ ٻوليندڙ تترن جي هڪ پاسي کان وڏي گهاٽي وڻ جي ٽن طرفن کان اها ڄاري (رڇ) ڦيرائي ڇڏي آهي. جنهن جو ٿورو هيٺيون حصو زمين تي به ڦهلجي ويندو آهي. اهو رڇ اهڙي طرح وڻ تي وجهبو آهي، جيئن هيٺان کان به هنڌان ڪابه وٿي نه رهي جتان تتر ٻاهر نڪري سگهن. پوءِ وڻن جي قطار جي ٻئي پاسي کان جتان تتر هوندا آهن اتاهين وڻن کي آهستي آهستي ڌڪائبو آهي، جنهن آواز تي تتر اڳتي ڀڄڻ شروع ڪندا آهن، هيءَ شڪار گهڻو ڪري ٻنپهرن جو ڪيو آهي. جنهن وقت تتر گهڻو اڏامندا نه آهن مگر پيرن پر ڊوڙندا هڪ وڻ مان ٻئي وڻ ۾ هليا ويندا آهن. هن نموني وارو شڪار ٻه ڄڻا گڏجي بهتر نموني ڪري سگهندا آهن، ڇو ته هو ٻنهي وڻن کي ٻنهي پاسن کان ڌڪائيندا ايندا آهن. جنهنڪري تتر ڪنهن پاسي نڪري نه سگهندا آهن ۽ صرف اهيءَ وڻ تي هليا ايندا آهن، جنهن وڻ تي رڇ پيل هوندو آهي، ان وڻ ۾ رڇ مان پڇيل حصي مان اندر لنگهي ايندا آهن، اهيءَ وقت شڪاري تڪڙو تڪڙو انهيءَ ڪليل طرف کان وڻ کي ڦري ايندا آهن ۽ ڳالهائڻ ۽ زور سان وڻ کي ڌڪائڻ لڳندا آهن، جنهن سبب تتر ڊڄي وٺي زور سان ڊوڙندا آهن جيئن وڻ سان ٻاهر نڪري اڏامي وڃن. زور سان ڊوڙڻ سبب وڻ مان نڪرندي ئي ڄاريءَ ۾ اٽڪي پوندا آهن ۽ ڄاري کين ويڙهي ويندي آهي. پوءِ شڪاري هڪ هڪ تتر کي ڇولڊي ڄاريءَ سان ڪيدي ٻڌي پاڻ وٽ قابو ڪندو آهي. اهڙن تترن مان ڪي اتفاقي تتر بچي به ويندا آهن. جيڪي يا ته ڄاريءَ ۾ پوريءَ ريت نه وڪوڙيا آهن يا پاسي کان ڄاريءَ کان ٻاهران مٿي وڻ مان نڪري ويندا آهن ۽ ڪي وري سڌو وڻ جي چوٽيءَ کان آسمان طرف اڏامي ويندا آهن، هن نموني جو شڪار هڪ ماڻهو ئي ڪري سگهندو آهي.

ٻيو طريقو:

سياري جي موسم ۾ جڏهن وڻن ۾ ڏٿ وغيره گهٽ ٿي ويندو آهي ان وقت خاص طرح ڀورن تترن جا وار ٻوٽن تي نڪري زمين کوٽي ڏاچورا ڪڍي کائيندا آهن جنهن لاءِ هو ڪنهن گهاٽي وڻ جو انتخاب ڪري ان جي پير ۾ زمين کوٽي ڏاچورا ڪڍي کائيندا آهن ۽ خوف جي وقت يڪدم ڊوڙي وڃي وڻ ۾ پناهه وٺندا آهن. اهڙي نموني چوڪ صبح جو ۽ شام جو ڪندا آهن ۽ ٻنپهرن ٿوري رات جو گهاٽي جهنگل ۾ پهچي آستان تي

وڃي آرام ڪندا آهن. شڪاري سندن چوڪ واري جڳهه جاچي ان جي پر واري وڻ کي ٻاهران ٽن طرفن کان ڇاري وهڙهي چوڏنون چوڪ وارو پاسو کليل ڇڏي ٿو ۽ ان جي سامهون ڪٿي لڪي ويهندو آهي ۽ جڏهن تتر چوڪ ۾ مشغول ٿيندا آهن تڏهن ڪپڙي اوڍڻ سان يا ڪنهن ٻئي اهڙي اهڙيءَ ريت ٺاهه ڏيندو آهي، جيئن هو اڏامي نه وڃي ۽ ٻوڙي وڻ اندر عارضي پناهه وٺڻ لاءِ لڪي وڃي. تترن جي وڻ ۾ وڃڻ بعد شڪاري لڪري اروار ٿيندو آهي ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو وڻ ڏالهن ڊوڙندو آهي، جنهنڪري تتر هراسجي خوف وچان ٽڪڙو وڻ مان ٻاهر لڪري اڏامڻ لاءِ جيئن وڻ اندران ٻاهر ڊوڙي لڪرندا آهن، تيئن ڇاري ۾ ڦاسي قابو ٿي ويندا آهن. هنن مان جيڪي ڇاري ۾ پوريءَ ريت نه ڦاٿا آهن يا پاسن کان لڪري ويندا آهن يا سڌو ئي آسمان طرف اڏامي ويندا آهن. سي بچي ويندا آهن.

پڳو يا پڙپوءَ سان تترن جو شڪار ڪرڻ:

هن شڪار لاءِ اٽڪل ڏيڍ وال ڊگهو ۽ سوا وال ويڪرو ڪپڙو ٺاهيو آهي، جنهن جي هڪ طرف وچ ۾ ٻه ننڍا سوراخ ڪيا آهن جن جي وچ ۾ ايتري وٿي هوندي آهي، جيتري ٻن اکين جي وچ ۾ ٿئي ٿي. ان ڪپڙي کي هٺراڏو ڪيڙو رنگ ۾ ٻوڙيو آهي. ڪپڙي تيار ٿيڻ بعد ان کي ٻالس جي ڪاٺين واري ڪنجيءَ ڇاپ ڪمان مٿان ٻڌي هڪ ڇٽيءَ جي اهڙي تيار ڪيو آهي. ڪپڙو ڪمان مٿان اهڙو ڇڪيل هوندو آهي جو هوا لڳڻ سان ٻس ڇرڙ نه ڪندو آهي. ان کان سواءِ هن شڪار لاءِ خاص قسم جو هڪ رڇ تيار ڪيو آهي. جنهن جي ڊيگهه اٽڪل ڏهه-ٻارهن انچ ۽ ويڪر پنج-ڇهه فوٽ هوندي آهي، اهڙيءَ رڇ جي ڊيگهه وارا ٻئي پاسا پاڻ ۾ ملائي ان کي بند ڪيو آهي. جيئن هڪ ڪوٺو ٺهي پوي. اوءِ سندس هڪڙي پاسي کي بند ڪري ڇڏيو آهي. جيئن هڪ ڳوڻ والڪر بنجي وڃي ۽ سندس کليل پاسي ۾ هڪ چوڪنڊو ۽ سنهين ڪاٺين جو چولڪ اهڙي طرح بند ڪيو آهي، جيئن اهو پاسو هميشه کليل رهي ۽ ڪوٺاري اندر سنهين ڪاٺين وارين ڪمانن ٻڌي اهڙي اهوائي تيار ڪيو آهي، جو بند ڪرڻ مهل هڪ پاڪيٽ والڪي بند ٿي وڃي ۽ ماڻهو کيس ڪاهي تي رکي يا هٿ ۾ جهلي ڪٿي هلي سگهي ۽ جڏهن کيس کولجي ته هڪ ڳنڍيءَ (پهراڙيءَ جا ماڻهو اناج رکڻ لاءِ مٽيءَ مان هڪ وڏو ٿالو ٺاهيندا آهن) والڪر يا تيل جي خالي ڊبي والڪر اهڙي اهوائي بنجي وڃي جيئن پائيءَ جو پائيپ پاسيرو رکيل ڏسڻ ۾ ايندو آهي. شڪار وقت ماري، ڪپڙي واري ڇٽي منهن آڏو ڏيئي تترن جي ڳولا شروع ڪندو آهي. پاڻ سڄو ڪپڙي جي ڇٽيءَ اندر لڪل رهندو آهي. فقط گوڏي کان هيٺ ٽنگهون ظاهر ڏسڻ ۾ اينديون آهنس ۽ شڪاري ڇٽيءَ وارن سوراخن مان سڀڪجهه ڏسندو رهندو آهي. جيئن برقعي پاتل عورت ڏسي سگهندي آهي. جڏهن تتر اهڙي ڇٽي ڍڪيل ماڻهوءَ کي ڏسندا آهن تڏهن ڀڄي وڃڻ جي بجاءِ حيرت سان ان ڏالهن پيا ڏسندا آهن. ڪي ڪي ته اهڙيءَ ماڻهوءَ جي سامهون

ڊوڙي ايندا آهن، ۽ سنڌن وچ ۾ ستن گز مفاصلو باقي هوندو آهي. ان بعد پنهنجي منهن بيخوفائيءَ سان پيا چڪيندا ۽ گهمندا ۽ مٽيءَ ۾ ليٽندا وتندا آهن، ۽ مٿن خوف جو ڪوبه اثر نه ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ان بعد شڪاري ڪو وزائتو ڪهٽ ڏسي اهو رڃ جنهن کي گودڙ چنبو آهي، سو ڏکيو ڪري اتي ڇڏيندو آهي ۽ سنڌس پاسا ڌارن سان بند ڪري ڇڏيندو آهي.

پوءِ ڦري تترن جي پٺيان پاسي کان اچي ڪين رڃ جي طرف ڪاهڻ شروع ڪندو ۽ ڪين آهستي آهستي اهڙيءَ طرح ڪاهيندو ويندو آهي، جيئن پٺي پاسي پيچي نه وڃن، پر سڌو گودڙ ڏانهن هليا وڃن. ڪين اهڙي لمولي اُخري قطار ۾ آڻيو آهي، جهڙي لمولي ڊور چرڻ لاءِ وڃڻ وقت سڌو ڪس (پيچرو) وٺي هلندا آهن، پوءِ جڏهن گودڙ اندر لنگهڻ شروع ڪندا آهن، تڏهن ڪين تيز ڪيو آهي جيئن سمورا جلدائيءَ سان اندر هليا وڃن، پر جيڪڏهن ڪجهه ڊرائي ڪني ويٺي ۽ پهريون تتر گودڙ اندر جيڙي تائين پهچي ويو ۽ پريان وچ کي بند ڏسڻ تي هڪدم تيزيءَ سان واپس هٽندو ۽ پين کي به اڳتي وڌڻ کان روڪيندو جنهن سبب سمورا تتر واپس دروازي مان اکري اڏامي هليا ويندا، تنهنڪري هن شڪار لاءِ وڏي جانب ۽ جلدائيءَ جي ضرورت هوندي آهي ۽ مشڪلات وارو ۽ ڏکيو شڪار آهي. شڪار وقت جڏهن سمورا تتر گودڙ اندر هليا ويندا آهن، ۽ ڏسبو آهي ته تتر واپس ورڻ وارا آهن ته ان وقت شڪاري جُتي لڪي ڪري گودڙ طرف تڪڙو ڊوڙندو آهي، جنهنڪري جيڪي تتر گودڙ کان ٻاهر هوندا آهن سي اڏامي ويندا آهن، باقي اندرين کي روڪي وٺندو آهي، ۽ يڪدم گودڙ اندر هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙڻ ۽ ڦٽڪڻ شروع ڪندا آهن، جن کي شڪاري هڪ هڪ ڪري جهلي گودڙ مان ڪڍي جيئيءَ يا ٽوڪريءَ ۾، جيڪا پاڻ سان شڪار رکڻ لاءِ رکبي آهي، ان ۾ وجهندو ايندو آهي. سمورن تترن ڪڍڻ بعد گودڙ کي ويڙهي رکندو آهي ۽ ڇٽي پٺن سان پڌي پڳوءَ واري ڇٽي هٿ ۾ کڻي منهن سامهون ڏيئي وري پين تترن جي تلاش ۾ اکرندو آهي، ۽ انهن کي هٿ ڪري ساڳئي لمولي سان ڦاسائيندو آهي. اهڙي لمولي روزانو ڪڏهن گهڻا ڪڏهن ٿورا تتر هٿ ڪندو آهي، ڪڏهن پنجويهه ٽيهه تتر به ڦاسائيندو آهي ته ڪڏهن صفا خالي به رهندو. هي شڪار صبح جي وقت يا شام جو ڪري سگهبو آهي، جڏهن تتر چوڳ تي اکرندا آهن، ۽ ظاهر ڏسي سگهبا آهن، مگر ٻپهرن وقت شڪار نه ٿيندو آهي ڇوته ان وقت تتر آرام لاءِ وڻن ۾ لڪل هوندا آهن، هيءُ شڪار جيتريقدر فائديمند آهي اوترو اقصااڪار به آهي، ڇو ته شڪاريءَ جي منهن آڏو ڪپڙو آيل هوندو آهي فقط اکين وارن سوراخن سان ڏسي سگهندو آهي، سا به پري پري نظر ڪري سگهندو آهي، ان کان سواءِ سندس خيال سڄو تترن طرف هوندو آهي ۽ ڪيس پنهنجي اڳيان واريءَ ويجهيءَ سرزمين جو ڪوبه سڌو سماءُ نه هوندو آهي، جنهنڪري ڪٿي ڪڏن کوپن ۾ ڦاٿڙ جي ڪرندو آهي، ڪٿي وڻن جي سڪل ڪنڊن سان ٽڪرائجي ويندو آهي، جنهن مان ڪيس جاني اقصان پهچندو آهي ۽ بعضي ڪنهن عضوي کي ضرب به اچي ويندي اٿس، ان کان سواءِ

ڪنهن وقت پرَ تي ويٺل يا پاڻاريل پلا مان سنڌس نڪر ٿيندو آهي، جنهن کان ڏڪجي حياتي وڃائڻي پوندي اٿس.

تترن جي شڪار جا مکيه هنڌ: ڪارا تتر پوکن تي گهٽ ۽ ٻيلن يا ڪاهن مٽرين ۽ ٻيلن وارن هنڌن تي گهڻا هوندا آهن ۽ ان جي برعڪس ڀورا تتر وري پوکن ۽ خشڪ جهنگل واريءَ ايراضيءَ کي پسند ڪندا آهن. ڪجهه سال اڳ بدين تعلقي جا ڏکڻ وارا حصا، ميراڻي، ڀهڊمي، ڪيڏڻ، لنواري، لنڊو شهر ۽ ٽنڊي باگي تعلقي جا الهن ڳوٺن ۽ حصن کي ويجهڙائيءَ وارا علائقا تترن جي شڪار لاءِ موزون هوندا هئا. خاص طرح ڪيڏڻ شهر جي اردگرد وارو خطو سيني کان وڌيڪ هو، ڇو ته هن جي پر ۾ وڏا پوٺا، وسيع جهنگل ۽ مٽريون هونديون هيون، ان کان سواءِ ڪيرٿر، سيراب ۽ ٻير جو ڍورو، ولهاري، ٻڙ جو ڍورو، واريءَ جون ڀٽون ۽ سرسبز ميدان، چراگاهه وارو تلاءُ ۽ ٻيا اهڙا قدرتي نظارا گهڻا هئا، جنهنڪري تترن جو ايڏو وسيع انداز موجود هوندو هو جو سارو ڏينهن ڇپي ڇپي تي تترن جون تنوارون ٻڌڻ ۾ اينديون هيون ۽ ڪين هنڌن تي، جتي تترن جي گهڻائي هوندي هئي اتي سياري جي موسم ۾ رات جي پوڇاڙيءَ ۾ به تتر وڏي زور سان ٻوليندا رهندا هئا. ٿرپارڪر ضلعي جو پراڻو وارو حصو ته تترن جي خاص آماجگاهه هو جتي ٻارهن ئي مهينا شڪاري شڪار ڪندا رهندا هئا ته به ڪوٽ ڪاله هوندي هئي. بدقسمتيءَ سان محمد ايوب خان پنهنجي دور ۾ هن شڪار تي اهڙيءَ طرح بندش نازل ڪئي جو غريبن لاءِ شڪار جا دروازا بند ڪري اميرن جي موجن ونڻ جو انتظار ڪيو ويو ته رب پاڪ جي قدرت غيض و غضب ۾ اچي، سال ١٩٦٣ ۽ ١٩٦٤ع واري طوفاني برسات نازل ڪئي، جنهن جي سخت شدت سبب گهڻي انداز ۾ تتر مري ويا باقي رهيل تترن کي ١٩٧٠ واري برسات، جا لڳيتو ٽي-چار روز هلي، تنهن پورو ڪري ڇڏيو. آئي پائي جيڪي ڪي چند دانا بچيا هئا اهي وڏن ماڻهن ۽ ڪامورن جي شڪارين ماري ختم ڪري ڇڏيا. جن شڪارين کان ڪير وارڊن وارا منٿليون وٺندا رهندا هئا ۽ جن ساک جي ستياناس ڪري ڇڏي. اهڙا شڪاري هاڻ ٿر ضلعي جي ڏيپلي تعلقي اندر وڃي شڪار ڪري، تتر جهلي ايندا آهن ۽ وڏن سرمائيدارن کي ڏيندا آهن جن جي طفيل ڪين شڪار جي عام آزادي هوندي آهي. اهي شاهوڪار ماڻهو ڪوڪن جي چاري، لوهه لڳل پڃرن ۾ اهڙا پڪڙيل تتر بند ڪري رکندا آهن ۽ ضرورت وقت پاڻ کائيندا آهن. باقي وچولي طبقن جي سفيد پوش ماڻهن کي ڪنهن بيماريءَ (اڌرانگ) وغيره جي علاج جي لاءِ به تترن جو ملڻ دشوار هوندو آهي. گهڻين منٿن ۽ زور بار بعد ڪين هڪ-ٻه تتر وڏي انتظار بعد ملندا آهن، جنهن جي قيمت ڪارو تتر ڪم از ڪم ٽي رپيا ۽ ڀورو تتر ٻه رپيا في ننگ ادا ڪرڻو پوندو آهي، باقي غريب ماڻهو تتر کائي، اها نا شدني آهي. رڳو تتر جو نالو وٺڻ به غريب لاءِ گناهه برابر آهي. لاڙ خطي ۾ لکين ڪروڙين تعداد ۾ تتر هوندا هئا، اتي هينئر ڀوري تتر جي ته

ٻولي ڪٿي اتفاق سان ٻڌڻ ۾ ايندي آهي ۽ تہ اصل خير ئي خير لڳو پيو آهي. البت ڪاري تتر جي ڪڏهن ڪڏهن ٻولي ٻڌڻ ۾ ايندي آهي، جنهن جو ڪارڻ اهو آهي تہ ڀورو تتر وار ڪري رهندو آهي، جنهنڪري ماري هڻن کي اڪڙي ختم ڪري ڇڏيو آهي. پر ڪارو تتر اڄ وقت شڪار ڪري نہ سگهبو آهي. هو لڳ کان پوءِ ويڙهہ لاءِ اڪيلو ايندو آهي جنهن کي شڪاري ڦاسائيندا آهن مگر الهن جيون ماديون سلامت رهنديون آهن ۽ اتي نئين آرو ڪري ٻچا ڦوڙينديون آهن، جن مان جيڪي نر پيدا ٿيندا آهن اهي جوان ٿي ٻوليندا آهن ۽ انهن سر لڳ ڪري پنهنجو نسل باقي ٻويان ڇڏيندا آهن ۽ پاڻ شڪارين جي ڦندي ۾ اچي موت جي حوالي ٿي ويندا آهن. سندن جوانيءَ جي موج فقط چند مهينا هوندي آهي. شڪار تي بندش پوڻ کان اڳ اتي ڏهن سالن وارا ڪڙايل يعني پوڙها تتر عام جام هوندا هئا. مگر هن وقت اهڙو حال آهي جو رهي نالہ الله جو.

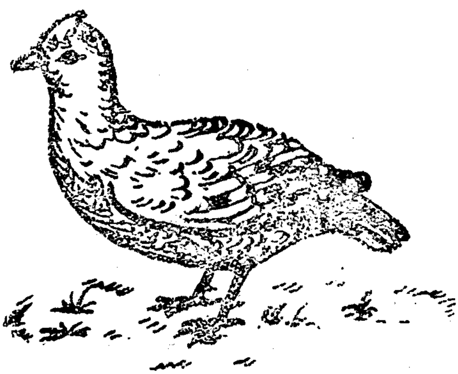

● رشيد ڀٽي

اروڙ جو عروج ۽ زوال

ڏاڍيءَ ۽ ڏکوئيندڙ سڪواري تاريخ جتي سنڌ سان ٻيا ويل وهايا آهن ۽ ڪيئن ڪاوڙ ڪيا آهن، اتي اها ويڌن به ڪئي آهي ته اسان کان اسان جي تاريخ به کسي ورتي آهي. هن صديءَ جي شروعات تائين اسان کي، اهڙو تاريخدان يا مؤرخ نه ٿا ڏسون جيڪو هن سرزمين جو فرزند هجي ۽ جنهن هن ديس جي ڌڙڪن ۽ ڏک ڏل ۾ رکي قلم کنيو هجي.

عربن جي فتح کان وٺي انگريزن جي قبضي تائين جو به مؤرخ يا تاريخدان ملي ٿو، سو ڌاريو يا ڌارين حاڪمن جو حواري ۽ پولڙيو آهي. عربن کان اڳ اسان جي تاريخ ڇا هئي؟ سا ڌارين فاتحن اسان تائين پهچڻ ئي نه ڏني آهي! اهو سڀڪجهه ڄاڻي واڻي ٿئي ڪيو ويو آهي، ته جيئن اسان پاڻ کان، پنهنجي ماضيءَ کان ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن کان بي خبر ۽ انجاڻ رهون، بي حس ٿي وڃون ۽ ڌارين کي آمنا صدقنا چئي پنهنجو مربي ۽ محسن مڃيندا رهون. سنڌ جي تاريخ بابت جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو ڪتاب ملي ٿو سو "فتح نامو سنڌ" يا مشهور "چچ نامو" آهي، جنهن جو مصنف به فاتح عرب قوم جو ڪو فرد هو. اهو ڪتاب ۷ صدي هجريءَ يا ۱۳ صدي عيسويءَ ڌاري لکيو ويو ۽ هتان هٿان ٿيندو اروڙ جي قاضي خاندان جي هڪ فرد قاضي اسماعيل وٽ پهتو، جنهن وٽان هڪ مؤرخ علي ڪوفيءَ هٿ ڪري فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ اتان اسان تائين پهتو. ان کان اڳ جي تاريخ بابت جو ڪجهه مواد ۽ مصالحو ملي ٿو سو هندن جي ڌرمي ڪتابن ۽ يوناني تاريخدانن جي تصنيفن تي مبني آهي.

جهڙيءَ ريت ڪجهه ورهيه اڳ موهن جو دڙو، پنهنجي عظمت سميت مٽيءَ جي گود ۾ ليٽيو پيو هو. اهڙيءَ ريت سنڌ جا ٻيا به اڪيچار شهر اڃا تائين اُس جي روشني لاءِ ڏسي سڪيا آهن. انهن مان هڪ اروڙ به آهي. هن شهر جا آثار ۽ کنڊر اڄ به روهڙيءَ کان چار ميل ۽ سکر کان ست ميل پري، روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي سلسلي جي سنهڙ تي موجود آهن. ڪڏهن ۽ ڪنهن هن شهر جو پايو وڌو، ڪهڙيون ڪهڙيون منزلون طي ڪندو هي شهر عروج کي پهتو، ۽ ڪيئن زوال آيس؟ ان بابت ڪنهن به هن مهل تائين لاڳيتي ۽ لاڳاپيل جاچ يا کوجنا ڪانه ڪئي آهي. سنڌ جي تاريخ جو ڪجهه مواد هن مهل تائين ڇپجي چڪو آهي ۽ دستياب ٿي سگهيو آهي، ان جي آڌار تي مون هن شهر بابت هن مضمون لکڻ جي سگهه ساري آهي.

انسان جي ارتقائي دؤر جي اوائل ۾ سنڌ جو رڳو الهندي وارو جابلو ڀاڱو ئي وسيل هو. ان دؤر جي سنڌين جي ڇڙوڇڙ آباديءَ جو مرڪز لاڙڪاڻي ۽ سيوهڻ وارو ڪيرٿر جو حصو هو. آرڪيالاجي وارن جي رپورٽ مان، جا مسٽر هينري ڪزنس پنهنجي ڪتاب "انٽيڪئٽيز آف سنڌ" ۾ ڏني آهي، اهو پتو پوي ٿو ته ڪو ان دؤر ۾ سنڌ جي دراوڙن درياهه تي روهڙيءَ وارين ٽڪرين ڏانهن به رخ ڪيو هو. پر لئين پٿر واري دؤر جي دراوڙن جي وستين ۽ غارن جا آثار روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي سلسلي ۾ جابجا ملن ٿا (۱) سر جان مارشل چيو آهي ته لئين پٿر جي دؤر جي انسان جي اوزارن جا آثار سنڌ ۾ لکي ۽ ڪيرٿر جبلن جي قطارن ۽ روهڙيءَ وارين ٽڪرين ۾ اڪيچار آهن (۲) هن مهل به اروڙ جي ڪنڊرن ۾ ۽ آس پاس جي ٽڪرين ۾ اهڙين بستين جا آثار چٽيءَ ريت ڏسجي سگهن ٿا. ڪوٽ ڏيجيءَ جي دڙي جي کوٽائي پڌائي ٿي ته موهن جي دڙي واري تهذيب کان به اڳ، ڪا قوم اولهه کان اچي، درياهه تي، روهڙيءَ وارين ٽڪرين تي اچي آباد ٿي هئي (۳) اهي ٽڪريون اروڙ واري ڪالڪا جي ٽڪريءَ سان شروع ٿي، شادي شهيد ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ وٽان اينديون وڃي راجپوتانا ۾ ختم ٿين ٿيون. انهن ٽڪرين ۾ ئي سامڙي، اروڙ ۽ ٽڙڪيءَ جا ڪنڊر ۽ دڙا آهن (۴) ٽڙڪيءَ کي ڪن مؤرخن سومرن جو اوائلي تختگاهه، محمد طور ۽ ٿواتر طور سڏيو آهي، جو انهن جي چوڻ موجب اروڙ جي ويجهو ئي ڪٿي هو. هن وقت ٽڙڪي اروڙ کان چار ميل هيٺ لاري واهه جي ڪپ تي آهي.

دراوڙن جي تنزل ۽ تباهيءَ جو ڪارڻ آريا بڻيا، جي اصل ميرو پربت جا رهواسي هئا ۽ اتر-اولهه هندستان جي لڪن مان لنگهي اچي سنڌو ۽ گنگا ندين جي ماٿرين ۾ آباد ٿيا. انهن بابت اوائلي معلومات انسان کي سندن پراڻي ڌرمي ڪتاب رگ ويد ۾ ملي ٿي. رگ ويد ۾ جا سنڌو ماٿريءَ جي جاگرافي ڄاڻائي وئي آهي ان پٽاندر ان ۾ اهو سارو علائقو، ذري گهٽ، اچي ويو ٿي، جو عربن جي ڪاهه وقت راجا ڏاهر واري سنڌ سلطنت ۾ هو. هن کي "سپت سنڌو" ستن ندين وارو ديس سڏيو ويو آهي، جنهن ۾ پنج نديون پنجاب واريون، هڪ سنڌو ندي، ۽ هڪ اڳاٽي سرسوتي ندي آهي، جا ڪڏهين الهالا وٽان پنجاب کي راجپوتانا کان جدا ڪندي، اچي سنڌ واري هاڪڙي ۾ چوڙ ڪندي هئي. رگ ويد ۾ سنڌو ماٿر جي آسودگيءَ ۽ شاهوڪاريءَ جي وڏن وڏن ساراهه ڪئي آهي، ۽ سنڌو نديءَ جي برڪتن

---

(۱) قديم سنڌ: ڀيرومل مهرچند ص ٦٧-٦٨.

(۲) موهن جو دڙو ۽ سنڌو سڀيتا: سر جان مارشل، ص ۹۲.

(۳) سنڌ جنرل انٽروڊڪشن: ايڇ. ٽي. لئمبرڪ. ص ۹۷.

(۴) سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ: ايڇ. ٽي. لئمبرڪ اڪشو ص ۳.

جا پڇن ڳالها ويا آهن (۱) الڪري چئي سگهجي ٿو تہ آرين بہ سنڌ جي قديم باشندن جيان اهي علائقا اچي وسايا هئا. جي سنڌو، جي چرياليٽ جي اثر هيٺ هئا. ۽ جيئن تہ اروڙ اهڙي علائقي ۾ محفوظ ۽ آتاهين جڳهہ تي هو، تنهنڪري آرين بہ رهڻ لاءِ دراوڙن جي ان پراڻي شهر کي ئي چونڊيو هوندو. رگ ويد کان سواءِ مارويد ۽ سنڌوماٿر جي سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ جي ڪجهہ جهلڪ تہ ملي ٿي، پر سياسي ۽ انتظامي جوڙجڪ بابت اهڙن ويدن ۾ ڪوبہ پتو ڪونہ ٿو ملي. البتہ هڪ رحمدل ۽ فن جي دلداده راڻيءَ روماسا جي شان ۾ ڪجھ شلوڪ ملن ٿا. گمان غالب آهي تہ اها ٻاجهاري راڻي اروڙ جي راڄڌانيءَ جي ئي هوندي، ڇو جو ساڳي ئي علائقي تي مشتمل سنڌ سلطنت جي گادي، عربن جي فتح تائين، اروڙ ئي اچي رهي آهي.

ويدن کان پوءِ سنڌ جو ذڪر اسان کي هندن جي مذهبي ڪتاب "مها ڀارت" ۾ ملي ٿو. مهاڀارت جي دؤر ۾ سنڌ جو راجا جئدرٿ ڄاڻايو ويو آهي. هن راجا پانڊون جي زال درو پديءَ کي سوئمبر ۾ ڏٺو تہ مٿس موهت ٿي پيو. هستناپور وڃي هو راڻي دروپديءَ کي ڀڄائي آيو. پانڊون جو لنڊو پاڻ اڪيل لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ دروپدي موٽائي هٿ ڪري ويو. بعد ۾ جڏهن پانڊون ۽ ڪورون ۾ مها يڌ لڳي تہ راجا جئدرٿ ڪورون جي پاسي کان وڙهيو، ۽ ارجن جي تير جو شڪار ٿي جان ڏنائين (۲) مؤرخن جي راءِ موجب مهاڀارت واري دؤر ۾ اندر سنڌ آرين جي پيڪ ٻنجي چڪي هئي، جڏهن تہ هيلين سنڌ اڃا آرين يا دراوڙن جي جُوءِ هئي، الڪري چئي سگهجي ٿو تہ ان دؤر ۾ بہ اروڙ پنهنجي قدامت ۽ دفاعي اوعيت سبب، سنڌ علائقي جي گادي هوندو يا ڪم از ڪم ان عظيم ملڪ جي ڪنهن صوبي جي راڄڌاني ضرور هوندو (۳).

مهاڀارت ۾ راجا جئدرٿ کي سڄي اتر سنڌ جو زبردست ۽ زورآور حاڪم ڄاڻايو ويو آهي. هن جي حڪومت هيٺ سنڌو، سوي (سبي) ۽ سيوبا (ايراني دؤر وارو سيوستان ۽ هالوڪو سيوهڻ ۽ تلات وارو علائقو) اچي پئي ويا. ان بابت مهاڀارت سان هڪ ٽڪرو ڏجي ٿو. جڏهن جئدرٿ دروپديءَ کي ڀڄائي سنڌ ۾ آئي ٿو ۽ سانس محل ۾ ملڻ وڃي ٿو، تڏهن دروپدي کيس چوي ٿي: "ڇا تون ئي اهو اڪيلو راجا آهين، جنهن سنڌو، سوي سيوبا هٿ ڪيا آهن، ۽ ان آسودي ملڪ تي انصاف ۽ تدبر سان راڄ ڪرين ٿو؟" پوءِ جڏهن دروپدي کيس پانڊون جي سگهہ ۽ سلطنت جو پڻ تي ڏني تڏهن جواب ۾ جئدرٿ وراڻي ٿو: "دروپدي! اسان اهڙن ڏڱڪن پر ڏچڻ وارا ڪين آهيون. اسان آريا اصل جي سترهين پيڙهي آهيون، ۽ ڇهہ شاهي

(۱) قديم سنڌ ڀيرومل مهرچند. باب ڇهون.

(۲) مهاڀارت انگريزي ترجمو: اي. سي. راءِ. ص ٥٦ جلد ٢.

(۳) سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ: ايچ. ٽي. هئمبرڪ ص ٦٢.

خوبيون اسان جي رت ۾ رهيل آهن، الکري مان ٻالبدون کي پاڻ کان هيچ ٿو ڀانيان."(١) الکري ٻه چئي سگهجي ٿو ته سنڌ، سري ۽ سيريا واري گنڌربل راڄ جي مهان راجا جي راڄڌاني ٻه اروڙ ئي هوندو، جتان هو سڄي علائقي تي آسانيءَ سان نظر ۽ قبضو رکي ٿي سگهيو.

مهاڀارت کان پوءِ، هندن جي ٻي مشهور ڌرمي پستڪ "رامائڻ" ۾ به سنڌ جو ذڪر ملي ٿو. هي اهو دؤر هو جڏهن آريا سنڌو ۽ گنگا جي وادين ۾ باقاعدي پسڻيون ٿامي ويٺا ۽ مهاڀارت جي دؤر جيان ڇڙوڇڙ ڪونه رهندا ها. "رامائڻ" ۾ سنڌ ملڪ جو نالو ڪيڪان ڄاڻايو ويو آهي، جو اٽڪ جي اوڀان شروع ٿئي ٿو ۽ سنڌوءَ جي ڇوڙ تائين هليو وڃي ٿو. ان ديس جي راجڪماري ڪيڪئي رامائڻ جي هيري رام جي پيءُ راجا دسرٿ جي زال هئي، جنهن مان ڪيس ڀرت پٽ هو. مهاڀارت جي دؤر جيان رامائڻ جي دؤر ۾ به سنڌ هڪ ملڪ هو، جو پوءِ پوڙاين جي ڪاهه وقت ڇئن ملڪن ۾ ورهائجي ويو ۽ وري عربن کان اڳ راءِ گهراڻي وقت هڪ ملڪ ٿي ويو.(٢) الکري اهو چوڻ غلط نه ٿيندو ته رامائڻ جي دؤر ۾ به هن ديس جي گادي اروڙ ئي هو، ڇو جو سنڌ جو هيءُ پراڻو شهر ۽ تختگاهه به قدامت جي لحاظ کان آريه ورت جي پئن شهرن هستناپور، اندرپرستا (دهلي) پٽاليپترا (پٽنا) ۽ ايوڌيا (اوڌ) جو ثاني آهي(٣) رامائڻ واري دؤر کان پوءِ ايوڌيا جي سورج ونسي راجپوتن مان راجا پاڪا جي پٽن ١١٠٠ ق م، هن شهر تي راڄ ڪيو ۽ ان کي وڌايو ۽ ويجهايو.(٤) راجپوتن مان سورج ونسي راجا رام جي اولاد آهن، جي سنڌ ۾ ايوڌيا کان آيا ۽ چندرونسي ڪرشن مهاراج جي اولاد ٿين جي گجرات کان آيا(٥) اهي سورج ونسي راجپوت پاڻ کي اروڙ ونسي سڏيندا هئا، جنهنڪري سنڌ راڄڌانيءَ تي نالو ئي اروڙ پئجي ويو.(٦) وڌيڪ ممڪن ائين لڳو ٿو ته جيئن پيا راجپوت ۽ کتري پاڻ کي شهر جي نالي پٺيان سڏائيندا آهن، تيئن اروڙ جا کتري به پاڻ کي اروڙ ونسي سڏائيندا هوندا.(٧) سورج ونسين کان پوءِ سنڌ تي چندرونسين جو راڄ ڪيو ٿو نظر اچي. ان راڄ جي پڇاڙي چندرونسي راجپوتن جي يادو ونسي قبيلي وڏي ۽ ڀاٻي وجهندڙ جو نالو "راجا سماڀا" هو، جنهن جي پٺيان سنڌ کي "سنڌ سمر" به سڏيو ويندو هو.

---

(١) مهاڀارت: انگريزي ترجمو: پي. سي. راءِ جلد ٢، ص ٥٦٢.
(٢) دي انلس اينڊ انٽيڪئيٽز آف راجستان: جيمس. ٽاڊ: جلد ١، ص ٦١.
(٣) جنت السنڌ: مولائي شيدائي: ص ٧١.
(٤) دي انلس اينڊ انٽيڪئيٽز آف راجستان: جي. ٽاڊ: جلد ١، ص ٦١.
(٥) ايشيئاٽڪ ريسرچ: سر ڊبليو. جونس: جلد ٢، ص ١٢٨.
(٦) تاريخ تمدن سنڌ: مولائي شيدائي: ص ٧٣.
(٧) پراچين سنڌو سڀيتا جو نظارو: دوارڪاداس روچيرام: ص ١٠١.

ان سلطنت جا چار صوبا هئا، جن تي الڳ الڳ والسراءِ مقرر ٿيل هئا(١) آريہ ورت جي قديم شهرن جيان الهن جي راڄڌانيءَ جو هي شهر بہ دولت سان مالامال هو. سنڌس پروارين نڪرين ۾ سون ۽ چانديءَ جون کاڻيون هيون. هوئن تسانگ هن شهر کي ”پشان پو چولو“ سڏيو آهي ۽ ٻين مورخن سورج واسي ڪلن جي هن راڄڌانيءَ جي آسودگيءَ ۽ شاهوڪاريءَ جي ساراهہ ڪندي کيس ”روراڊيور“ يا ”رورانگر“ سڏيو آهي.(٢)

راجپوتن جي حڪومت ڪمزور ٿيڻ سبب، بعد ۾ سنڌ اسان کي ايران جي زبردست لفر اچي ٿي. ٥١٨ ق م ايران جي عظيم شهنشاهہ دارا ڪاهہ ڪري سنڌ ايران سان ملائي ڇڏي. دارا کي سڪندر مات ڪيو تہ سنڌ بہ يونانين کان نہ بچي سگهي. ٣٢٥ ق م سڪندر هندوڪش اڪري سنڌو نديءَ جي ماٿريءَ ۾ وارد ٿيو. پورس کي جيتي اسڪندهہ (اچ) هٿ ڪري، هو سنڌ جي علائقي ۾ داخل ٿيو، جنهن جي گاديءَ جي هنڌ جو ذڪر تہ يونانين ڪيو آهي، پر ان جو نالو نہ ڄاڻايو اٿن. اهو سو لکيو اٿائون تہ اها گادي سنڌ جي ان علائقي ۾ آهي جو اُچ کان پوءِ پنجاب جي سرحد وٽان شروع ٿئي ٿو، ۽ سڄي اتر سنڌ تي مشتمل هو.(٣) دوارڪا پرشاد جي چوڻ موجب يونانين ان وقت جي اروڙ جي راڄا کي چڪرورتي راڄا ڪري لکيو آهي. پر پاڻ کان جبري ۽ وڏي راڄا پورس جي هار جو ٻڌي هن هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ يونانين بنا مقابلي سنڌ تي قبضو ڪري ورتو. ان وقت جي سنڌ جي ان علائقي جو نالو يونانين ”موسيقانس“ لکيو آهي ۽ ايچ. ٽي لئمبرڪ جي بيان موجب ان جي گادي اروڙ هو(٤) يونانيي مورخن سنڌ ۽ اروڙ جي ۽ خاص ڪري اتان جي ڏنن، ماڻهن، فن ۽ هنر جي ڏاڍي ساراهہ ڪئي آهي. هتي راڳ وسيلي نہ رڳو سنڌين کي نانگن جو زهر ڪيدادي ڏٺو پر جانورن جو علاج ڪندي بہ. شهر محلاتن ۽ باغن سان ڀرپور هو. امن ۽ امان ايترو هو جو ورلي ڪا ڪورٽ ويهندي هئي. ماڻهو ڏاڍا بهادر، بي ڊپا ۽ ڪاريگر هئا.(٥) شايد موسيقيءَ جي ابتري عام ۽ مقبول هئڻ ڪري ئي يونانين هن علائقي جو نالو موسيقانس رکيو هو.

سنڌ ۾ اڃا سڪندر جي گهوڙن جي اڏايل دز ۽ ڌوڙ ئي نہ ٺري تہ بغاوت ڀڙڪو کاڌو. موسيقانس جي ديش ڀڳتن، يونانين آڏو هٿيارن ڦٽي ڪرڻ ڪري، پنهنجي راڄا خلاف بغاوت بلند ڪئي. سڪندر سنڌس مدد ۾ پنهنجي هڪ مشهور جنرل پيٿان کي اروڙ اماڻيو. وطن پرستن آڏو مجبور ٿي راڄا بہ ساڻن ملي ويو. اروڙ واري تاريخي ٽليءَ جي ميدان تي

(١) جنت السنڌ: مولائي شيدائي: ص ٦٩-٧٠.
(٢) دي انشيئنٽ جاگرافي آف انڊيا: اليگزينڊر ڪننگهام، لنڊن ص ١٨٧١.
(٣) هسٽري آف اليگزينڊر دي گريٽ: ڪيو. ڪرٽيس: ص ١٩.
(٤) سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ: ٽمبرڪ لقشو ص ٨٨.
(٥) پراچين سنڌو سڀيتا جو اظهارو: دوارڪا پرساد روچيرام: ص ١٠٢.

جنگ لڳي. اروڙ جو راجا نوم پرستن سميت ويڙهه ۾ مارجي ويو ۽ موسيقانس تي يونانين جو قبضو ٿيو. پر اهو قبضو ٿوري وقت لاءِ رهيو. ستت ئي هندستان ۾ موريا خاندان اُسريو، جنهن سيليوڪس يونانيءَ کي اتر-اولهه ڀارت ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو. الڪري سنڌ مان به هنن کي پير ورڻا پيا. رڳو ٽئڪسيلا، موريا گهراڻي جي هٿ آيو پر سنڌ ۾ به يوناني سنڌو ماٿريءَ جي الهندي ڀاڱي ڏکڻ ويا، ۽ موسيقانس به موريا راڄ جو هڪ صوبو ٿي پيو. جنهن تي هڪ وائسراءِ معرفت حڪومت ڪئي ويئي. اسوڪا جي مرڻ پڄاڻا موريا گهراڻو هيڻو ٿي پيو ۽ پنهنجا ڪيئي علائقا وڃائي ويٺو. سنڌ به سندن قبضي مان ڇڏائجي وڃي بئڪٽرائي يونانين جي اثر هيٺ آئي. الهن کان سٿين کسي ۽ سٿين کان وري پارٿين ورتي. سٿستاني سٿين جو هڪ قبيلو پولان لڪ کان لنگهي سنڌ جي اترئين حصي تي اچي قابض ٿيو. اهو زمانو اٽڪل ١٠٠ ق.م جو هو. ان وقت جي اتر سنڌ کي اپريا سڏيو ويو آهي ۽ ان جي گادي اروڙ ڄاڻايو ويو آهي(١). ان دور ۾ هڪ يوناني واپاري سنڌ ۾ آيو هو. سندس سفر جو مقصد يونان ۽ سنڌ ۾ واپاري لاڳاپن کي وڌائڻ لاءِ موقعن جي تلاش هو. هن پنهنجي ڪتاب "The Priplus of Enythracean Sea" ۾ سنڌ (اپريا) کي هند لاءِ واپار جو دروازو سڏيو آهي. هن جي چوڻ موجب، ان دور ۾ سنڌ تي پارٿين جو راڄ هو جي پاڻ ۾ وڙهندا رهندا هئا. سنڌ جي گادي درياهه جي ڪپ تي محلن ۽ بازارن وارو شهر ڄاڻايو اٿس. پر ان جو نالو نه ڏنو اٿائين.

پهرين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ ۾ ڪشن گهراڻي جي مهاراجا ڪنشڪ پارٿين کان اتر-اولهه هندستان جو علائقو کسي ورتو. هن جي گادي پشاور جي پرسان پرشاپور هئي، ۽ هن به ذري گهٽ سڄي سنڌو واديءَ تي راڄ ڪيو. هن جي دور حڪومت ۾ بهاولپور ۽ اتر سنڌ وارو علائقو گڏجي هڪ صوبي جي حيثيت رکندا هئا، جنهن جو وائسراءِ اروڙ ۾ رهندو هو. پڪ سمجهيو پوءِ به سنڌ تي ڪشن گهراڻي جو قبضو رهيو. جنهن جو ثبوت موهن جي دڙي ۽ جهڪر مان لڌل ڪي سڪا ۽ مورتيون آهن(٢). ڪشن گهراڻي کان پوءِ هندستان تي گپتا گهراڻي جو راڄ آيو. دهليءَ ۾ راجا چندرگپت جي لڳايل لوهي ٿنڀي تي ٽيل اکر مان پتو پوي ٿو ته هن سپت سنڌوءَ وارين ندين کي اڪري پنهنجي راڄ جون حدون وڌايون هيون. پر معلوم ٿو ٿئي ته هن نه ته سنڌ ۾ ڪو وائسراءِ رکيو ۽ نه ئي قبضو جاري رکيو، پر رڳو اروڙ جي راجا کان ڍَل وٺندو رهيو(٣). ڇهين صديءَ عيسويءَ ڌاري سنڌ هڪ دفعو ٻيهر ايرانين جي ماتحت نظر اچي ٿي. اهڙا ثبوت جهڪر ۽ ٻين دڙن مان مليل مٽيءَ جي ٿانون تي اڪريل نقش آهن. ڇهين صدي عيسويءَ ۾ جڏهن ايران جي ساساني شهنشاهيت اوج تي هئي،

(١) ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا، ص ٥٣٢. (٢) سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ، ايچ-ٽي-لئمبرڪ، ص ١٢٥. (٣) ارلي هسٽري آف انڊيا، اين- اين- گهوش ص ٢٧٥.

تڏهن نوشيروان سنڌ تي ڪاهه ڪري ان کي زبردستيءَ هيٺ آڻي ڇڏيو. ايران کان سنڌ کي آزادي ڏيارڻ جو سهرو، مشهور راءِ گهراڻي جي سِرَ تي اچي ٿو، جنهن بابت ڪي قدر احوال اسان کي ڪهاڻيءَ، وڏائيءَ ۽ ڪچائي پڪائيءَ مان چچنامي ۾ ملي ٿو. راويءَ جو خيال آهي ته راءِ گهراڻي جي اوائلي دؤر ۾ سنڌ ڪو سڌيءَ ريت ايران جي ماتحت ڪانه هئي، پر هن رڳو اُن جي بالا دستي تسليم ڪئي هئي ۽ ايران کي ڏالي ماتر ڏن ڏيندي هئي(١).

تاريخ جي ابياس مان ائين ٿو لڳي ته راءِ گهراڻي سنڌ ۾ تڏهن اڀرڻ ۽ طاقتور ٿيڻ شروع ڪيو جڏهن اها موريا گهراڻي جي ٻڌمت رکندڙ راجائن جي ماتحت هئي. اسوڪا کان وٺي راءِ سهاسيءَ ثانيءَ سنڌ ۾ ٻڌمت جو زور نظر اچي ٿو. راءِ گهراڻي جو الٽ چالاڪ ۽ حرفتي برهمڻ، چچ آلدو، ۽ اهڙيءَ ريت برهمڻ گهراڻي جي راڄ جي شروعات ٿي، جو شايد سڀ کان ننڍو راڄ ۽ ننڍڙو گهراڻو ثابت ٿيو. ڇو جو سنت ٿي چچ جي پٽ راجا ڏاهر کان سنڌ عربن کسي ورتي.
چچنامي مطابق راءِ گهراڻي جي عهد ۾ سنڌ هڪ سلطنت هئي، جنهن ۾ چار صوبا هئا ۽ ان جون حدون اهي ئي هيون جي رگ ويد ۾ سپت سنڌوءَ جون ڄاڻايون ويون آهن؛ يعني: اوڀر ۾ ڪشمير ۽ قنوج، ڏکڻ ۾ ديبل ۽ سمنڊ، اولهه ۾ مڪران ۽ اتر ۾ هندوڪش ۽ ڪوهه سليمان(٢) جنهن ۾ اڄوڪي سنڌ، بلوچستان جا سبي، ڪڇي، قلات، مڪران ۽ لس ٻيلي جا ضلعا، اٽڪ کان اوري وارو پنجاب، ڪشمير ۽ راجپوتانا جو اتر-اولهه وارو علائقو اچي ٿي ويا. ستين صدي عيسويءَ جي مُهڙ ڌاري راءِ گهراڻو اوج کي رسي چڪو هئو. هن ٻڌمت واري راجائن جي گادي بس اروڙ هو ۽ ٻين چئن صوبن جون راڄڌانيون ملتان ۽ اسڪند يا اُڇ، پنجاب ۾، ۽ سيوستان ۽ برهمڻ آباد (سنڌ ۾) هيون، جن تي وائسرائن معرفت راڄ ڪيو ويندو هو. براڻو موسيقالس وارو علائقو ۽ سبي ۽ ڪڇيءَ وارا پاسا سڌيءَ ريت اروڙ جي ماتحت هوندا هيا(٣).

راءِ ۽ برهمڻ گهراڻي واري اروڙ بابت چچنامي ۾ گهڻو ڪجهه ملي ٿو. هن شهر بابت ان مشهور تاريخ مان ڪي ٽڪرا هيٺ عرض رکجن ٿا: "هيءُ شهر جو هند ۽ سنڌ جو تختگاهه آهي، سيحون (مهراڻ نديءَ جي ڪپ تي آهي) قسمين قسمين اوچين ماڙين ۽ محلاتن، چراگاهن، گلن، باغن، حوضن، نهرن ۽ گلڪارين مان سينگاريل هڪ وڏو شهر آهي. هن رونق واري شهر ۾ راءِ سهارس ثاني هڪ راجا رهندو هو، جنهن وٽ ججها خزانا ۽ پوريل لاثا هئا. هو دنيا ۾ مشهور هو ۽ سندس سخاوت جي ڌاڪ هئي." ص: ٢. "هو (راجا ڏاهر) گرميءَ جا چار مهينا اروڙ ۾، سياري جا چار مهينا برهمڻ آباد ۾ ۽ بهار جا چار مهينا اروڙ ۾ رهندو هو." ص: ٩٣. ان مان ڏسجي ٿو ته ان دؤر ۾ اروڙ جي آبهوا وڻندڙ ۽ دلڪش هئي، اڪري ٿي

(١) جنرل آف ايشيائٽڪ سوسائٽي بنگال، ١٩٠٢ع: ص ٥٦.
(٢) چچنامو: سنڌي ترجمو: ص ٢١.
(٣) سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ: لئمبرڪ ص ١٣٩.

منجهس جهجها باغ ۽ ساوڪ هئي. هن شهر جي شاهوڪاريءَ جي هاڪ ۽ ڌاڪ ڏوران ڏور پکڙيل هئي. بصري جو گورنر حجاج بن يوسف، جنهن کي اسلام جي تاريخ، سفاڪيءَ ۽ ظلم سبب يزيد ثانيءَ جي ساٿي سان ياد ڪري ٿي، پنهنجون حريص ۽ لالچي اکيون هن شهر ۾ کپايون هيون. سنڌ تي چڙهائي ڪري آيل عرب فوج جي سپهه سالار محمد بن قاسم ڏانهن هڪ خط ۾ هو لکي ٿو: "هند ۽ سنڌ جي بادشاهيءَ جا ٻئي اروڙ ۽ ملتان آهن، جي تختگاهه آهن. بادشاهن جا خزانا ۽ دفينا به اتي آهن سو آهي هٿ ڪر ته جيئن هند ۽ سنڌ هٿ ڪيئي(۱) سهڻن مان سولائي هٿ ڪري، عرب اروڙ تائين آيا جو هند سنڌ جو تختگاهه هو، ۽ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر هو. اتي جا رهاڪو اڪثر فنڪار، هنرمند ۽ هاري هئا(۲). شهر جي واپار ۽ ڪاريگريءَ جي به عربن ڪافي ساراهه ڪئي آهي. جڏهن هي شهر عربن جي هٿ آيو ۽ اتان جي شهرين جي قتل عام جو حڪم ٿيو تڏهن رائي لاڏيءَ، محمد بن قاسم کي چيو، "هن ملڪ جا ماڻهو ڪاريگر، واپاري ۽ هاري آهن، انهن جي ڪري ئي هي ديس آسودو ۽ شاهوڪار آهي. انهن ڪري ئي هن ديس جي دولت آهي ۽ شهر خزانن سان ڀريل آهي. جي انهن کي ختم ڪندين ته سڀ مال متاع ختم ٿي ويندو" (۳).

تاريخ معصوميءَ جي مصنف، مير معصوم بکريءَ (جو اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ بکر جو گورنر هو ۽ جنهن پاڻ به ڪئي ڀيرا اروڙ ڏٺو هو) به راءِ گهراڻي واري اروڙ جي شان ۾ ڪيئي قصيده گوئي ڪئي آهي. هو لکي ٿو: "اروڙ هڪ وڏي عالم پناهه سان مهراڻ جي ڪپ تي وسيل هڪ وڏو شهر هو، جنهن محلاتن، ميويدار وڻن، ۽ انهن سان ڀرپور هو ۽ ان ۾ تمدن ۽ شهريت جو اهو سڀ سامان موجود هو، جنهن جي ڪنهن مقيم يا مسافر کي خواهش ٿي سگهي ٿي (۴).

راءِ سهارس جي ڏينهن ۾ ايران جو شهنشاهه نيمروز سنڌ تي ڪاهي آيو، ۽ مڪران جو علائقو هٿ ڪري ايراني سلطنت سان گڏي ڇڏيائين. راءِ سهارس ڪٽڪ وٺي ڪاهي ويس. ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ ڀيانڪ لڙائي لڳي ۽ راءِ سهارس ديس جي بچاءَ ۽ عزت خاطر لڙندي لڙندي جان ڏيئي ڏنو. سندس مرڻ بعد پٽس راءِ سهاسي تخت تي ويٺو. هن راڄ ماڻڻ شرط ئي اندروني حالتن ۽ انتظام سڌارڻ جو ڪم هٿ ۾ کنيو. اروڙ ۾ ويهي هن سياسي ۽ سماجي سڌارا آندا. خلق لاءِ آرام ۽ آسائش جا وسيلا مهيا ڪيائين. هو واپارين ۽ ڪاريگرن جو وڏو قدردان ۽ همٿائيندڙ هو. سندس ڏينهن ۾ اروڙ واپار ۽ هنر جي لحاظ کان اوج کي رسيو (۵).

---

(۱) چچنامو: سنڌي ترجمو: ص ۳۱۵.
(۲) چچنامو: سنڌي ترجمو: ص ۳۳۶.
(۳) چچنامو: سنڌي ترجمو: ص ۳۳۴.
(۴) تاريخ معصومي: سنڌي ترجمو: ص ۳۲.
(۵) تاريخ معصومي: سنڌي ترجمو، ص ۴۶-۴۷.

راءِ سهاسي جي مرڻ تي چچ برهمڻ ڪل جي راڄ جو باني وڌو. چچ اروڙ جي قلعي کي وڌيڪ مضبوط ڪرايو ۽ هڪ اٺون قلعو راوڙ به اڏرايو. هن لئين قلعي راوڙ بابت ڪنهن تاريخ ۾ ڪو پتو ڪونه پوي، ۽ نه ئي ان جي جاءِ وقوع بابت ڪا سڌ ٿي ملي. چچ جي مرڻ بعد ستن سالن لاءِ سندس ڀاءُ چندرسين تخت تي ويٺو، جنهن بعد هن گهراڻي جو آخري راجا ڏاهر تخت نشين ٿيو. هن جي ڏينهن ۾ راجا رامل اروڙ تي ڪاهي آيو. چچنامي ۾ لڊر هيءُ جيسلمير جو راجا هو ۽ تحفة الڪرام موجب قنوج جو. ڏاهر جي پنهنجي راڻي ڀائيءَ جو سڱ رامل کي پٽ سان ٿيل هو. پر پوءِ نجومين جي چوڻ تي لڳي راجا ڏاهر هن سان ولڻ ويڙهي پڙهائي، ۽ شاديءَ جي پهرين رات ئي ونس پنهنجي تلوار مڙس طور ڇڏي هليو ويو(۱). راجا رامل سوين راهه پاتيا وڏو لشڪر وٺي وير وٺڻ لاءِ اروڙ تي ڪاهي آيو. سنڌين سان گڏ اهي عرب به راجا رامل سان وڙهيا، جي محمد علافي، خلافت جي مشهور ڪرد باغيءَ سان، سنڌ ۾ اچي پناهگزين ٿيا هئا. راجا رامل کي شڪست ملڻ پٺي ۽ اروڙ تباهيءَ کان هڪر بچي ويو(۲). پر اروڙ ان تباهيءَ کان گهڻو وقت اسي بچي سگهيو. سنڌ ئي عربن هن شهر تي قبضو ڪيو. عربن جي فتح اروڙ جي واڌ ۽ اوج تي روڪ ۽ رنڊڪ ثابت ٿي. ڪيترن ئي ڌارين سان مقابلو ڪندڙ هيءُ شهر عربن جو وار نه سهي سگهيو. برهمڻ خاندان جي پڄاڻي اروڙ جي زوال جي شروعات ثابت ٿي. اڻ سهو خزانو سنڌ ۽ خاص ڪري اروڙ مان بصري ۽ دارالخلافت جي بيت المال ڏانهن موڪليو ويو. شهر جا اڪيچار هنرمند، ودوان ۽ ڪاريگر غلام بڻائي وچ اوڀر جي بازارن ۾ نيلام ڪيا ويا. فتح کان ڪجهه سال پوءِ جڏهين عمرو بن محمد بن قاسم سنڌ جو گورنر ٿي آيو، ته هن اروڙ کي ڇڏي منصوره نالي نئين گادي اڏائي. اروڙ جي سياسي حيثيت ختم ڪندڙ، عربن جو اهو نئون اڏايل شهر به اڄ عربن جيان سنڌ ۾ الاپ آهي. ترت ئي اها گاديءَ جي مٽاسٽا مقامي راجائن ۽ ماڻهن جي بغاوت سبب عمل ۾ آئي. خليفي هشام ابن مالڪ جي ڏينهن ۾ ئي اروڙ تي هڪ مڪاني هندو راجا، راجا ڏاهر جي پٽ ڄيسيءَ جي اولاد مان، قبضو ڪري ورتو، جو قبضو سومرن جي دور تائين جاري رهيو(۳). اهڙيءَ ريت سنت ئي سموريءَ سنڌ ۾ ڪيترين ئي الڳ آزاد رياستون لهي پيون جن تي مڪاني سنڌي راجا راڄ ڪندا هئا، ۽ منصوره جي عرب گورنر جي حيثيت رڳو ڏٺن وائيڙن جي وچي رهي، سا به جلد ئي هوريان هورياڻ ختم ٿي ويئي، ۽ سنڌ تي سومرا دور شروع ٿيو.

اروڙ جي تباهيءَ جو آغاز ٿي چڪو هو. تباهيءَ جي ڌار ڌار منزلن ۽ ڏاڪن جا بس ڪي اشارا تاريخ ۾ ملن ٿا. پر ان جي تفصيل بابت به تاريخ ائين ماٺ آهي جيئن سندس عروج جي تفصيل بابت. تاريخ ظاهريءَ ۾ هڪ واقعو ملي ٿو جو غور سان ڏسڻ شرط ڏلڪتا

(۱) جنت السنڌ: مولائي شيدائي، ص ۹۱ (۲) سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ: لئمبرڪ ص ۱۷۸؛
(۳) جنت السنڌ: مولائي شيدائي، ص ۲۴۸

کان مٿي لٿو لڳي. هن تاريخ جو مصنف مير طاهر نسيانيءَ ٺٽي اڪر وارو ارغون فاتحن جو درباري هو ۽ انهن جي ارشاد تي ئي تاريخ طاهري تصنيف ڪئي هئائين. هن چيو آهي ته اها تباهي راجا دلوراءِ سومري جي ظلمن جو نتيجو هئي. ساڳي ئي راجا جي ظلمن ڪري هڪ وري اڳتي هلي برهمڻ آباد جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻجاڻايو آهي. سترهين صديءَ جي هن مؤرخ جي چوڻ موجب راجا دلوراءِ هر رات هڪ نوجوان ڪنواري عورت کي خلوتگاهه ۾ گهرائيندو هو. هڪ ڀيرو هڪ عرب واپاري درياهه رستي سفر ڪندو اچي سنڌ سوڙهيو ۽ اروڙ ۾ لنگر انداز ٿيو. رواج الوسار راجا دلوراءِ هن واپاريءَ سيف الملوڪ جي سهڻي سدامڪ لينگر بديع الجمال لاءِ ارادو ڏيکاريو. واپاري انڪل ويڙهائي عقل هلائي راجا کان ٽن ڏينهن جي مهلت ورتي. انهن ٽن ڏينهن ۾ هن ايران کان فرهاد جهڙا سنگتراش گهرايا ۽ ڏينهن رات ڪم هلائي، بنه ٻڌي، ٻن-ٽن ڏينهن ۾ درياهه جو رخ ئي اروڙ کان ڦيرائي ڇڏيو ۽ سلامتيءَ سان ٻيڙا ڪاهي هليو ويو، جنهن بعد اروڙ تباهه ٿي ويو.

هڪ عام فهم ۽ عقل وارو ماڻهو به ان داستان کي ڏند ڪٿا کان وڌيڪ نه سمجهندو. هن دور ۾ ئي جديد ٽيڪنڪ ۽ مشينري هوندي، اڄڪلهه ۾ لنڊي لڌيءَ جي رخ ڦيرائڻ لاءِ به ڊئم يا پل ٻڌڻ ۾ سالن جا سال ٿا لڳي وڃن. سو ان عرب جو ٽن ڏينهن اندر بند ٻڌي رخ ڦيرائڻ جو سوال ئي نٿو اٿي. مصنف اهو ڄاڻي واڻي دلوراءِ کي بدنام ڪرڻ لاءِ قصو گهڙيو آهي. اڳتي هلي هن راجا دلوراءِ کي پنهنجي ڀاڄائيءَ سان به ناجائز لاڳاپن جو ڏوهي ڏيکاريو آهي. جي اهڙو واقعو يا ڪردار وارو راجا ان دور ۾ ٿيو هجي ها ته ان دور جي تاريخدانن يا سياحن کان ڳجهو نه هجي ها. مشهور سياح ابن بطوطه سومرن جي آخري دور ۾ سنڌ ۾ آيو هو ۽ اروڙ ۾ ويو هو. جي اهڙو انقلاب ويجهڙائيءَ ۾ آيو هجي ها ته هو ان جو ذڪر پنهنجي سفرنامي ۾ ضرور ڪري ها(۱). ان کان سواءِ سڀ تاريخون ان تي متفق آهن ته درياهه اروڙ کان رخ راجا دلوراءِ جي دور ۾ نه پر ان کان گهڻو اڳ ڦيرايو هو. سومرن جي پوين گادي محمد طور يا مهاتم طور ڇئي ٿي وڃي، جا ڪن جي چوڻ موجب درياهه جي ڪپ تي اروڙ جي پر ۾ هئي. ڪن مورخن ان کي مهاتم طور يا ٺرڙي به لکيو آهي(۲). هينري ايليٽ جنهن تاريخ طاهري انگريزيءَ ۾ ايڊٽ ڪئي، تنهن سنڌ جي سير بعد ڄاڻايو آهي ته محمد طور، ديرڪ پرڳڻي ۾ اروڙ جي پر ۾ درياهه جي ڪپ تي هو. تنهن جي معنيٰ ته سومرا دور جي اوائل ۾ درياهه اڃا اروڙ جي پرسان وهندو هو. سڀ تاريخون پڪراءِ آهن ته درياهه ڏهين صدي عيسوي (چوٿين صدي هجري) ڌاري رخ ڦيرائي اروڙ بجاءِ بکر کان وهڻ شروع ڪيو. راورٽيءَ جي بيان موجب درياهه ۱۹۴۱ع (۳۳۵هه) ڌاري بکر طرف رخ ڪيو. سنڌ گزيٽيئر ۾ دلوراءِ وارو زمانو ۱۲۲۱ع ڄاڻايو ويو آهي(۳). لب تاريخ واري وري بکر جي

(۱) عجائب الاسفار: ابن بطوطه: جلد پهرو، اروڙ جي بيان ۾. (۲) تاريخ معصومي: سنڌي ترجمو: ص ۹۹. (۳) گزيٽيئر آف دي سنڌ پراونس: اي- ايڇ- ائٽڪن: ص ۸۹.

نعمر جو سن ٢٣٣ هجري ڏيکاريو آهي، جا راويءَ جي ان بيان جي تصديق ٿي ڪري ته رخ ڦيرائڻ بعد اروڙ وارن وڃي روهڙي ۽ بکر جا شهر وسايا(١) درياءَ جي رخ ڦيرائڻ بابت انهن جو رايو به راوتيءَ جي تائيد ٿو ڪري. هن جي چوڻ موجب درياءَ ٩٩٢ع ۾ رخ ڦيرائي بکر طرف ڪيو. (٢) الڪري دلوراءِ واري زماني، يعني ١٢٢١ع ۾ درياءَ جي رخ ڦيرائڻ جو سوال ئي نٿو اٿي. اهو ته ان کان گهڻو اڳ منهن موڙي ويو هو، جنهنڪري سومرن گادي سٽي وڃي وڳهه ڪوٽ ۽ روپاه ماڙيءَ طرف ڪئي هئي، سو تاريخ طاهريءَ جي من گهڙت ڏاڏڪتا رکو مڪاني سنڌي حاڪمن کي بدنام ڪرڻ لاءِ ڌارين جي حرابي کان وڌيڪ ڪجهه به نه آهي.

البت اهو سو صحيح آهي ته منصوره جي اڏاوت کان پوءِ، اروڙ جي تباهيءَ جو ٻيو ڏاڪو درياءَ جو رخ ڦيرائڻ هو. ٻهرين ڏاڪي سنڌس سياسي اهميت ختم ڪئي ته ٻئي ڏاڪي وري سنڌس واپار وڙو تباهه ڪري ڇڏيو. آسپاس جي آبادي به گهٽبي وئي. الڪري اڪثر رهواسين لڏي اچي روهڙي ۽ بکر جا شهر پٽڌا ۽ وسايا. پر ان جي باوجود اروڙ ڪافي وقت لاءِ اهم ۽ خاص مقام وارو پنندو رهيو. آئين اڪبري پٽائدڙ مغل دؤر ۾، اروڙ صوبي جو هڪ محال هو، جنهن هيٺ ماٿيلي ۽ سکر وارا علائقا اچي ٿي ويا. ١٠٠٨هه ۾ مير معصوم اروڙ آيو ۽ اتي جي قلعي ٻاهران محمد بن قاسم واري جوڙايل مسجد جي تجديد ۽ مرمت ڪرايائين. تنهن جي معنيٰ ته ان مهل به اروڙ ايترو وڏو ۽ اهم شهر هو جو ان لاءِ هڪ شاهي مسجد جي ضرورت هئي. (٣)

اروڙ کي پوريءَ ريت ڪاپاري ڌڪ هڻڻ ۽ تباهه ڪرڻ وارو شاهه بيگ ارغون هو. بکر جي علائقي ۾ ڌاريجن کي شڪست ڏيڻ بعد قلعي بکر کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ خاطر هن اروڙ جو قلعو ڊهرائي اتان جون سرون هن قلعي ۾ ڪتب آنديون. (٤) ان حرڪت اروڙ جي رهيل کهيل دفاعي ۽ فوجي اهميت ۽ حيثيت کي به ڪاپاري ڌڪ هنيو. الڪري اروڙ تمزيءَ سان تباهيءَ ڏانهن وڌڻ لڳو. ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر ۾ اروڙ تي مبارڪخان جو قبضو اڳر اچي ٿو، جنهن کي ڏيڍ هزار فوج ڏئي، مقامي بغاوت کي دٻائڻ لاءِ ات رکيو ويو هو. مبارڪخان وري سلطان محمود بيگ جي هڪ ملازم بيگ اوغليءَ سان سازش ڪري پاڻ اروڙ ۾ بغاوت شروع ڪئي ۽ لشڪر ڪاهي بکر تي چڙهي آيو. روهڙيءَ ۾ چالوئي هٽي ويئو، پر پوءِ محمود بيگ جي شرمائڻ تي اڻ سڄي اروڙ سونپي ويو. (٥) اعتماد خان کان پوءِ

(١) لب تاريخ: خانبهادر خداداد خان، امرتسر وارو ڇاپو، ص ٢٧.
(٢) سنڌ: ري انٽرپريٽيشن آف ان هيتي ويلي، اروڙ ڊئر، ص ٧٥.
(٣) تاريخ معصومي: سنڌي ترجمو، ص ٣٢.
(٤) تاريخ معصومي: سنڌي ڇاپو، ص ١٦٣. تحفة الڪرام: سنڌي ڇاپو، ص ١٤٤. بيگلارنامو: اوائلي سنڌي ڇاپو.
(٥) تاريخ معصومي: سنڌي ڇاپو، ص ٢٧٣-٢٧٥.

بکر جي صوبيداريءَ جو پروانو فتح خان مهارت ۽ راجا ٽوڊرمل جي مائٽ پرمانند کي مليو. سمت نين پرمانند کي دهليءَ ڪڍرايو ويو. سندس وڃڻ پڄاڻا ڏاريجا سندس ڀاءُ مادوداس جي خلاف بغاوت ڪري اروڙ ۾ مورچابندي ڪري ويهي رهيا. ٻنهي ڌرين درميان اروڙ وٽ ٽي-چار ويڙهيون ٿيون، جن ۾ آخر ڏاريجن کي هار ملي(۱) ان بعد تاريخ ۾ ڪٿي به اروڙ جو ذڪر ڪونه ٿو ملي. شايد ان بعد هي شهر ڊهي وڃي هڪ واهڻ ٿي پيو.

ان عظيم ۽ قديم شهر جي کنڊرن جي وچ ۾ ۽ مٿان اروڙ واري جو هڪ ڳوٺ اڄ به وجود رکي ٿو. ڊٺل قلعو، اداس ٿل ۽ ويران کنڊر اڄ به هن شهر سان ٿيل زيادتين ۽ ڏاڍاين جو داستان ٻڌائي رهيا آهن. قلعي جي الهندي پاسي واري مکيه دروازي جي پڄڻ ٿل هيٺان ٻڪڙيل تلاءُ جو ميدان اڄ به ڪيترين ئي لڙاين ۽ بهادرين جا راز سيني ۾ سانڍيو چپ ڪيو ستو پيو آهي. ڪنهن به ان کي کولڻ يا کولڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي. ڪنهن به ان الڪان سندس اداسيءَ جو ڪارڻ نه پڇيو آهي. انڪري آهي اڄ به اسان جي بيحسيءَ ۽ بيوسيءَ ۽ آثار قديمه کاتي جي بيمروتيءَ ۽ بيانيءَ تي ماتم ڪري رهيا آهن. تاريخ ۽ تهذيب جو هي عظيم مظهر اڄ پنهنجو سمورو تهذيبي ۽ تمدني سرمايو ۽ ورثو سيني ۾ سانڍيو گنگا ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي. اڄ به جهڙيءَ ڦڙيءَ بعد ڳوٺاڻا کنڊرن ۾ ويندا آهن ته سڪا ۽ ٻيو اوادرات جو سامان لهي ايندا آهن. پر آرڪيالاجي وارا اڃا به هٿ ٻڌيو ويٺا آهن. اوائل ۾ ۱۸۳۵ع ڌاري مسٽر پراس اروڙ جي کنڊرن جي جاچ ۽ تپاس ڪري ان تي هڪ ڪتاب لکيو هو(۲) پر هن وقت اهو ڪتاب به سنڌ ۾ دستياب نه آهي. ان ڪتاب تي ئي دوارڪا پرشاد پنهنجي ڪتاب جو بنياد ٻڌو هو. ان بعد خيرپور جي مير رستم خان اڪل خزاني جي ڳولا ۾ هن کنڊر جي ڪجهه کوٽائي ڪرائي، پر ڪجهه به نه ملڻ ڪري اڌ ۾ ڇڏي ڏنائين.(۳) ۱۹۲۰ع ڌاري سنڌ جي ٻين ڊڙن جهان، آثار قديمه کاتي هن شهر جي به ڪنهن پاسي جي کوٽائي ڪرائي، پر پوءِ ان کي انهي وقت لاءِ ملتوي ڪري ڇڏيائون، جا اڃا تائين پئي هلي. خبر نه آهي ته ڪيستائين هلندي ۽ ۽ سندس وارو ڪڏهن ايندو به يا ايندو به ڪين! ۽ اتي باقي آثار به انهن ئي ختم ٿي ويندا. هينئر اروڙ پنجاهه سٺ گهرن وارو هڪ ڳوٺڙو آهي. ورهاڱي کان اڳ هڪ بازار وارو ننڍڙو شهرڙو هو. جنهن رفتار سان هي تباهيءَ طرف وڌي رهيو آهي ته اهو ڏينهن پري نه آهي جو سندس وجود ۽ آثار به ختم ٿي وڃن. ڳوٺاڻا کنڊرن مان مٽي کڻي زمين لاءِ ڀاڻ ڪري واپرائيندا آهن، ۽ گهرن ٺاهڻ لاءِ قلعي جي پٽ يا کنڊرن جون سرون پٽيندا آهن، جي آثار قديمه وارن اڃا به سستي ۽ غفلت ڪئي ته پوءِ هي بچيل پٿيون ۽ کوٽيل کنڊر انهن ڳم ٿي ويندا جيئن هن شهر جي عظمت ۽ شهرت ختم ٿي ويون آهن.

(۱) تاريخ معصومي: سنڌي ڇاپو، ص ۲۹۰.
(۲) پراچين سنڌو ديپتا جو نظارو: دوارڪا پرساد روچيرام، ص ۱۰۱.
(۳) ڊراءِ ايوز فرام پنگ ايجنٽ: ايسٽ وڪ، اروڙ بابت بيان.

آڳيسي اڳي ويا

ميان علي بخش احمدزئي مرحوم:

سنڌ جي مشهور، طباعت ۽ ڇپائيءَ جي ماهر ميان علي بخش احمدزئي، مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پريس حيدرآباد، ٢٩- اپريل ١٩٧٤ع (٥- ربيع الثاني ١٣٩٤هه) قلب جي حرڪت بند ٿيڻ ڪري تقريباً ٽيهٺ سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي. ميان علي بخش مرحوم، طباعت جي فن جو وڏو ماهر هو. سنڌي ادبي بورڊ جا شاهڪار ڪتاب، سندس مخلصاڻي ۽ ماهراڻي فن لاءِ شاهد آهن.

ميان صاحب مرحوم، احمد زئي خاندان جو فرد هو ۽ سندس والد مرحوم محمد يوسف، پنهنجي وقت جو رچ چڱو مڙس هو، ميرن جي صاحبيءَ ۾ هن خاندان کي حيدرآباد ۾ ڪافي ملڪيت العام طور مليل هئي. ميان صاحب ٻڌائيندو هو ته ڪنهن زماني ۾ موجوده اولڊ يونيورسٽيءَ کان شاهه مڪي ۽ ڳاڏي ڪاتي سميت ايريا، سندس وڏن جي ملڪيت هئي.

ميان صاحب ١٩١٠ع ۾ ڄائو. مختصر تعليم پرائي، ١٩٢٣ع کان پريس لائين اختيار ڪيائين، ان سلسلي ۾ حيدرآباد جي مشهور هندو فنڪارن ۽ ماهرن جي زير تربيت، پريس جي فن ۾ مهارت حاصل ڪيائين. ميان صاحب نهايت محنتي ۽ اورچ ماڻهو هو، اڪثر رات ڏينهن پنهنجي ڪم ڪار ۾ مشغول رهندو هو ۽ فضول ڪمن ڪارين کان هميشه پاسو ڪندو هو. آخر تائين پنهنجي سادگيءَ ۽ وضعداريءَ تي قائم رهيو. پريس جي ڪم ۽ گهرو مشغولين کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪم ڪار نه ڪيائين.

اوائلي زندگيءَ ۾ 'خاڪسار تحريڪ' ۾ شامل ٿيو ۽ مير الهه بخش مرحوم ۽ مير علي احمد خان ٽالپر پارن ليڊرن سان گڏجي ڪم ڪيائين. پاڪستان کان اڳ، 'آفتاب' ۽ 'باب الاسلام' (تحريڪ خاڪسار جي هفتيوار اخبار) جو ايڊيٽر رهيو. 'خاڪسار تحريڪ' جي ڦهلاءَ جي سلسلي ۾ علامه مشرقيءَ جون ڪيتريون تقريرون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايائين. ان کان علاوه ٻيا به علمي ۽ ادبي ڪتاب شايع ڪيائين، جن ۾ سندس ناول وڌيڪ پسند ڪيا ويا، جن ۾ سندس زندگيءَ جي عڪاسي موجود هئي. ان طرح هڪ قومي خادم جي حيثيت سان، 'خلافت تحريڪ' ۾ به حصو ورتائين. 'خاڪسار تحريڪ' سان، تحريڪ جي خاتمي تائين وابسته رهيو.

١٩٥٢ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ، پريس قائم ڪئي، تڏهن بورڊ جي اڳوڻي سيڪريٽريءَ، محترم محمد ابراهيم صاحب جوڻيجي مردم شناس نگاهه، ميان صاحب کي منتخب ڪيو، پاڻ مسلسل ٻاويهن سالن کان بورڊ جي شاندار خدمت ڪندو پئي آيو.

بورڊ جي ڪتابن ۽ خاص طرح سان 'مهراڻ' جي حسن طباعت سندس وسيع تجربي جو نتيجو آهن. ميان صاحب يارن جو يار، وضعدار، محنتي، مخلص ۽ محنتي انسان هو. سهڻي سان نباهڻ سندس زندگيءَ جو مقصد رهيو. کيس ٽنڊي آغا جي قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. مرحوم ميان صاحب جي تدفين وقت شهر جي ناميارن شخصيتن، اديبن، شاعرن، پريس لائين جي ماڻهن ۽ پاڙي جي معززن شرڪت ڪئي. ان طرح بورڊ جون آفيسون سندس ڏک ۾ بند ڪيون ويون. ۽ "سنڌي ادبي بورڊ" پاران ٺهراءُ پاس ڪري، سندس خدمتن کي خراج تحسين پيش ڪئي ويئي.

آخر ۾ دعا آهي ته رب ڪريم کيس مرحمي ۽ سندس پسماندگان، عزيزن ۽ دوستن کي صبر جي توفيق عنايت فرمائي. غ. م. گ

مرحوم حافظ شاهه "حافظ" حسيني

سنڌي اديبن لاءِ اها خبر دل کي ڏک پهچائيندڙ ٿيندي ته مرحوم سيد حافظ شاهه 'حافظ' حسيني ٽکڙائي، ١٠- مئي ١٩٧٤ع تي، حيدرآباد ۾ وفات ڪئي.

ٽکڙ جي مردم خيز سرزمين، علم ۽ ادب، دين ۽ سياست جي ميدان ۾، جي جيڏا عالم ۽ فقيهه، شاعر ۽ اديب، قومي خدمتگار ۽ سياستدان پيدا ڪيا آهن، تن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. سنڌي موزون شاعريءَ جي اوليت جو شرف به ٽکڙ کي حاصل آهي، نورمحمد 'خسته' ۽ حافظ 'عالي' جو برجسته ۽ شسته ڪلام سنڌ ۾ موزون شاعريءَ جو اوائلي نمونو آهي.

ان سلسلي ۾ ٽکڙ جي سادات خاندان جا برصغير جي تاريخ ۾ ڪافي اثرات ملن ٿا. سيد حافظ حاجي حڪيم ميران محمد شاهه اول، علامه قاضي اسدالله شاهه 'فدا' حسيني، سيد حاجي محمد 'حافظ' شاهه مرحوم، مرحوم سيد ميران محمد شاهه 'مير' پنهنجي پنهنجي دور جا جليل القدر انسان هئا. پهريون وڏو حڪيم، ٻيو وڏو عالم دين، ٽيون وڏو شاعر ۽ چوٿون وڏو سياستدان هو.

مرحوم سيد محمد حافظ شاهه، ان سلسلي جو قابل تعريف فرد هو، جنهن آخر تائين ٽکڙ جي تهذيبي ۽ علمي روايت کي زنده رکيو. سندس ضمير ۽ خمير ۾، ٽکڙ جي نجابت ۽ شرافت، نفاست ۽ لطافت، محبت ۽ اخلاص، قرب ۽ شفقت جا سڀئي جوهر جمع ٿيا هئا، حافظشاهه مرحوم

لکڑ جي روايت جي ڳويا زندهہ تصوير هو. يارن جو يار، وفاشعار ۽ وفادار، جهڙس ڪو مشڪل ملندو، پنهنجن ۽ پراون سان سندس لڳ لاڳاپا، هڪ شفيق دوست وارا رهندا آيا. ڪنهن سان بہ ڦٽايائين، هرڪنهن جي خدمت ڪيائين، هرڪنهن سان اخلاق ۽ محبت جو پيوند ڳنڍيائين، ڪنهن سان پاڙو بہ پوليائين، سندس قلب سليم، مزاج لطيف، گفتگو سنجيدي ۽ سلاتو، ڪردار بيداغ — سراسر سون هو. وٽس نہ پرائي هئي ۽ نہ وڏائي هئي.

مرحوم حافظ شاهہ جي والد جو نالو سيد الله بخش شاهہ هو، جو پنهنجي دؤر جو رڄ چڱو مڙس، صاحب مطالعہ، سياستدان ۽ باشعور انسان هو. برصغير جي مشهور سياستدان مرحوم سائين ميران محمد شاهہ صاحب 'مير' (وزير مملڪت پاڪستان) جي تعليم ۽ تربيت ۾ سندس وڏو دخل هو. حافظ شاهہ مرحوم جي تربيت بہ پنهنجي والد بزرگوار جي نظرداريءَ هيٺ ٿي. ان طرح حافظ شاهہ مرحوم جو ڏاڏو، برصغير هند و پاڪ جو وڏو عالم ۽ فقيهہ، صوفي ۽ سياستدان حضرت علامہ اسدالله شاهہ 'فدا' حسيني هو، سندس شمار 'خلافت تحريڪ' جي پيشرو اڳواڻن ۾ ٿيندو هو. علمي حيثيت موجب "بهارالاخلاق" رسالي جو ايڊيٽر هو. 'بهارالاخلاق' سنڌي ادب ۾ قدامت جي لحاظ سان وڏو مقام رکي ٿو.

حافظ شاهہ مرحوم جو نالو سيد حاجي محمد 'حافظ' شاهہ پنهنجي دؤر جو يڪتائے روزگار ڪافي گو شاعر هو، سندس دلسوز ڪلام "پيغام غمگسار" جي نالي، ڊاڪٽر حسيني صاحب جو ترتيب ڏنل شايع ٿي چڪو آهي.

حافظ شاهہ مرحوم ٢٢- فيبروري ١٩٢٣ع ۾ لکڙ ۾ ڄائو. سندس تعليم ۽ تربيت پنهنجي گهر کان شروع ٿي. مشهور شاعر حافظ 'دلگير' وٽ ٻہ سال کن ديني تعليم حاصل ڪيائين، ڇهن درجن کان پوءِ حيدرآباد ايڪيڊمي هاءِ اسڪول ۽ نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ پڙهي، بمبئي يونيورسٽيءَ مان ميٽرڪ پاس ڪيائين، ۽ ١٩٥١ع ۾ بي. اي (آنرز) ۽ ايل. ايل. بي پاس ڪري، ٽنڊي محمدخان ۾ وڪالت شروع ڪيائين.

حافظ شاهہ مرحوم، وڪالت سان گڏ علم و ادب ۽ شعر و شاعريءَ جي خدمت بہ ڪندو آيو، ان سلسلي ۾ "اداره سنڌي ادب" ٽنڊو محمدخان، سندس سرپرستيءَ ۾ ڪافي تعداد ۾ ڪتاب ڇپايا. حافظ شاهہ مرحوم جا ترجمو ڪيل ڪتاب، 'تباهي'، 'اَئين زندگي' ۽ 'داستان غم' بہ ان اداري جا شايع ڪيل آهن.

حافظ شاهہ نہ فقط ڪامياب وڪيل هو، پر ان سان گڏ هڪ سٺو نثرنگار ۽ شاعر پڻ هو. سندس نثر رنگين، مرصع، دلڪش ۽ پختہ آهي ۽ سندس عبارت ۾ سلاست ۽ مٺاج آهي. سندس شاعري بہ فني لحاظ سان تعريف جي قابل آهي، سندس اڪثر ڪلام 'مهراڻ' ۽ سنڌ جي رسالن ۾ شايع ٿيندو آيو آهي.

صحافي ادب ۾، سنڌس ايڊيٽ ڪيل رسالو ”لطيف“ هڪ عمدو يادگار آهي، جو ڪراچيءَ مان شايع ٿيو.

شاهه صاحب هڪ مخلص ۽ محنتي ماهر قانون جي حيثيت سان به وڏي ڪاميابي ۽ شهرت حاصل ڪئي، آخر تائين ڪيترن اهم ادارن جو قانوني مشير ٿي رهندو آيو.

مرحوم حافظ شاهه حسينيءَ جهڙي ذات ٽڪڙ جهڙي روايات جو گويا عمدو يادگار چئي سگهجي ٿي. اسان هن صدمي جانڪاهه ۾، سندس عزيزن ۽ قريبن، خاص طرح سان سندس ڀائرن ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهه الحسيني، چيئرمن ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ، ۽ جناب سيد شبير 'هاتف' ڊائريڪٽر نيشنل بوڪ فائونڊيشن، سان اظهار تعزيت ڪندي، ڏک جو اظهار ڪريون ٿا.

دعا آهي ته رب ڪريم مرحوم کي مرهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندگان، فرزندن ۽ عزيزن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي - آمين. غ. م. گ

ثقافتي سرگرميون

• انور هالائي

سنڌي ادبي ڪانفرنس ڪراچي

(١٣- اپريل ١٩٧٤ع)

ڪراچي، ايشيا جي راڻي، سنڌ جو دارالحڪومت، بين الاقوامي شهرت جو عظيم مرڪز ڪراچي، سنڌ جي مٺي لطيف جي ڪلاچي، موروڙي ميربحر جي جرأت جو يادگار ڪراچي، ايشيا ۾ اسلامي آمد جي پهرين منزل ڪراچي، ايشيا جي تاريخ ۾ عظمت جو نشان ڪراچي، جنهن جي جهوليءَ ۾ ڪيترين ئي آرزوئن ۽ تمنائن جا حسين گل ٽڙيا ۽ ڪومائجي ويا، جنهن ڪراچيءَ، تاريخ جا سوين صدما سٺا ۽ ڏک ڏٺا، پر وقتاً فوقتاً پنهنجي اهميت ۽ انفراديت کي قائم رکندي پئي آئي، ان ئي ڪراچيءَ ۾، شاهه لطيف ڪلچرل سوسائٽيءَ جي زير اهتمام، ملهايل، سنڌي ادبي ڪانفرنس، ان عظيم جذبي جو نتيجو هو، جيڪو ون يونٽ کان پوءِ، دٻيل هو ۽ جنهن کي جاڳائڻ لاءِ، ڪنهن حساس شخصيت جي ضرورت هئي ۽ ان سان گڏ هڪ منظم تحريڪ جي ضرورت هئي. جنهن ذريعي نه فقط مرده دلين ۾ روح ڦوڪي، کين زنده بنائي سگهجي بلڪ، ان شهر ڪراچيءَ ۾ 'لطيف' جي ان فڪر جي ترجماني پڻ ڪئي وڃي، جنهن کي لطيف سائين پنهنجي دور ۾ عوامي بڻائي ڇڏيو هو. لطيف نه فقط احساسن ۽ جذبن کي پيدا ڪيو آهي، بلڪ صحيح طور تي، انهن جي ترجماني پڻ ڪئي آهي. ۽ پنهنجي قوت اظهار جي اثر سان توڙي هڪ آدرشي مصلح جي حيثيت سان، پنهنجي قوم بلڪ پوري انسانذات لاءِ هڪ عظيم پيغامبر پڻ ٿي چڪو هو.

ڪراچيءَ جي سنڌي رهاڪن ۾ ڪشش ۽ بيتابي پيدا ڪرڻ واري شخصيت پروفيسر الحاج سيد غلام مصطفيٰ شاهه آهي، جيڪو سنڌڙيءَ جو سپوت آهي، جنهن جون علمي ۽ ادبي خدمتون وسارڻ جوڳيون نه آهن. شاهه صاحب، ڪراچيءَ ۾ ”شاهه لطيف ڪلچرل سوسائٽيءَ“ نالي هڪ ادبي جماعت جو بنياد وڌو، جنهن جو چيئرمين پاڻ آهي ۽ سندس ميمبر آهن: ڊاڪٽر محمود حسين، ڊاڪٽر رياض الاسلام، ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني، ڊاڪٽر جي. ايڇ. ميڪري، جام امير علي خان، سراج الحق ميمڻ، دولت مهتاڻي، ڊينگومل رامچنداڻي، نورالدين سرڪي، مسز گل مينوالا، پروفيسر نعيمه سلطانه بيگم. ۽ جنرل سيڪريٽري مظهر يوسف آهي. هن

سوسائٽيءَ جو بنياد انهن مقصدن تي رکيو ويو آهي ته جيئن شاهه لطيف جي عظيم فلسفي کي فروغ ڏيئي، ان کي پاڪستان توڙي دنيا جي ٻين رهواسين تائين پهچائي سگهجي. ۽ لطيف جي زندگيءَ تي صحيح تحقيق ۽ سندس ڪلام جي صحيح ترتيب ڏني وڃي. ۽ ان سلسلي ۾ سيمينار، سمپوزيم، ورڪشاپ ۽ هڪ عوامي لئبرري قائم ڪئي وڃي.

سنڌي ادبي ڪانفرنس، جيڪا ويهن سالن جي طويل جمود ۽ خاموشيءَ کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ منعقد ٿي رهي هئي، ان ۾ حصي وٺڻ لاءِ نه فقط ڪراچيءَ جي سڀني طبقن جا رهاڪو، پر سڄيءَ سنڌ جا ماڻهو وڏو اشتياق ۽ چاهه ڏيکاري رهيا هئا. ١٣ - اپريل ١٩٧٤ع شام جو ڪانفرنس جو افتتاح سنڌ جو وزير اعليٰ، جناب غلام مصطفيٰ خان جتوئي ڪري رهيو هو. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کان هزارين ماڻهو، هن عظيم الشان اجلاس ۾ شرڪت لاءِ جوق در جوق، سنڌ مدرسة الاسلام جي تاريخي عمارت ۾ ڪٺا ٿي رهيا هئا. ماڻهن جو هڪ سمولڊ هو جو ڪانفرنس ۾ سمائجي نٿي سگهيو. ماڻهن ۾ تمام گهڻو جوش ۽ جذبو هو. مقرر وقت تي وزير اعليٰ سنڌ جناب غلام مصطفيٰ خان جتوئي تشريف فرما ٿيو. تلاوت قرآن پاڪ کان پوءِ سنڌ جي سپوت سيد غلام مصطفيٰ شاهه، وزير اعليٰ ۽ ٻين معزز سامعين جي آڏو ريڊالي ڪندي چيو ته "شاهه لطيف هن سر زمين جو سردار، نه فقط شاعر هو، پر هن سرزمين جو روح ۽ مضبوط ڍال به آهي". جناب غلام مصطفيٰ خان جتوئي، پنهنجي افتتاحي تقرير ۾ شاهه صاحب طرفان ڪيل ان مطالبي سان اتفاق ڪيو ته "ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي، تاريخي ثقافتي ۽ معاشرتي روايتن جو سينٽر قائم ٿيڻ گهرجي."

هن چيو ته سنڌي ثقافت ۽ روايتن کي زنده ڪرڻ لاءِ هو ضروري چائي ٿو ته حيدرآباد ۾ سنڌي پروگرامن لاءِ جدا ٽيليويزن اسٽيشن قائم ٿيڻ گهرجي. پڇاڙيءَ ۾ سوسائٽي جي اعزازي سيڪريٽري مسٽر مظهر تقرير ڪئي ۽ شاهه لطيف ڪلچرل سوسائٽي جي مقصدن تي روشني وڌي ۽ شريڪ ٿيل عالمن ۽ ادبين جو شڪريو ادا ڪيو.

-(تقريرن جو مڪمل متن جدا ڏنو ويو آهي).

محفل موسيقي: رات جو سنڌ مدرسي هال ۾، هڪ عظيم الشان محفل موسيقي منعقد ٿي، جنهن ۾ سنڌ جي شوقيه فنڪارن کان سواءِ، ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جي فنڪارن محمد ابراهيم، محمد جمن، فقير عبدالغفور، سليمان شاهه، زرينه بلوچ ۽ ٻين حصو ورتو. هيءَ محفل پنهر کي تائين جاري رهي، جنهن جو تاثر ڪراچيءَ جي شهرين جي ذهنن تي تا عمر رهندو.

ڪتابن جي نمائش: ڪانفرنس جي ٻئي ڏينهن ١٤ - اپريل صبح جو ڏهين وڳي سنڌ سينٽر ۾ سنڌي ڪتابن ۽ هنري نمونن جي ڏيک جو افتتاح، سنڌ جي تعليم ۽ ثقافتي معاملن واري وزير مسٽر پيار علي الانا ڪيو، هن چيو ته "سنڌي ادب کي وڌائڻ ۽ هنرن کي ترقي ڏيارڻ ۽ انهن جي حفاظت ڪرڻ ۾، سنڌي ادبين ۽ هنرمندن کي، حڪومت سان تعاون

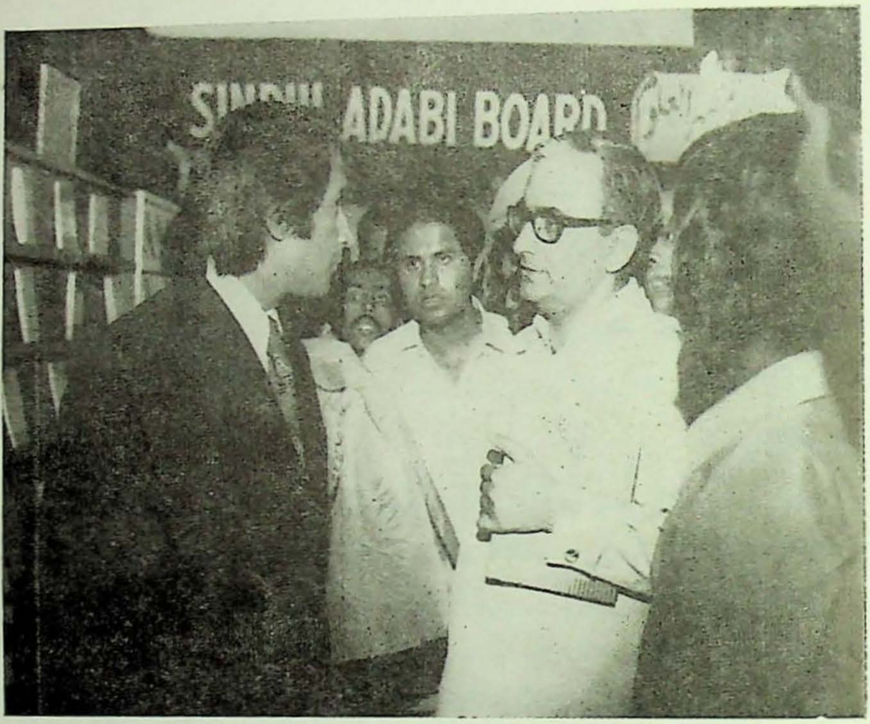

کراچيءَ ۾ سنڌي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي منعقد ٿيل ڪتابن ۽ مخطوطن جي نمائش ۾ جناب پيارعلي الانا سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال تي بورڊ جي سيڪريٽري مسٽر غلام ربانيءَ سان سنڌي مخطوطن بابت گفتگو ڪري رهيو آهي. مسٽر الانا ٻڌايو تہ عنقريب سنڌ سرڪار طرفان سنڌ بابت هڪ عظيم الشان ڪانفرنس ڪوٺائي ويندي جنهن ۾ ٻاهرين ملڪن جا عالم بہ شريڪ ٿيندا ۽ سنڌ بابت تحقيقاتي مقالا پيش ڪندا.

ڪرڻ گهرجي." هن چيو ته "سنڌ کي قديم زماني کان وٺي فن ۽ هنر ۾ جيڪو مقام حاصل آهي، اهو سنڌي عوام اڄ سوڌو برقرار رکيون اچي ٿو. سنڌ ۾ هنرن لاءِ جيڪو چاهه ۽ پيار آهي، ان سنڌ کي لاثاني بڻايو آهي."

مسٽر آلانا موهن جي دڙي کان وٺي، سنڌ جي ماڻهن جي رهڻي-ڪهڻي، رسمن رواجن، فن ۽ هنرن تي تفصيلي روشني وڌي ۽ چيو ته "اهو قديمي ورثو اسان جي عوام لاءِ فخر جو باعث آهي." هن چيو ته "ڀرت جو ڪم سنڌي زالن جو بيمثال خزانو آهي، جن ۾ رليون، سوسيون، ڪرايون، کيس ۽ اجرڪ اهي قديم نمونا آهن، جيڪي هن جديد دؤر ۾ به ساڳيءَ طرح ٿي رائج آهن."

ٻي نشست:

ادبي ڪانفرنس جي ٻي نشست، منجهند جو سنڌ مدرسي هال ۾ سنڌ جي اڳرڪ اديب ۽ دانشور پير حسام الدين راشديءَ جي صدارت هيٺ منعقد ٿي، ان ۾ سنڌ جي اديبن ۽ دانشورن، تاريخ ۽ ادب جي موضوعن تي مقالا ۽ مضمون پڙهيا. انهن ۾ پير حسام الدين راشدي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڪريم بخش خالد، مسز ممتاز راشدي، ڊاڪٽر موکهري، سيد سبط حسين ۽ ٻين اديبن حصو ورتو.

محفل مشاعره:

ساڳئي ڏينهن رات جو ۹-وڳي، سنڌ مدرسي جي وسيع ميدان ۾ ڪشادي پنڊال ۾ هڪ محفل مشاعره منعقد ٿي، جنهن جي صدارت سنڌ جي عظيم شاعر ۽ اديب مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولي جن کي ڪرڻي هئي، پر هاڻ اسلام آباد، اسيمبلي اجلاس ۾ مصروف هجڻ ڪري اچي ڪونه سگهيا، انڪري مشاعرو سنڌ جي محقق ۽ دانشور مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي صدارت هيٺ شروع ٿيو، سيڪريٽريءَ جا فرائض اياز قادريءَ بجا آندا. مولانا صاحب پنهنجي تقرير ۾ چيو ته "سنڌي زبان جي شاعرن نه رڳو پنهنجي ٻوليءَ جي خدمت ڪئي آهي پر هتي جي علمي حيثيت کي سنڌ کان ٻاهرين ٻولين جي ممتاز شاعرن پڻ تسليم ڪيو آهي." هن مشاعري ۾ اٽڪل ۸۰ کن شاعرن حصو ورتو، جن ۾ ڪن اردو دان شاعرن پڻ پنهنجا سنڌي ڪلام پڙهائي پنهنجي محبت ۽ سچائيءَ جو ثبوت ڏنو. هن مشاعري ۾ 'مومن' ملڪرائي، 'ظفر' سيوهاڻي، شرف الدين، 'معمور' يوسفاڻي، عبدالله 'اثر'، محمد خان 'غني'، 'منظور' نقوي، 'امداد' حسيني، 'پرواز' پٽي، علي محمد خالدي، ماجد صوفي، 'امير' قريشي، محمد حسن 'ساز'، محمد جمن 'هالو'، شمشير الحيدري، قمر شهباز، پردو سنڌي، سروپچندر شاد، زيب پٽي، رحيم بخش 'قمر'، فقير جمالي، 'خاڪي' جويو، 'ارشاد'، رشيد 'ارشد'، 'انور' پيرزادي، ڊاڪٽر حسيني ۽ ٻين حصو ورتو. اهڙيءَ طرح هي يادگار ڪانفرنس رات جو ۳-وڳي پوري ٿي.

ٺهراءُ:

هيٺيان ٺهراءُ مسٽر غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جي ماتحت مقرر ڪيل ڪاميٽيءَ تيار ڪيا، ۽ ڪانفرنس ۾ مسٽر غلام ربانيءَ صاحب پاڻ پيش ڪيا، جي متفقہ طور پاس ڪيا ويا.

١- سنڌي ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس، سنڌ جي وڏي وزير جناب غلام مصطفيٰ جتوئي جي اعلان تي وڏي خوشيءَ جو اظهار ڪري ٿي. جنهن ۾ هن سنڌ جي ادبي ۽ ثقافتي ورثي جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ حيدرآباد ۾ هڪ ٽيليويزن اسٽيشن قائم ڪرڻ جي اهميت تي زور ڏنو آهي.

هيءَ ڪانفرنس انهيءَ ڳالهہ تي بہ جناب جتوئي صاحب جي شڪرگذار آهي، تہ هن شاهہ عبداللطيف ڪلچرل سوسائٽيءَ کي پنهنجي سرڪار پاران، هرممڪن سرپرستي ۽ مدد جي آڇ ڪئي آهي. ۽ ”شاهہ هائوس“ ۽ سنڌي اديبن ۽ دانشورن جي لاءِ هڪ ڪلب جي قيام لاءِ مدد جو اعلان ڪيو آهي.

٢- هي ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس ايراني حڪومت جي شڪرگذار آهي تہ هن سنڌ جي ممتاز اديب ۽ محقق پير حسام الدين راشديءَ کي سندس علمي خدمتن تي ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏني آهي.

ڪانفرنس هن اعزاز کي سنڌ جي ماڻهن لاءِ فخر سمجهي ٿي ۽ اُميد رکي ٿي تہ پاڪستان جون يونيورسٽيون پڻ انهيءَ سهڻي مثال جي پيروي ڪري مشهور ۽ ممتاز اديبن کي اهڙي قسم جا اعزاز ڏينديون.

٣- هيءَ ڪانفرنس سنڌ سرڪار کي گذارش ڪري ٿي تہ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي ساليانی گرانٽ ٩٥ هزار رپين مان وڌائي پنج لک رپيا ساليانو ڪري، تہ جيئن هن ممتاز ادبي اداري کي مالي مشڪلات کان نجات ملي سگهي.

هيءَ ڪانفرنس انهيءَ ڳالهہ تي افسوس ڪري ٿي تہ سنڌ جي وزير جي حڪم ڏيڻ کان پوءِ بہ مالي کاتي جي عملدارن انهيءَ مسئلي کي اجا التوا انداز ڪيو آهي.

٤- هي ڪانفرنس سنڌ سرڪار کي پُرزور اپيل ڪري ٿي تہ ون يونٽ جي دوران سنڌي ادبي رسالن، روزنامن، مخزن ۽ ڪتابن تي وڌل بندش هٽائي وڃي.

ڪانفرنس سنڌ جي اڳوڻي وڏي وزير جناب ممتاز علي ڀٽي جي ڏاڍل خاطريءَ جي يادگيري ڏياري ٿي جا هن لاڙڪاڻي واريءَ سنڌي ادبي ڪانفرنس ۾ هڪ موڪليل اعلان وسيلي ڏني هئي، تہ اهڙن رسالن ۽ ڪتابن تان پابندي ختم ڪئي ويندي تہ جيئن ملڪ ۾ صحتمند، تعميري، جمهوري پاليسين ۽ روايتن کي زنده رکي سگهجي.

۵- سنڌي ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس سنڌ سرڪار کي گذارش ڪري ٿي ته شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي درگاهه تي صدين کان وٺي اج تائين شاهه جو ڪلام جنهن طرز ۾ ڳايو ويندو آهي، تنهن کي محفوظ ڪرڻ لاءِ اپاءَ وٺي.

ڪانفرنس انهيءَ ڳالهه تي ڏک جو اظهار ڪري ٿي ته انهيءَ طرز جو هاڻي فقط هڪ ماهر جناب غلام شاهه وڃي بچيو آهي، جنهن جي صحت وڏيءَ ڄمار ڪري روز بروز خراب ٿي رهي آهي ۽ انهيءَ جو انديشو آهي ته اهڙا ڪجهه وقت گذرڻ بعد، هو صاحب مورڳو ڳائڻ ڇڏي نه ڏيندو. انهن حقيقتن جي پيش نظر هيءَ ڪانفرنس سنڌ سرڪار کي گذارش ڪري ٿي ته جناب غلام شاهه جي آواز ۾ ڳايل سڄو شاهه جو رسالو ٽيپ رڪارڊنگ وسيلي محفوظ ڪيو وڃي ۽ اهڙيءَ ريت سنڌ جي هن عظيم ثقافتي ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچايو وڃي.

۶- هيءَ ڪانفرنس سنڌ جي شاعرن، اديبن ۽ صحافين جي گرفتاريءَ تي ڏک جو اظهار ڪري ٿي. اها ڳالهه اظهار گفتگو ۽ آزاديءَ جي منافي آهي.

هيءَ ڪانفرنس اهو محسوس ڪري ٿي ته سرڪار، هيءَ ڪارروائي ڪن مڪاني انتظاميه جي غلط سلط رپورٽن تي ڪئي هوندي.

ڪانفرنس کي پوري اميد آهي ته اعليٰ اختياريءَ وارا هن معاملي جي سڄي پس منظر تي ويچار ڪندا ۽ نظربندن جي فوري طرح رهائيءَ جو حڪم ڏيڻ فرمائيندا.

۷- هيءَ ڪانفرنس سنڌ سرڪار کي پُرزور گذارش ڪري ٿي ته سنڌ ۾ وفاقي حڪومت جي ماتحت خودمختيار ۽ نيم خودمختيار ادارن، جنهن ۾ ريڊيو، ٽيليويزن، نيشنل پريس ٽرسٽ ۽ ايسوسيئيٽيڊ پريس آف پاڪستان به شامل آهن، تن ۾، ڳوٺاڻي ۽ شهري ڪوٽا جي مطابق سنڌ جي ماڻهن کي نوڪري ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي.

ڪانفرنس انهيءَ ڳالهه تي ڏک جو اظهار ڪري ٿي ته جڏهن وفاقي حڪومت پنهنجي ضابطي هيٺ سمورن خودمختيار ۽ نيم خودمختيار ادارن جي تمام ڪيڊرن ۽ سروسز ۾ ۱۹- سيڪڙو ڪوٽا سنڌ جي لاءِ مقرر ڪئي آهي، ته پوءِ انهيءَ تي عمل ڇو نه ٿو ڪيو وڃي.

الحاج سيد غلام مصطفيٰ شاهه جي استقباليه تقرير

احمدهٗ و اصلي عليٰ رسوله الڪريم و عليٰ آله و اصحابه اجمعين.

سائين غلام مصطفيٰ خان جتوئي صاحب ۽ عزيزو، توهان اسان تي وڏي ڪرم نوازي ڪئي آهي، جو اسان جي "شاهه عبداللطيف ڪلچرل سوسائٽي" جي دعوت تي تڪليف وٺي اسان وٽ آيا آهيو. بي سر و سامان وارن جي دعوت قبول ڪرڻ، وڏي قرباني ۽ همٿ جو ڪم آهي ۽ وڏو جس لهڻي. اسان توڪل جو ترهو ٻڌي هي انتظام ڪيو آهي، الله سائين

وار ڪندو. اهي بزرگ اديب، شاعر ۽ فنڪار، جيڪي اسان جي دعوت تي ٻاهران آيا آهن، انهن جا اسين اڃا به مشڪور آهيون. اميد آهي ته اسان جون سڀ ڪوتاهيون معاف ڪري، سنڌي اوڻاين کي اسان جي جذبي جي قدر سان ڏسندا. هن پروگرام ۾ جن به مردن ۽ عورتن، بزرگن ۽ نوجوانن، ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين حصو ورتو آهي، اسين انهن کي وڏي قدر جي نگاهه سان ڏسون ٿا. اڄ خاص طرح سنڌ مدرسي جي هيڊ ماستر ۽ سنڌ مسلم سائنس ڪاليج جي پرنسپل ۽ ڪراچيءَ جي نوجوان استادن جو مشڪور آهيان جن هيڏي جفاڪشيءَ ڪان ڪم ورتو آهي، اسين سندن ٿورائتا آهيون.

عزيزو! هن وسعت ۽ پيماني تي ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي ڪانفرنس، مشاعري جو پروگرام، موسيقي، ادارات ڪتابي ۽ ثقافتي نمائش جو انتظام ڪرڻ ڪافي دشوار مسئلو هو. اهو سڀ اسان جي سوسائٽيءَ جي مخلص ميمبرن جي همت افزائي ۽ تعاون سان ڪيو ويو آهي. ١٩٤٧ع کان پوءِ هن قسم جي ڪانفرنس يا هن معيار جو پروگرام يا گڏجاڻي ڪراچيءَ ۾ نه ڪئي ويئي آهي. گذريل ٢٧ سالن کان پوءِ هن قسم جي مجلس سنڌ جي عظيم درسگاهه ۾ اسين ڪري رهيا آهيون. اهو به قدرت جو ڪرشمو آهي. گذريل ٢٧ سالن ۾ هي پهريون هن قسم جو خطبو هيترن ۽ هيڏي قسم جي بزرگن ۽ نوجوانن جي اڳيان پيش ڪيو پيو وڃي. اسان کي اميد آهي ته اسين يا پيا ڪي هن ڏس ۾ اڃا به وک وڌائيندا ۽ روايتن کي مضبوط بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

عزيزو! اڄ اهو لازمي سمجهان ٿو ته اسان جي سوسائٽي متعلق ڪجهه ذڪر ڪريان. چند مهينا ٿيندا ته اسان جي جوشيلي سيڪريٽري اسان سان ڪن جي، اهڙي اداري جي آغاز لاءِ لنئد حرام ڪري ڏني. اسان سڀني اڄات جو هڪڙوئي طريقو ڏنو جو سوسائٽي جي رجسٽريشن لاءِ سڀني ميمبرن جلد دستخط ڪيا. ان کان پوءِ وري اسان سڀني لاءِ طوفان جاري رهيو، جيسين پهرين گڏجاڻي سنهنجي گهر ڪراچيءَ ۾ گهرائيسون ۽ ان سان فوراً گڏ سيڪريٽري صاحب وڏي مزي، اخلاص ۽ لفاست سان هي سڄو پروگرام اسان جي جهول ۾ وجهي ڇڏيو. خوشيءَ جي ڳالهه فقط اها هئي، جو سوسائٽيءَ جي ڏوهڻ ۽ الهيءَ جي مشتهر ٿيڻ سان، اڻين محسوس ڪيو ويو ته ڪراچيءَ جو شهر هن قسم جي اداري لاءِ منتظر هو. ڳالهه فقط اها هئي ته ڪير ٿو شروع ڪري. مون کي وڏي تقويت حاصل ٿي، الهن بزرگن جي جي شدوليت سان، جن جا نالا، هن قسم جي سرگرمين ۽ احساس ۾، ڪراچيءَ لاءِ اڄ تاريخي سمجهان ٿو. مون ڏٺو ته مخلص ڪارڪنن جي وچ ۾ مات ڪري ويهڻ چڱو ۽ شاندار نه هو. ڊاڪٽر محمود حسين جي شفقت ۽ صلاح مشوري جي خوش نصيبي، ڊاڪٽر مهڪريءَ جي علم، دوستي ۽ تدبر، محترم دولت مهتاڻي جو ديرينه ۽ فياضاڻو سلوڪ، محترم سراج ميمڻ جي نوجوان همت، محترم نورالدين سرڪيءَ جي ادب ۽ معاشري جي ارتقا ۾ دلچسپي،

محترمہ گل مينوالا جو صوفيانہ اخلاص، محترمہ نعيمہ سلطانہ جو خاموش جوش ۽ محترم مظهر يوسف جي ڀيڪندڙ شخصيت ۽ ٻين ڪيترن دوستن جي همت افزائي مون لاءِ ٻيو ڪوبہ چارهو نہ ڇڏيو ۽ هن ڪانفرنس ڪرائڻ جو انتظام ڪيوسين.

اڄ حڪومت سنڌ جي نوجوان ۽ بزرگ ڪارڪنن جو مشڪور آهيان، جن جون دعائون اسان کي نصيب ٿيون، باقي امداد جي تقاضا هن ڪان پوءِ. خيال اهو رهيو آهي تہ ڀرين ٻانهن کي مستحق ثابت ڪريون تہ پوءِ لهڻو ۽ ڏيڻ جو ڪم شروع ڪريون. اسان جي اميدن جي انتها آسمان تائين آهي. اسان جي گودڙيءَ ۾ جيڪي ٻولڙو، سو اسان جي اکين تي.

سائين جتوئي صاحب، هن جماعت جو نالو اسان شاهہ عبداللطيف ڪلچر سوسائٽي ان ڪري رکيو جو اسان جون شاهہ ۽ شاهہ جي نالي سان سڀ امنگون وابستہ آهن. شاهہ عبداللطيف اسان جي احساسات ۽ جان جو مالڪ آهي. شاهہ صاحب هن زمين جو سردار ۽ مضبوط ڍال آهي. ڀٽائي گهوٽ فقط شاعر نہ، مگر هن زمين جو علمبردار ۽ دعاگو رهبر آهي. ڀٽائي جو شعر صوفيانہ ثقالت کان پري آهي. ڀٽائيءَ جو شعر سنڌي ننڍي ۽ وڏي جي، مرد يا عورت جي تمنائن جو نچوڙ ۽ ان جي ترجماني آهي. شاهہ صاحب کي جڏهن فقط صوفي شاعر سڏيو، سمجهيو يا ليکيو ويندو آهي تہ اڄ انهن سائين جي ڪم علمي ۽ ناقدري جو اندازو لڳائيندو آهيان. شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ صوفيت ۽ شريعت جو ميلاپ ايترو آهي، جيترو قرآن ۾. شاهہ جو شعر قرآني زبان جي عبارت ۾ لکيل آهي. قرآني نثر آلاپ سان پڙهي سگهجي ٿو ۽ شاهہ جو ڪلام ٻہ. شاهہ صاحب جي شعر ۾ مبالغي جو ۽ غير فطري شعر جو هڪ قطرو بہ نہ آهي. شاهہ صاحب ڪوبہ اهڙو واقعو، اهڙو ڪوبہ انساني جذبو ۽ دل جي اميد پنهنجي زبان تي نہ آندو آهي، جيڪو ممڪن نہ هجي ۽ جنهن جو تعلق صرف عالم خيال سان هجي. شاهہ جو شعر صوفين جي خمار کان پري آهي. شاهہ صاحب جي شعر جي لفظن، ستل قوم کي اٿاري ٻيهاري ڇڏيو. صوفي شاعرن جو ڪلام لڏڻ، لمڻ، مستي ۽ مدهوشيءَ جو ڪلام آهي. شاهہ صاحب جو ڪلام فلڪ شگاف درد جي پڪار ۽ نعرن جو ڪلام آهي. اهڙي بزرگ کي فقط صوفي چئي ختم ڪرڻ سندس توهين ۽ ان جي عظمت لاءِ ناقدري ۽ بي خبري ۽ بي عمليءَ جو ثبوت آهي. شاهہ صاحب کي صرف صوفي سڏڻ جهالت جو انڪشاف آهي.

عزيزو! شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شعر ۾ پروردگار سان صوفين واري گستاخي نہ ملندي. شاهہ صاحب اهو هڪ ئي شاعر آهي جو فلسفي آهي ۽ انقلابي مزاج جو حامل آهي، جنهنجي لفظن ۾ عوام جو روح ۽ جذبو ملندو، جنهنجي لفظن ۾ غرور ۽ تڪبر کي ڪابہ جاءِ نہ آهي. ڀٽائي جو شعر دعا، انڪسار، نياز ۽ ٻاڏائڻ جو شعر آهي. شاهہ صاحب اهو واحد شاعر آهي جنهنجي قول ۽ فعل جي حياتيءَ ۾ فرق ۽ تفاوت نہ ملندو. شاهہ صاحب ان باري تعاليٰ جي درگاهہ کان سواءِ ڪنهن بہ دنيوي طاقت اڳيان سر نہ نمايو، نہ حاڪمن جو خيال ڪيو ۽ نہ انهن کان ڪا توقع ڪئي آهي، هن پٽ جي بادشاهہ ڏاڍن کي ٻہ ڏاري وڌو.

سائين جتوئي صاحب ۽ عزيزو، اسان جي هن سوسائٽي کي قائم ڪرڻ سان اصل مقصد هي آهي تہ ڪراچي جي شهر ۾، جو سنڌ جي جسم ۽ جان جو حصو آهي سنڌ جي دارالحڪومت آهي، جنهن ۾ قائداعظم مرحوم ڄائو ۽ اپنو هو ۽ جنهن ۾ هو آخري سڪون پائي رهيو آهي، جنهن کي پاڪستان جي دارالحڪومت جو شرف حاصل رهيو، جنهن جي زمين وڻ ۽ هوا سنڌ جو حصو آهن، جيڪو پاڪستان ۾ وڏو ۾ وڏو شهر آهي، جنهن جي تاريخ ۾ ۽ پيشالي تي جديد ۽ قديم جو عجيب امتزاج آهي اتي هڪ شايان شان سنڌ ۽ پاڪستان جي خوش نصيبي ۽ بلندي لاءِ هڪ سينٽر ناهيو وڃي جيڪو اسان جي ادبي تاريخي ثقافتي ۽ معاشرتي روايتن ۽ خوابن جو گهور هجي.

سائين جتوئي صاحب توهان تي، سنڌ تي ۽ پاڪستان تي اهڙي اداري ناهڻ جو فرض آهي. الله سائين، توهان کي سنڌ جي چڱين روايتن ۽ اخلاص جو حامل بنايو آهي. ڪراچي شهر جي سنڌ جي دارالحڪومت جي اهميت ۾ هن سينٽر جو قيام وڏو اضافو ڪندو. آءُ حيران ٿيندو آهيان، جڏهن پڙهيل اڪيل طبقي کي ابن خلدون ۽ پروفيسر بڪل جي فلسفي کي اظرانداز ڪندي ڏسندو آهيان. هي سينٽر اسان جي هن معاشري جي رهبري ۽ ترقي ۽ فخر جو مرڪز هوندو.

عزيزو، منهنجي بزرگ دوست ڊاڪٽر محمد حسين جي چوڻ مطابق ڪراچي شهر ۾ هڪ يا ٻہ نہ مگر ڪيترا علمي ادبي ۽ ثقافتي ادارا هئڻ گهرجن مون کي اها ٻہ خوشي آهي تہ اسان جي هن ڪوشش کي ڏسندي مون کي اندرون سنڌ مان ڪيترن دوستن لکيو آهي تہ ڪين اجازت ڏيون تہ هن سوسائٽي جون سنڌ جي ٻين شهرن ۽ جاين تي شاخون ناهين. آيا، اسين ايڏي ڪم ۾ هن وقت هٿ وجهي سگهنداسون، ان جو فيصلو اسان جي سوسائٽي ڪندي. في الحال هن مرحلي مان گذرياسين تہ اڳ ڪنياسين.

اسان جي واسطي اهو ضروري آهي تہ اسين پنهنجي هن سوسائٽي کي مستحڪم ۽ پائدار ڪريون. اسان کي ڪراچي شهر سان خاص طرح ۽ سنڌ مان ٻين هنڌان هميشه امداد جي اميد رهندي. ڪراچي شهر کي الله سائين دل ۽ هن قسم جي ادارن جي اهميت جو احساس ڏنو آهي ۽ ڪراچي جي ماڻهن کي ثروت عطا ڪئي آهي ۽ اسان کي اميد آهي تہ ڪراچيءَ جا فياض دل رکندڙ ۽ وسعت رکندڙ بزرگ اسان جي هن ڏس ۾ مدد ڪندا. اسان يقيناً حڪومت ۾ وڏي توقع رکون ٿا ۽ الهن ڪان مدد گهرنداسين ۽ اسين ان جا مستحق آهيون مگر اسان پنهنجي معاشري جي خوشحال طبقي جي امداد ۾ هميشه اميد رکنداسون. هن ڪانفرنس جو سچو ڪم لنڍي پيمالي تي ڪراچي جي بزرگن جي اخلاص جو نتيجو آهي.

اسان ۾ هن ڪانفرنس جي اخراجات جي برداشت هن وقت ڪٺن آهي ۽ ممڪن آهي جن تہ اسان لاءِ ڪجهہ ڪيو آهي، انهن جي ان جي پوري ادائگي ممڪن نہ ٿئي. اسين فقير، سندن محبت ۽ وسعت قلبيءَ ۾ اميد رکون ٿا.

عزيزو، هن قسم جا ادارا جيئن مون اڳ ۾ عرض ڪيو آهي هڪ نہ، مگر ڪيترا هئڻ گهرجن. هنن ادارن جو وجود معاشري جي صحت جي نشاني آهي، تازو اسان جي حڪومت ڪي فيصلا ڪيا آهن، جن جي تڪميل لاءِ اديبن، عالمن، شاعرن، فنڪارن، استادن ۽ شاگردن کي ڪم ڪرڻو پوندو. معاشري جي صحت ۽ ترقيءَ جي اميد لکيل، پڙهيل جي جذبي، احساس ۽ قربانيءَ تي منحصر آهي، جنهن معاشري جي پڙهيل، لکيل طبقي ۾ ثقافتي اخلاقي ۽ علمي شين لاءِ محبت عزت ۽ جدوجهد جي قوت نہ آهي، ان جو مستقبل پر اميد نہ سمجهبو. اهي سڀ هن قسم جا ادارا آهن، جي حڪومت جي مدد ڪري سگهن ٿا ۽ اسان سائين جتوئي صاحب کي پنهنجون خدمتون هميشه حاضر رکنداسين. اهو هن وقت هڪ عين خدشو ۽ ڊپ آهي تہ چند گذريل سالن ۾ اسان جو معاشرو اخلاقي علمي ۽ فڪري انحطاط طرف ڊوڙي رهيو آهي، ۽ ان کي بچائڻ ۽ صحيح راه تي هلائڻ مفڪرن، عالمن، اديبن، شاعرن ۽ استادن جو ڪم آهي.

عزيزو، منهنجي تصور ۾ هن مقام تي هڪ تماشگهر هوندو، هڪ لائبرري هوندي، ريڊنگ روم هوندي، هڪ ڏيڍ يا ٻن هزارن جي ماڻهن جي ويهڻ جو آڊيٽوريم هوندو، هڪ اوپن ايئر ٿيئٽر هوندو، هڪ اديبن لاءِ رهائشگاه ۽ ڪلب هوندي مطلب تہ سنڌ جي هر ادبي ۽ ثقافتي ضرورت کي پوري ڪرڻ جو مرڪز هوندو، مگر ان کي وڌائڻ، خوبصورت بنائڻ چمڪائڻ ۽ مقبول بنائڻ جو گهر هوندو، آئينده پنجن کان ستن سالن ۾ اسين اهڙو ادارو ۽ گهر ٺاهي تيار ڪريون، جو دنيا جا ماڻهو ڏسڻ لاءِ اچن. مون کي يقين آهي تہ اسين حڪومت سنڌ ۽ حڪومت پاڪستان جي علمي ادبي ۽ ثقافتي سرگرمين جي پروگرام ۾ آسانيءَ ۽ فخر سان جاءِ حاصل ڪري سگهنداسين. سائين ڀٽائي، عوام جو شاعر آهي، اڄ عوامي راڄ آهي ۽ نوجوانن جي حڪومت آهي. عوام جون اميدون ۽ نوجوانن جي همت گڏبا تہ ڇا نہ ڪري سگهبو. سائين، اسان جي ”شاهہ گهر“ ٺاهڻ ۾ مدد ڪريو.

سائين، توهان اڄ هن مجلس ۾ هڪ چڱي خاصي پروگرام جو افتتاح ڪري رهيا آهيو. اڄ رات جو ڪجهہ ڳائڻ جو پروگرام آهي، جنهن ۾ اسان اهو ڪجهہ ڏيکارينداسين ۽ ٻڌائينداسون جو هن وقت تائين گهڻو ڪجهہ اسٽيج تان ريڊيو يا ٽيليويزن تان نہ آيو آهي. سائين توهان کي خبر نہ آهي تہ ڪراچي ريڊيو اسٽيشن جي سنڌي پروگرام ۽ ان لاءِ وقت جو مقدار ۽ ڪراچي ٽيليويزن جي سنڌي پروگرام جي نوعيت ۽ شرم آڻيندڙ مقرر ڪيل وقت کي ڪڏهن بند ڪرائيندا، سنڌي پروگرام لاءِ رکيل وقت ۽ ان جي پاڪيزگيءَ تي شرم ٿو اچي. اڄ تہ ٻڌندي ۽ ڏسندي اکيون بند ڪري، خدا ڏانهن هٿ کڻندو آهيان. سائين، ڪراچي ريڊيو

جا سنڌي پروگرام ۽ ڪراچي ٽيليويزن جا سنڌيءَ جا پروگرام ۽ انهن لاءِ ڏنل وقت عين تمسخر ۽ توهين آهي، خدارا اسان کي بچايو، اگر صحيح حلائڻ جي ايت نہ آهي تہ بند ڪرايو. ان سنڌي پروگرام لاءِ وقت جي وڌائڻ جي تقاضا ۽ ان کي اهميت ڏيڻ، فقيرن، پينن ۽ جاهلن جي تقاضا نہ آهي. خدارا اسان کي هن رسوائيءَ کان بچايو، هي پئي ادارا ڪم از ڪم ڏين نہ، تہ ڏکوئين تہ نہ.

عزيزو، سڀاڻي صبح جو اسان جو نوجوان وزير تعليم اسان جي ڪتابي ۽ ثقافتي نمائش جو افتتاح ڪندو. ان کان پوءِ سنڌ مدرسہ ۾ صبح ۽ شام مضمون ۽ مقالا پڙهيا ويندا. صبح جي مجلس جي صدارت منهنجو دوست شيخ اياز ڪندو ۽ شام جي مجلس جي صدارت سيد سبط حسين ڪندو. سڀاڻي رات جو اسين سنڌي مشاعرو ڪري رهيا آهيون، جنهن ۾ چند دوست اردو شاعر بہ هوندا ۽ ان جي صدارت سائين مخدوم محمد زمان طالب المولى ڪندو.

عزيزو، پاڻ کي وڏي جهنجهٽ ۾ وڌو اٿئون. الله اڪاري پار ڪندو. سائين آءٌ توهان جي انفارميشن ڊپارٽمينٽ ۽ محڪمہ تعليم جو مشڪور آهيان، جن اسان جي مدد ڪئي آهي. آءٌ ڪيترن ادارن ۽ بزرگن جو مشڪور آهيان، جن اسان سان تعاون ڪيو آهي ۽ هن ڪانفرنس جي هر مجلس جي ڪامياب ٿيڻ ۾ مدد ڪئي آهي. آءٌ ان ڏس ۾ "سنڌي ادبي بورڊ"، "انسٽيٽيوٽ آف سنڌ يالاجي"، "شاهہ ولي الله اڪيڊمي" جو مشڪور آهيان، جن اسان جي مهمانن کي خوش رکڻ ۾ مدد ڪئي آهي. آءٌ گورنمينٽ گرلس ڪاليج، فريئر روڊ جي پرنسپال صاحب ۽ ان جي استادن جو مشڪور آهيان، جن اسان جي هن انتظام ۾ مدد ڪئي آهي. آءٌ هر ننڍي يا وڏي، پوڙهي يا نوجوان ڪارڪن جو مشڪور آهيان، جن اسان جا انگل ڪنيا آهن. آءٌ ڪراچيءَ جي نوجوان استادن ۽ شاگردن جو مشڪور آهيان، جن هيتري جفاڪشي ۽ ڀڄ ڊوڙ ڪئي. آءٌ سنڌ جي سڀني اخبارن ۽ اخبار نويسن ۽ خبرايجنسين جو مشڪور آهيان جن اسان تي رحم ڪاڌو آهي ۽ اسان جي مدد ڪئي آهي. الله تعاليٰ ڪين اجر ڏيندو.

سائين جتوئي صاحب، توهان اسان وٽ هتي اچي شرڪت ڪري اسان کي وڏو ٿورائتو ڪيو آهي. هاڻي مهرباني ڪري، سنڌ جي وڏي وزير جي حيثيت ۾ ۽ سنڌ جي خليق فرزند جي صورت ۾ اسان کي دعا بہ ڏيو ۽ دوا ۽ ديا بہ ڪريو. مهرباني.

ومنہ المستعان وعليه التڪلان

جناب غلام مصطفيٰ خان جتوئي، وزير اعليٰ سنڌ جي تقرير

جناب چيئرمن سيد غلام مصطفيٰ شاهہ، شاهہ عبداللطيف ڪلچرل سوسائٽيءَ جا ميمبر، خواتين ۽ حضرات.

اڄ هن ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس جي افتتاح جي سلسلي ۾ آءٌ پاڻ کي اوهان جي وچ ۾ موجود ڏسي، سچ پچ انهايت خوشي محسوس ڪري رهيو آهيان، ۽ مون کي اميد آهي تہ

هيءَ ڪانفرنس نہ رڳو اسان جي ماضيءَ کي زندہ رکندي، ۽ اسان جي عظيم ورثي سان اسان جي دلچسپيءَ کي وڌائيندي، بلڪ اھا اسان جي ايندڙ نسل جي اديبن، فنڪارن، شاعرن ۽ ھنرمندن ۾ بہ اھڙا جذبا جاڳائيندي.

جناب چيئرمين، مون کي خبر آھي تہ اوھين ھن ڪانفرنس کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ پوري خلوص ۽ سچائيءَ سان پاڻ پتوڙيندا رھيا آھيو. آءٌ اوھان کي پنھنجي ۽ ڪوشش جي ھن ڪاميابيءَ لاءِ مبارڪباد پيش ڪريان ٿو. آءٌ سوسائٽيءَ جي تنظيمي ڪميٽيءَ جي ميمبرن کي بہ مبارڪباد ٿو ڏيان، جن پوري جوش ۽ جذبي سان رضاڪاراڻہ طور تي ھن سلسلي ۾ وڏي جاکوڙ ڪئي آھي.

ھيءَ ڳالھہ ڪنھن کان ڳجھي ڪانھي تہ اسان جو صوبو تاريخ، ادب، ثقافت، فن ۽ دستڪارين جي سلسلي ۾ عظيم ورثي جو مالڪ آھي. اسين پنھنجي ھن قيمتي ورثي کي پنھنجن روايتي فني نمونن ۽ دستڪارين ۾ سموھي ڪيئن زندہ رکندا ٿا اچون، ان جو مشاھدو ڪوبہ ٻاھريون ماڻھو، اسان جي پراڻين ڳوٺ ۾ وڃي، بخوبي ڪري سگھي ٿو.

ھن موقعي تي آءٌ اھو ٻڌائڻ بہ ضروري ٿو سمجھان تہ ھاڻ اسان جي ھنن روايتن لاءِ ھڪ زبردست خطرو پيدا ٿي پيو آھي. مشيني زندگي اسان جي رھڻيءَ ڪھڻيءَ ۽ لاڙن تي غالب ٿيندي پئي وڃي، جنھنڪري اسين پنھنجي عظيم روايتن کان پري ٿيندا پيا وڃون. جيئن اوھين پاڻ ڄاڻو ٿا تہ ھيستائين اسين پنھنجي لوڪ ناٽڪ ۽ ناٽڪي فن جي روايتن جو گھڻو حصو ھٿان وڃائي چڪا آھيون، ساڳيءَ ريت، اسان جون گھڻيون دستڪاريون ۽ فني نمونا پڻ خطري ۾ اچي ويا آھن.

ڪنھن بہ ماڻھوءَ لاءِ اڪيليسر وڃايل دستڪارين، ناٽڪ يا ٻين ادبي ۽ ثقافتي نمونن کي زندہ ڪرڻ ۽ ھٿائڻ ممڪن ڪونھي. ڇاڪاڻ تہ، جيئن اوھان سڀني کي خبر آھي تہ فن کي چيارڻ ۽ ادب ۽ ثقافت ۾ دلچسپي پيدا ڪرڻ خاطر رواجي ڪوشش سان ڪم نٿو ھلي سگھي. پر ان لاءِ لاڳيتي ۽ ڏکوئي جدوجھد جي ضرورت آھي. بلڪ ان لاءِ اوھان جي سوسائٽيءَ جھڙن ثقافتي تنظيمن جي موجودگي ضروري آھي، تہ جيئن انھن جي سھاري ھيٺ، دانشور گڏجي بھتر خدمتون ڪري سگھن. پر، ھن سلسلي ۾ آءٌ ٻہ-چار ڳالھيون چوڻ ٿو گھران. اسان ماضيءَ ۾ گھڻيون ئي ادبي سوسائٽيون ۽ جماعتون جڙنديون ڏٺيون آھن، جيڪي وقت گذرڻ سان پنھنجي موت مري ويون يا اي يار ۽ مددگار رھجي ويون ۽ انھن جا ميمبر ڇڙوڇڙ ٿي ويا. اھا ڳالھہ افسوسناڪ آھي ۽ ھنئين سان ھنبائڻ جوڳي بہ. ڇاڪاڻ تہ دانشورن کي دٻائي ڪنھن ڪارب ۾ وجھي نٿو سگھجي، ۽ نہ وري اديبن ۽ فنڪارن کي آزاديءَ سان پنھنجي جذبات جي اظھار کان روڪڻ سان ڪو مقصد حاصل ٿي ٿو سگھي.

ان جي آنڙ، جيڪڏهن اسان ڪي ڪي وسيع ۽ ديرپا مقصد حاصل ڪرڻا آهن، ته پوءِ ان لاءِ ڪنهن جماعت جو پايو وجهڻ ضروري ٿيو پوي، ڇاڪاڻ ته وقت جي نزاڪت جي پيش نظر اهو طريقو وڌيڪ اثرائتو ۽ پائدار آهي.

انهيءَ ڪري اڄ اوهان کي عرض ڪندس ته هن ڪانفرنس جي ڪارروائيءَ دوران يا ان جي پڄاڻيءَ کان پوءِ، اوهين سوسائٽيءَ لاءِ هڪ مستقبل سيڪريٽريٽ قائم ڪرڻ جي معاملي تي ويچار ڪندا. ڇاڪاڻ ته رواجي اجلاس، ڪانفرنس ۽ سيمينار ڪوٺائڻ جي سلسلي ۾ رٿائون ۽ تفصيل تيار ڪرڻ جي منجهائيندڙ ڪم کي هيءَ سيڪريٽريٽ آسانيءَ سان منهن ڏيئي سگهندي. اهڙي اهولي اوهين پنهنجن اجلاسن ۾ فن ۽ ثقافت جي مسئلن جو آسانيءَ سان جائزو وٺي، انهن جو حل ڳولي سگهندا. هن سلسلي ۾ اوهان کي حڪومت جي جيڪا به مدد درڪار ٿيندي، اها وڏي خوشيءَ ۽ ڪشاده دليءَ سان ڪئي ويندي.

اڄ اوهان جي طرفان اديبن ۽ شاعرن لاءِ هڪ ڪلب قائم ڪرڻ جي تجويز جي به آجيان ڪندس. اهڙي ڪلب جي تنظيم لاءِ منهنجيون نيڪ تمنائون اوهان سان شامل رهنديون. هن سلسلي ۾ به جيڪڏهن اسان جي مدد جي ضرورت پئي، ته اها وڏي خوشيءَ سان ڪئي ويندي.

هاڻ اڄ هڪ ٻئي معاملي بابت اوهان جو ڌيان ڇڪائڻ ٿو گهران. مون محسوس ڪيو آهي ته ڪجهه عرصي کان اسان جي اخلاقي معيارن ۽ نظرين کي قبر ڏانهن گهليو پيو وڃي. جنهن لاءِ ڪجهه ڏوهه سستين فلمن تي مڙهيو ٿو وڃي ته ڪجهه نام نهاد ثقافتي نمائشن تي. بهرحال، ان جو سبب ڪهڙو به هجي، تاهم، ايترو ضرور چئبو ته اها غريب ماڻهن جي تفريحي ضرورت سان هڪ ظالماڻي هٿچراند آهي. انهيءَ ڏکدائڪ صورتحال جو وڏو ڪارڻ رڳو هيءُ آهي ته حقيقي فن عام ماڻهوءَ جي پهچ کان گهڻو پري ٿي ويو آهي.

اڄ سمجهان ٿو ته انهيءَ بدحاليءَ جو هڪ سبب اهو به آهي ته اسان جي فنڪارن پنهنجو پاڻ کي نظرين جي بنيادن کان گهڻو پري ڪري ڇڏيو آهي. دراصل ڳالهه هيءَ آهي ته ثقافتي نمائشون ۽ ڪانفرنسون رڳو وڏن شهرن ۾ ڪوٺايون وينديون آهن. جنهن جي نتيجي ۾ اسان جا فنڪار ۽ اديب ٻهراڙين ۽ اتي جي رهاڪن کان الڳ ٿيندا ويا آهن. حالانڪ اسان جي ماضيءَ ۽ عظيم ورثي جي پرورش اتان ئي ٿيندي رهي آهي. اسان جي فنڪارن مان ڪي ٿورا ڳوٺن ۾ وڃي پنهنجي فن جي مظاهري ڪرڻ تي آماده ٿين ٿا. اسان کي انهيءَ معاملي جو باريڪبينيءَ سان جائزو وٺي، ان جو تدارڪ ڪرڻ گهرجي. مون کي اميد آهي ته اڳتي هلي اوهين فنڪارن جون اهڙيون گشتي جماعتون منظم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهندا، جيڪي ڳوٺن ۾ وڃي اتي جي ماڻهن آڏو پنهنجي فن جو مظاهرو ڪنديون. هيءَ ڳالهه هڪ طرف اسان جي ليکڪن ۽ فنڪارن لاءِ قيمتي تجربن جو باعث ٿيندي ته ٻئي پاسي ان

سان ڳوڙائي فن ۽ لوڪ فنڪارن جي همت افزائي ٿيندي. اهڙيءَ ريت اسان کي پنهنجن لاڙن جي سلسلي ۾ به اوان موڙ ملندا.

آخر ۾ آءٌ اوهان سڀني جا ٿورا ٿو مڃيان، جو اوهان مون کي هن ڪانفرنس جي افتتاح ڪرڻ جو موقعو ڏنو. آءٌ اميد ٿو ڪريان ته اوهين پنهنجي ڳالهين ٻولهين ۾ ضرور سوڀارا ٿيندا.

مسٽر مظهر يوسف، اعزازي سيڪريٽريءَ جي تقرير

آءٌ شاهه عبداللطيف ڪلچرل سوسائٽيءَ جي طرفان سنڌ جي وڏي وزير سائين غلام مصطفيٰ خان جتوئيءَ جو بيحد شڪرگذار آهيان، جي ڪيترين مشغولين جي باوجود به اڄوڪي هن ميڙ ۾ شريڪ ٿيا آهن. جتوئي صاحب جن نه رڳو اڄوڪي هن ميڙ جو افتتاح ڪرڻ قبول ڪيو، پر شاهه لطيف جي ڪلام ۽ ڏاهپ سان ڀرپور تعليمات ۾ سندن ورتل چاهه ۽ دلچسپي، اسان جي خوشيءَ ۽ همت افزائيءَ جو پڻ سبب بڻي آهي.

سان سنڌ جي ناميارن شاعرن، اديبن، ڏاهن، تعليمي ماهرن ۽ فنڪارن جو به ٿورائتو آهيان، جيڪي اسان جي عاجزانه دعوت تي هتي اچي شريڪ ٿيا آهن ۽ اسان کي عزت بخشي اٿن.

هن جلسي ۾ سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاهه جي فن جي پارکن ۽ سڀني با صلاحيت ۽ محب وطن ڏاهن ۽ سامعين جي هڪ مقام تي گڏ ٿيڻ، مون کي اِهو ثابت ڪيو، جيئن معلوم ٿئي ٿي الهن رنگ برنگي خوشبوءِ سان واسيل روشنين کي ڏسي آءٌ دعويٰ سان چئي سگهان ٿو ته لطيف جي هن عظيم ڏاتيءَ جو آئيندو بيحد روشن آهي.

سائين اهو لطيف جي ڪلام، فڪر ۽ ڏاهپ جو ڪامل ثبوت آهي، جو اسين سڀئي پاڻ هتي اچي گڏ ٿيا آهيون سچ پچ لطيف جو فلسفو انسان جي عظمت رواداري جنس اخلاق جي جوهرن سان مالا مال آهي اسان کي شدت سان احساس آهي ته ڪن حالتن ۾ سنڌ جي محبت واري جذبي ۽ ماڪيءَ جهڙي مٺي ثقافت کي ڪن غلط ماڻهن طرفان ڪڙي قاتل بڻائڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي ويئي، جنهن ۾ انسان دشمنن کي شڪست ڏسڻي پئي اسان کي اعتماد آهي ته دنيا جي ڪابه طاقت ان مٺائيءَ کي ڪڙائيءَ ۾ تبديل نٿي ڪري سگهي.

جناب غلام مصطفيٰ شاهه جن هينئر پنهنجي استقباليه خطبي ۾ 'شاهه گهر'، 'شاهه سينٽر'، يا 'شاهه باغ' قائم ڪرڻ جي تجويز تي جيڪو زور ڀريو آهي ۽ سرڪار کان امداد پڻ گهري آهي، جيڪڏهن هن سلسلي ۾ اسان کي ڪاميابي حاصل ٿي ته پوءِ يقين ڄاڻو ته هن ملڪ جا سڀئي ترقي پسند ڏاهو ۽ شاهه جا پارکو هڪ هنڌ تي ضرور گڏ ٿيندا ۽ ڪين ٿيڻ

۾ گهورجي، جيڪي شاهه جي ڪلام فلسفي ۽ آرٽ کي پوريءَ دليا ۾ ڦهلائي هن ڌرتيءَ جو مان مٿاهون ڪري سگهن ٿا.

مون کي اهو ظاهر ڪندي، بيحد خوشي ٿئي ٿي ته هن ڌرتيءَ تي وسندڙ پين السان سان گڏ اُون آيل ماڻهن مان محب وطن دانشورن به هن ڌرتيءَ کي ۽ ان جي زبان سان پنهنجي ماءُ جيو آهي، ۽ عملي طرح سان پڻ هن ڌرتيءَ جي ٻوليءَ جي فروغ لاءِ، انهنجي تخليقي عمل ۾ مصروف رهندا آيا آهن. جيڪو هن ڌرتيءَ جو ڪرشمو ۽ ڪمال آهي، هيءَ ڌرتي هر انهن ايندڙ کي انهنجي رنگ ۾ رنگي ڇڏي ٿي ۽ سيني کي هڪجهڙائيءَ سان، ۽ هڪ جيترو پالين ٿي ۽ جيءَ ۾ جايون ڏئي ٿي.

اسان سڀ هتي اڄ دل جي صدق سان اهو قول ڪريون ٿا ته سنڌ جي ريگستان کي پنهنجي ترقي پسند رويي، علم ۽ هنر سان ايون روشنيون بخشيندا سين ۽ ڪيس گل و گلزار بڻائيندا سين.

آخر ۾ اسين ”شاهه عبداللطيف ڪلچرل سوسائٽي“ ڪراچيءَ جي لائيف ميمبرن ۽ پين ڪرمفرمائن جو شڪرگذار آهيان، جن مخلصاڻي تعاون ۽ مالي مدد سان هي پروگرام عمل ۾ آيو آهي ۽ ڪانفرنس ڪامياب ٿي آهي.

لائيف ميمبر صاحبن جا نالا هي آهن:-

١. جناب سيد غلام مصطفيٰ شاهه.
٢. ليڊي هدايت الله.
٣. ڊاڪٽر خورشيد سعيد.
٤. ڄام اميرعلي خان.
٥. محمد ايوب کهڙو.
٦. محمد عثمان ڏيپلائي.
٧. ظهيرالدين پٺاڻ.
٨. شبير احمد شاهه.
٩. مسٽر نواب.
١٠. مسٽر غزالي.
١١. بيگم نعيمه سلطانه صاحبه.
١٢. دادا مهتائي.
١٣. ڊاڪٽر لالواڻي.
١٤. خواجه اسير احمد.

جناب ۽ خانم ڪيوان شڪوهيءَ

جي اعزاز ۾ دعوت استقباليه

سنڌي ادبي بورڊ سنڌ جي عالمن جا اڳوڻي زماني ۾ فارسي ۾ لکيل جيڪي ڪتاب شايع ڪيا آهن، اهي ايران، افغانستان ۽ ٻين فارسي ڳالهائيندڙ علائقن ۾ تمام گهڻو پسند ڪيا ويا آهن. انهن ڪتابن جي اشاعت ڪري، سنڌ جي تاريخي ۽ علمي حيثيت ارواز تي پهتي آهي ۽ اها ايتريقدر ته بلند و بالا ۽ پرپور آهي، جو فارسي ڳالهائيندڙ ماڪن ۾ عالمن ڪي اهل سنڌ جي عظمت جو اعتراف ڪرڻو پوي ٿو ۽ سنڌن ڪارنامن تي تحسين ۽ آفرين ڏيڻي پوي ٿي. ايران ۽ افغانستان جا ممتاز عالم جناب مائل هروي، جناب عبدالحي حبيبي، آقاي سعيد نفيسي، پروفيسر زرين ڪوب، پروفيسر فروزانفر، پروفيسر منوچهره ستوده، آقاي محمد تقي دانش پژوه، جناب ايرج افشار، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفري ۽ ٻيا ڪليءَ دل سان بورڊ جي علمي ڪم جي، تقريرن ۾ توڙي تحريري طور تمام گهڻي تعريف ڪندا رهيا آهن. ايران سرڪار سنڌي ادبي بورڊ جي محقق ۽ سنڌ جي باڪمال عالم جناب پير حسام الدين راشديءَ کي سندس فارسي علمي ڪم جي قدرشناسي ڪندي تازو ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏني. اهو اعزاز پوري برصغير پاڪ و هند ۾ فقط انهيءَ سنڌي عالم کي ڏنو ويو. تازو اعليٰ حضرت شهنشاهه ايران جو پٽ ولي عهد ۽ ايران جو وزير هنر و فرهنگ، جناب مهرداد پهلبد جڏهن پاڪستان جي علمي دوري تي آيو ته هن مسٽر غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ۽ نواب نور احمد خان لغاري، صدر سنڌ-ايران دوستي انجمن کي ايران سرڪار طرفان شايع ڪيل "قرآن پهلوي" پنهنجي اخلاص ۽ محبت جي نشانيءَ طور موڪليو.

حيدرآباد ۾ ايران سرڪار جي خانهٔ فرهنگ ۽ سنڌي ادبي بورڊ جا لاڳاپا شروع کان وٺي نه فقط دوستانه رهيا آهن بلڪ حقيقت اها آهي ته اهي ٻئي ادارا جيئن پوءِ تيئن هڪٻئي کي ويجهو ايندا رهيا آهن ۽ علمي ۽ ثقافتي سطح تي باهمي تعاون جي مثالي روايت قائم ڪئي اٿن. ١٦- مئي ١٩٧٤ع تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان خانهٔ فرهنگ ايران جي موجوده ڊائريڪٽر ۽ عالم آقاي يوسف ڪيوان شڪوهيءَ جي اعزاز ۾ هڪ دعوت استقباليه ڏني وئي جنهن ۾ حيدرآباد جا ممتاز سنڌي اديب، تعليمدان ۽ دانشور شريڪ ٿيا. ان تقريب ۾ جناب ڪيوان شڪوهيءَ سنڌ ۽ ايران جي قديم لاڳاپن جي مدنظر ۽ سنڌ سان پنهنجي شخصي محبت جي اظهار طور سنڌي زبان ۾ تقرير ڪئي. جناب ڪيوان شڪوهيءَ فرمايو:

> مان اوهان جو انهايت ممنون ۽ مشڪور آهيان جو اوهان مون کي هي بلند مقام ڏنو آهي. ان جو مان قطعاً مستحق نه آهيان. اڄ شام مان اوهان جي نه پر پنهنجي زبان ۾ مخاطب ٿيڻ جي خواهش رکان ٿو ته جيئن ڪم از ڪم هتي ويٺل عالمن جي ڪهڪشان جي اکين کي ٿڌي ڪندڙ روشنيءَ مان ڪجهه وڌيڪ حاصل ڪري سگهان.

پاڪستان بالخصوص سنڌ سان ايران جي مشترڪه همبستگي هيڏا منشي دؤر
کان وٺي هن وقت تائين جهڙيءَ طرح رهي آهي سا عالمن ۽ محققن کان مخفي نه
رهي آهي. تاريخ ۾ اهڙو ڪو به مثال نٿو ملي ته ايران ۽ سنڌ جا روابط ڪڏهن به خراب
رهيا هجن. انگريزن کان اڳ سنڌ جي علمي، ادبي ۽ دفتري زبان فارسي هئي ۽ ان
اثر ڪري سنڌ جي لغت ۾ وڏيڪ تعداد فارسي لفظن جو آهي. سنڌ جي تاريخ جو
وڏو حصو فارسي زبان ۾ لکيو ويو آهي. سنڌ جي مشهور عالمن کي فارسيءَ تي
پنهنجي مادري زبان وانگر عبور حاصل رهيو آهي. اسين نه صرف زبان جي لحاظ کان
نزديڪ آهيون پر اسان جي پوشاڪ، کاڌو، رهائش ۽ ثقافتي زندگي مطلب ته هر
مظهر شاهد آهي ته اسين ٻئي هڪ آهيون. مان جڏهن سنڌ اچي رهيو هوس ته مون
سوچيو هو ته اتان جا رهواسي ڪهڙا هوندا؟ مان انهن سان رلي ملي رهي به سگهندس
يا نه؟ پر ائين نه آهي. منهنجي سوچ غلط هئي. سنڌ جا ماڻهو پيارا، پارويس ۽
مٺيءَ زبان وارا آهن. مون هنن ۾ جو قرب پاتو، دنيا جي ٻيءَ ڪنهن ڪنڊ ۾ شايد
اهڙو نه حاصل ڪيو هجي. هي زندگيءَ جا چند سال سان ڪڏهن به وساري نه
سگهندس. مون کي اوهان جي زبان سمجهڻ ۾ ڪا دشواري نه ٿي ڇاڪاڻ ته اوهان جي
زبان ۾ اڌ کان وڌيڪ فارسي لفظ آهن. اوهان کي اهو معلوم ڪري نهايت خوشي
ٿيندي ته مان اها ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌي زبان ۾ مستعمل فارسي لفظن کي
جدا ڪري انهن جي آسان لغت ناهجي ۽ وقت جي اهم ضرورت يعني 'سنڌي-فارسي
لغت' تيار ڪجي.

منهنجا دوست تعجب ۾ هوندا ته مون ايترو جلد سنڌي سمجهڻ شروع
ڪري ڏني آهي، صاحبوا اهو الڪري نه آهي ته مون ڪا ڪوشش ڪئي آهي، پر
اهو صرف سنڌي ۽ فارسي زبان جي فرهنگ هڪ هجڻ ڪري آهي. جڏهن مان
سنڌ جي ديهاتن جو سير ڪيو آهي ته ائين محسوس ٿيندو آهي ته مان ايران جي
ڪنهن علائقي ۾ ٿي آهيان. هن محفل ۾ سنڌ جا دانشور ويٺا آهن، انهن سڀني کي
فارسي اچي ٿي ۽ جي نه ته سمجهندا ضرور هوندا. هاڻي ٻڌائيندا ته اوهان ۽ اسان ۾
باقي ڪهڙي شئي آهي، جا مشترڪ نه آهي؟ توهان منهنجي نزديڪ آهيو ۽ مان
توهان جي. هي چند لفظ چوندي مون کان تلفظ يا ٻوليءَ جون ضرور چُڪون ٿيون
آهن، پر مون جيڪا ڪوشش ڪئي آهي ان ۾ محبت خلوص ۽ سچائي آهي.

آخر ۾ مان اوهان سڀني جو ٿورائتو آهيان.

الهيءَ کان اڳ، سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري مسٽر غلام رباني، جناب ڪيوانشڪوهيءَ
جي خدمتن جو اعتراف ڪندي چيو ته خانهء فرهنگ حيدرآباد جي ڊائريڪٽر جي حيثيت ۾

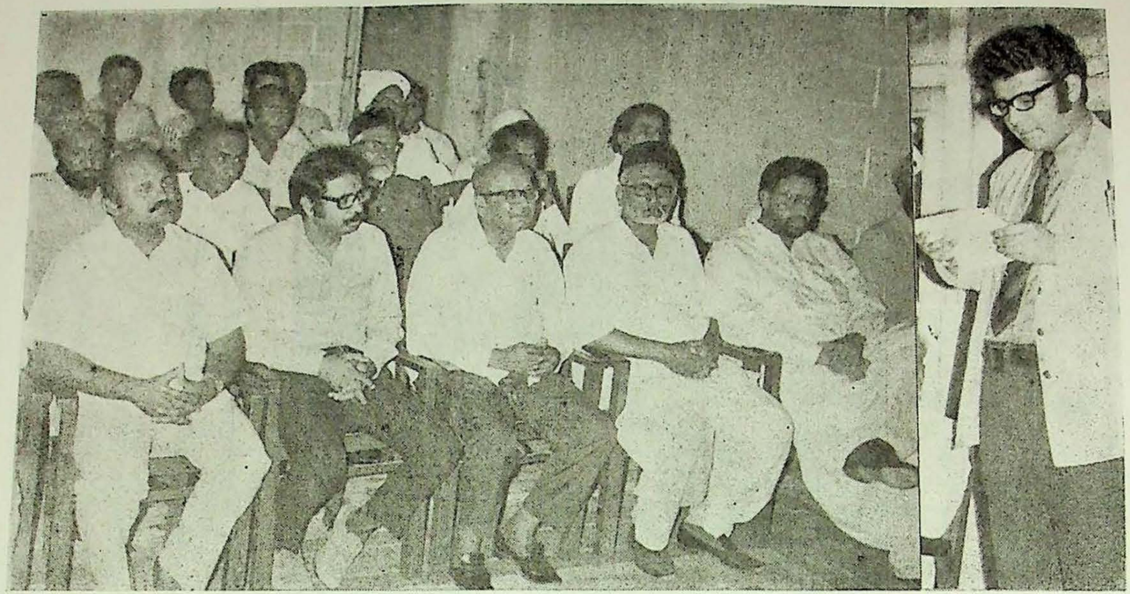

آقاي يوسف ڪيوان شڪوهي سنڌي ادبي بورڊ جي دعوت استقباليه ۾
سنڌي اديبن ۽ دانشورن کي خطاب ڪري رهيو آهي.

آقاي يوسف ڪيوان شڪوهي ۽ سندس خانم جي سنڌي اجرڪ ۽ لونگيءَ ۾ ورتل تصوير.
(ساڄي کان: سيد حسام الدين راشدي، يوسف ڪيوان شڪوهي، خانم ڪيوان شڪوهي، آغا عبدالنبي)

جناب ڪيوان شڪوهيءَ جنهن مستعديءَ سان ڪم ڪيو آهي ۽ خاص طرح سنڌ جي علمي ۽ ثقافتي حلقن ۾ جيڪا مقبوليت حاصل ڪئي آهي، هيءَ تقريب ان حقيقت جي اعتراف ڪرڻ ۽ جناب ڪيوان شڪوهيءَ کي خلوص دل سان مبارڪباد ڏيڻ لاءِ منعقد ڪئي وئي آهي. مسٽر غلام ربانيءَ جناب ڪيوان شڪوهيءَ کي سنڌي ادبي بورڊ طرفان سمورن علمي ۽ ثقافتي معاملن ۾ ڀرپور تعاون جو يقين ڏياريو. نواب نوراحمد خان لغاري صدر سنڌ ايران دوستي انجمن ان موقعي لاءِ پنهنجيءَ لکيل تقرير ۾ جناب ڪيوان شڪوهيءَ جي همه اوصاف شخصيت جي تعريف ڪئي ۽ خانهء فرهنگ حيدرآباد کي اهل سنڌ ۾ مقبول ڪرڻ لاءِ جناب شڪوهيءَ جي انٿڪ ڪوشش جو تفصيل سان ذڪر ڪيو ۽ کيس پنهنجيءَ شاندار فرض ادائيءَ تي تحسين ۽ آفرين ڏني. ان موقعي تي جناب پير حسام الدين راشديءَ سنڌ ۽ ايران جي لاڳاپن تي تفصيلي روشني وڌي ۽ اميد ظاهر ڪئي ته سنڌي ادبي بورڊ جهڙن علمي ۽ ثقافتي ادارن ۽ خانهء فرهنگ حيدرآباد جهڙن فعال ۽ مستعد تعليمي مرڪزن جي ڪم ۽ ڪوشش سان ايران ۽ پاڪستان جا دوستانا تعلقات باهمي محبت ۽ اخلاص جي بنيادن تي مضبوط ۽ پائدار ڪرڻ ۾ وڏي مدد ملندي.

آخر ۾ سنڌي اديبن ۽ عالمن پاران جناب پير حسام الدين راشديءَ ۽ سنڌي ادبي بورڊ پاران محترم آغا عبدالنبيءَ جناب ڪيوان شڪوهيءَ ۽ سندس خانم کي سنڌ جي روايت موجب اجرڪ ۽ لونگي پارايا.

سوويت يونين ۾ سنڌي زبان جو مطالعو

ماسڪو ۽ لينن گراڊ ۾ اوڀر وارين قومن جي زبانن جا ٻه وڏا مرڪز آهن، جتي ايشيائي ملڪن جي عوام جون زبانون پڙهايون وينديون آهن ۽ مٿن تحقيق ڪئي ويندي آهي. ماسڪو جي اوڀر وارين زبانن جي اداري ۾ ٻين دوست ملڪن جي زبانن والگر پاڪستان جي زبانن جو هڪ شعبو پڻ ڪم ڪري رهيو آهي. هن شعبي ۾ اردو، سنڌي، پشتو، پنجابي ۽ پاڪستان جون ٻيون وڏيون زبانون پڻ شامل آهن. مشرقي علمن جي پاڪستاني شعبي جي سنڌي زبان جي ذيلي شعبي جي اڳواڻ محترمه رابڪوروا آهي، جيڪا سنڌي زبان جي محقق ۽ ماهر آهي، هن سنڌي زبان ۽ ادب ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي آهي. سوويت شاگردن جو هڪ وڏو تعداد سنڌي زبان سکي رهيو آهي. پاڪستان جي ٻين زبانن والگر سنڌي شعبي کي به سندس الڳ لائبريري آهي، جنهن ۾ سنڌي زبان ادب ۽ تاريخ تي ڪافي ڪتاب موجود آهن. هيءَ لائبريري پاڪستان جي مختلف ادارن، خاص ڪري سنڌي ادبي بورڊ کان باقاعدي ڪتاب ۽ رسالا گهرائيندي آهي. اها ڳالهه قابل ذڪر آهي ته پاڪستاني شعبي جي سنڌي اداري طرفان مختلف سنڌي ڪتابن جي سوويت زبانن ۾ ترجمي جي نتيجي ۾ اڄ سوويت عوام سنڌي زبان جي ڪيترين ئي ادبي ۽ عوامي شخصيتن کان واقف ٿي چڪو آهي. انهن ادبي ۽ عوامي شخصيتن ۾ مرحوم حيدربخش جتوئيءَ جو نالو سرفهرست آهي، جنهن جو ڏينهن سوويت يونين ۾ هرسال باقاعدگيءَ سان ملهايو ويندو آهي. هن اداري سنڌي زبان، سنڌي صوتيات ۽ گرامر تي سوويت شاگردن لاءِ ڪيترا ئي ڪتاب ڇاپيا آهن، جن ۾ سنڌي-روسي ۽ روسي-سنڌي ڊڪشنريون پڻ اچيو ٿيون وڃن. ان کان سواءِ هن اداري هيستائين سنڌي زبان، ادب ۽ سماجي زندگي ۽ سياسيتا تي ڪيترائي مقالا ۽ ڪتاب پڻ ڇاپيا آهن. اڳتي هلي اهيءَ ڪم کي وڌيڪ ترقي ڏيارڻ لاءِ ڪيترن ئي منصوبن تي ڪم ٿي رهيو آهي. مشرقي علمن جي سنڌي لائبريري مان سوويت محقق ۽ اسڪالر وقت بوقت فائدو وٺندا رهندا آهن. پروفيسر گاڪوسڪيءَ پاڪستان جي باري ۾ پنهنجين تصنيفن ۾ اهيءَ لائبريري جي ڪتابن ۽ ٻئي ڪيتري مواد جا ڪيترين جڳهين تي حوالا ڏنا آهن. جيئن پوءِ تيئن سنڌي لائبريريءَ جي ڪتابن ۾ واڌارو ٿيندو پيو وڃي. اها ڳالهه سوويت-پاڪستاني لاڳاپن ۾ ڏينهون ڏينهن اضافي ۽ ٻنهي پاڙيسري ملڪن جي عوام ۾ وڌندڙ دوستي، مفاهمت ۽ هڪجهڙائيءَ جو ڪليل ثبوت آهي.

[پاڪستان ۾ روسي سفارتخاني جي اطلاعات کاتي طرفان جاري ڪيل خبر.]

"اج خوديءَ جي معنيٰ ورتي ٿي وڃي اها ساڳي، جنهن جو ابليس اظهار ڪيو هو، جڏهن چيو هئائين ته "آناخيرٌ منه". خود غرضي، خود خيالي، غرور ۽ تڪبر، انهن مڙني کي اڄ 'خودي' سمجهيو ٿو وڃي، ۽ جڏهن 'اقبال' جهڙي ماڻهوءَ مصلحت ڏني ته انهيءَ خوديءَ کي پيدا ڪر--- جڏهن طبيعت حيوانيءَ ۾ شروع کان اها موجود ٿي ڪانهي--- ته پوءِ ٻڌهندڙن جي ڪهڙي گت ٿي هوندي، سا توهين پاڻ تصور ڪري سگهو ٿا. صرف انسانَ نه، پر حيوانَ به انهيءَ خوديءَ ۾ پريل آهن. شاه صاحب جي سٽَ انهيءَ تي انگشت نمائي ٿي ڪري:

'عالم آءٌ ساڻ، پريو ٿو پير ڪري.'

مرض جيڪڏهن ڪو آهي ته اهو آهي ته پاڻ کان سواءِ ماڻهو ٻي ڪا شئي موجود ٿي نه سمجهي. آءٌ اقبال جو واقف آهيان ۽ ساڻس صحبت اٿم. هن جنهن حالت ۽ منزل انسانيءَ بابت ذڪر ڪرڻ ٿي گهريو، تنهن کي 'خودي' لفظ ڪنهن به صورت ۾ ظاهر ڪري نه ٿو سگهي. 'خودي' لفظ اسان جي زبان ۾ حقارت جي معنيٰ سان ڪم آيل آهي. جا منزل اقبال پيش ڪرڻ ٿو گهري، انهيءَ حالت کي قرآن، 'فرديت' يا 'شخصيت' جي لفظ سان ادا ٿو ڪري. سندس غلط اصطلاح چوندڻ جو ثبوت 'خودي' لفظ جي هن استعمال مان ملي ٿو. چوي ٿو: 'خودي از بيخودي آيد پديد' هن مان ظاهر آهي ته سندس ضمير ڪنهن ٻيءَ معنيٰ کي پيو ڳولي، جا خوديءَ ۽ بيخوديءَ ٻنهي کان ٻاهر آهي--- جا خوديءَ ۽ بيخوديءَ ٻنهين تي حاوي آهي، ڇالاءِ ته خودي ۽ بيخودي هڪٻئي کان متضاد آهن. پوءِ 'خودي'، وري 'بيخوديءَ' مان ڪيئن پيدا ٿيندي؟"

--علامه آءِ. آءِ. قاضي رح.

(ورتل 'علم ادب' مهراڻ، بهار ١٩٥٥ع)